כשהיינו ילדים
שלום סרי

שלום סרי

כשהיינו ילדים

הבזקים מימי טרום־המדינה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

אעלה בתמר

Shalom Seri

Childhood Memories

עריכה לשונית: מיכל גיל, יונה להב

סדר ועימוד: ע.נ.ע. בע"מ

הדפסה וכריכה: דפוס חדקל

צילום עטיפה: יהודה חשאי, צלם-אמן

© כל הזכויות שמורות למחבר

מסת"ב: 978-965-7121-22-1

נדפס בישראל 2009 - תש"ע

שלום סרי

כשהיינו ילדים

תוכן

א. שנים ראשונות – צנעא 9

ה"סבתא" המוסלמית שלי • מיום שישי עד יום ראשון • ביתנו שבצנעא

ב. משפחה 25

פרשת האירוסין של אימא • בין אימא לבין סבתא נעמי •
לכל מעשה – יש גמול

ג. בעולמם של ילדים 35

בעולם צר • פירות בעונתם לילדי ה"חדר" • חגי הילדים •
הקבלת פני הרב בחג

ד. בדרך לארץ המובטחת 45

הכנות ליציאה מתימן • יוצאים לדרך • מעבר הגבול ליד קעטבה •
בעיירה לחג' • המִתנה ב"פתחו של גיהנום"

ה. ימים ראשונים בירושלים 67

ימים ראשונים בירושלים • בשכונת מחניים • עַם דאוד • סַעדֵה אשת
לפידות • שכר עבודה ראשון • במערות הסנהדרין • ה"סימנים" הללו •
בית הכנסת במחניים • "מלחמת" כנופיות בשכונה • משפחת ואדעי •
יוסף ומרים • הרב חיים יצחק הלוי • חנות המכולת של יצחק הזמי

ו. עדות ושכונות בירושלים 115

עדות ושכונות בירושלים • בית הכנסת "אבי דוד" •
המכולת של מוסה סרי • משפחת צדוק במכון "הארי פישל"

ז. בשכונת נחלת אחים 135

ממחניים לנחלת אחים • מתן בסתר • "תלמוד תורה" בנחלת אחים • מן ה"חדר" עד בית הספר • מן הטאבון למאפייה • "דינא דמלכותא – דינא" • בגלל אהבה נכזבת

ח. דמויות מן העבר הרחוק 161

סלימאן "למען השלום" • סבא סעיד עמראני • סבתא ונכדתה • מרת זהרה • משפחת סלמון • ר' חיים סרי

ט. בצילם של רבנים 179

בצילם של רבנים • בין הגבאי לבין הרב • "אשמורות" בחודש אלול • אבא מגייס "תותח" גדול

י. יוצאים מן השכונה 195

מאה שערים – האכזבה של אבא • החליל שנדם • פעולות מחוץ לבית הספר • בחופש הגדול • ילדי השדה • יום של "כיף" ב"שמעון הצדיק"

י"א. מירושלים לכפר הילדים "מאיר שפיה" 219

בסמינר למורים • מחנך בכפר הילדים "מאיר שפיה" • בסירה אחת עם יוסף אחי • יוסף איננו

י"ב. בחזרה לירושלים 247

ושוב בירושלים שלי • תקופת הלימודים באוניברסיטה העברית • במסעדה הקואופרטיבית • כשהיינו ילדים...

הָאָדָם אֵינוֹ אֶלָּא...

האדם אינו אלא קרקע ארץ קטנה,
האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו,
רק מה שספגה אזנו עודהּ רעננה,
רק מה שספגה עינו טרם שבעה לראות,
כל אשר פגע במשעולי טללים ילד
מתלבט, נכשל על כל גוש ועִי־אדמה,
בעוד בסתר נפשו ובלא דע ערוך
מזבח, עליו יקטיר מדי יום ביומו
למלכת השמים, לכוכב ומזלות.
ואך ברבות הימים ובמלחמת ישות,
ומגלת ספר חייו הולכה מתפרשת,
ובאו אחד אחד, ויגלה פשר
כל אות ואות וסמל סמל כל הבאות,
שחוקקו עליה בראשית ברייתה,
האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו.

(שאול טשרניחובסקי)

א.

שנים ראשונות – צנעא

ה"סבתא" המוסלמית שלי • מיום שישי עד יום ראשון • ביתנו שבצנעא

ה"סבתא" המוסלמית שלי

שנות ילדותי הראשונות, עד גיל שבע, עברו עליי בתימן. זיכרונותיי מאותם ימים עולים בי כמו מבעד למסך ערפל, כתערובת של חוויות אישיות עם סיפורים, ששמעתי מפי הוריי ואימצתי לי כמו חייתי אותם ממש. אנסה להחיות לנגד עיניי כמה מן החוויות הראשונות ההן.

אחד הזיכרונות הראשונים מתייחס ל"סבתא" מוסלמית, שאימצתי לי.

אבא נדד בדרכים והפיץ את מרכולתו בכפרים, ובנסיעותיו הרבות נהג ללון דרך קבע אצל משפחות מוסלמיות, עד כי הפך לבן־בית במעונן. אימא סיפרה לי, שבמסע אחד יוצא דופן נאלצה המשפחה לשהות כמה ימים באחת האכסניות, ואשתו של בעל האכסניה טיפלה בנו הילדים, כמו היינו בני משפחתה. הייתי אז כבן שלוש שנים, ולאומנת הזו התרגלתי עד מהרה, עד כי התחלתי לקרוא לה: "גַ'דָּה", כלומר, סבתא. ה"סבתא" החדשה שלי הגיבה בחיוך, אך לא אהבה את הכינוי החדש שנתתי לה: הרי בעיני המוסלמי בתימן היהודי נחשב לטמא, אז מה פתאום אני מאמץ לי אותה כסבתא?

בכל פעם שאימא סיפרה את הסיפור הזה, היא סיפרה אותו כקוריוז, כי קשה להעלותו על הדעת לנוכח היחסים בין יהודים ומוסלמים בתימן.

וחוויה אחרת מאותם ימים: ביקורי הראשון אצל רופא.

באותה תקופה היה הטיפול בחולים מבוסס על רפואה עממית לסוגיה: תרופות סבתא שעברו מדור לדור, פנייה אל רבנים ששאבו

את פתרונותיהם מספרי רפואה עתיקים, קמעות, עלייה לרגל לאתרים או לספרי תורה קדושים, שייחסו להם סגולות מיוחדות, וגם עלייה לקברות צדיקים. משום כך, הביקור שלי אצל רופא איטלקי בלוויית אימא, היה אירוע לא רגיל.

הייתה לי נפיחות גדולה בצוואר, והמצב הלך והחמיר מיום ליום. הנפיחות גרמה לכאבים גדולים, כל המריחות בשמנים חמים לא הועילו, והניסיון לעַסות את מקום הנפיחות לא גרם לי אלא לפרץ של זעקות אימים. בין הזעקות שמעתי את אבא לוחש לאימא, שלא תהיה ברירה אלא "לקחת את הילד לרופא האיטליאני, לבדוק את הסיבה לנפיחות בצוואר."

יום אחד, כאשר הכאבים הגיעו למצב בלתי נסבל, ואבא לא היה בבית, יעצה סבתא לאימא לעשות כהצעתו, ולקחת אותי אל הרופא האיטלקי. הייתי בן ארבע בערך, ילד שמן יחסית, ואימא נשאה אותי על גבה, מהלך שעה בקירוב, והביאה אותי אל הרופא האיטלקי. הרופא בדק והחליט, שחייבים לשחרר את הנפיחות ולנקז מוגלה שהצטברה במקום. אמר ועשה.

למראה הרופא החותך בצווארו של הילד, נבהלה אימא עד מאוד, וכאשר ראתה נוזל אדום פורץ מן הצוואר היא החלה למרר בבכי. הרופא גילה הבנה והסביר בערבית עילגת:

"הכול בסדר, צריך רק לסחוט ולסלק את 'הדם הרע' ולסגור, ואחר כך הילד ישוב לאיתנו."

זאת הייתה הפגישה האחת והיחידה שלי עם רופא בילדותי בחוץ לארץ. ברבות הימים, כאשר אימא הייתה מספרת על הפרשה, אפשר היה לשמוע בדבריה נימה של גאווה ביוזמה שנקטה ובאפשרות

להתקבל אצל רופא שבא מאירופה. היה זה נדיר באותם ימים, שהרי עדיפות בטיפול אצל רופא כזה ניתנה למלך, למשפחתו ולאנשי חצרו. מה גם שהיהודים העדיפו טיפול רפואי מסורתי, שהייתה בו, כאמור, מזיגה של מסורות עתיקות יומין מלוות באמונות טפלות וכן הסתמכות על ספרי רפואה מימי הביניים, שהשיאו עצות לכל מדווה ולכל מכאוב. היה זה מעשה נדיר, שאישה תפנה ישירות לבקש טיפול עבור בנה מרופא זר, שלא ידע את שפתה, אבל ההכרח לא יגונה, ובסופו של דבר פתר רופא זה את בעיית הדלקת הקשה בצווארי.

בין הסיפורים שעברו מפה לאוזן אודות סיוע הדדי בין יהודים למוסלמים בענייני רפואה, שמעתי לא פעם על מוסלמים, שפנו לרבנים וליהודים בעלי סגולות מיוחדות לקבל עצה, ברכה, מרשמים ועוד כהנה וכהנה. היו אפילו סיפורים על מוסלמים, שנהגו לעלות לרגל לקברו של ר' שלם שבזי בעיירה תעז, ולמלא בקבוקי מים מן המעיין, שנבע ליד קברו של הצדיק. אבל היו גם סיפורים, אמנם נדירים, על סיוע שקיבלו יהודים מבעלי סגולה מוסלמים.

בעיניי היה יוצא דופן סיפורו של אבא על סיוע, שנאלץ לקבל מאיש דת מוסלמי, כדי להציל אותי מעיוות שרירים שהופיע על פניי, ואלמלא שמעתי זאת מפיו של אבא, קרוב לוודאי שלא הייתי מאמין בכך. אבא, כדרכו, סיפר בקצרה:

"בני, בהיותך כבן ארבע שנים נתקפת בהצטננות קשה מאוד. לאחר כמה שבועות, בעזרת תרופות שונות ואבנים חמות, התגברת על ההצטננות, אלא שעכשיו התחלתי להבחין עווית מסוימת בפנים שלך, שבלטה במיוחד בשעה שהיית צוחק. כל התרופות שניסינו

לא הועילו, ופחד היה בלִבי, שמא לא נצליח להתגבר על התופעה המביכה.

באחד הימים הזדמן לביתנו ידידי, אחד הסוחרים הנכבדים המוסלמים בצנעא, שהיה נוהג לרכוש מאימא עבודות רקמה בכסף ובזהב עבור בתי הרגליים, אותם היו הנשים המוסלמיות לובשות בהזדמנויות חגיגיות. למשמע דאגתי למראה פניך המתעוותות, שאל ידידי, אם מוכן אני להביא אותך אל המסגד הגדול (אלג׳אמע אלכביר) של צנעא. הבעתי תמיהה, שהרי לא סביר שיהודי ייכנס למסגד, לא כל שכן לבקש שם סיוע רפואי, והידיד הסביר לי בלחישה שבמסגד הזה יש ראי נחושת מסנוור בברק שלו, שמייחסים לו סגולת ריפוי. כל מי שמביט בדיוקנו בראי הזה – מתרפא, ובתנאי שלפני ההסתכלות בראי ואחריה הוא יגהר על סיר מים שהרתיחו בו עשבי חַרמַל.

לא שאלתי רשות מאיש, פן ימנעו ממני לנסות את האפשרות, ולו הקלה ביותר, לרפא את שרירי פניך. וכך ביקרנו כמה פעמים במסגד הגדול ועשינו כפי שהורה לנו איש הדת המוסלמי, ולא חלף זמן רב ופניך חזרו למראה הטבעי שלהן.״

אבא סיפר לי את הסיפור הזה בזמן שכבר גרנו בביתנו בירושלים, ובדבריו שמעתי טון של התנצלות על מעשה יוצא דופן זה. אבא לא היה גאה במעשה הזה.

סיפוריה של סבתא תפסו מקום נכבד בחוויות הילדות שלי. היו אלה באמת ״סיפורי סבתא״, חלקם אגדות על שדים ורוחות, וגם הסיפורים הקרובים למציאות, אפשר להניח, שאלה היו פרי דמיונה שלה. אני זוכר שבילדותי המוקדמת, בגיל 3־4, אהבתי את סיפוריה ככל שהיו דמיוניים ומנותקים מן המציאות, והיום נדמה לי שגם האמינה באמונות טפלות.

יש לזכור, שתימן עצמה שימשה קרקע פוריה מתאים לאמונה בשים ורוחות.

בלילות לא הייתה תאורה ברחובות, ואת הבתים האירו רק באמצעות פנסי נפט. כל תנועה או רחש בדרכים או במבואות הבתים, שלא זוהו בלילה, הפעילו מיד את הדמיון הפרוע, וחיש קל צמחו סיפורים על שֵדה, שהופיעה בדמות עז או על שֵדה אחרת בצורת רוח שכיבתה את הפנס. כל יצירי הדמיון נטלו חלק בחלומות, ואיש איש פירש את הזיותיו כיד הדמיון הטובה עליו.

אהבתי לשבת בחיקה של סבתא נעמי ולהאזין לסיפוריה, שהרבה מהם היו. כאמור, יצירה עצמית, ואחרים – סיפורים ואגדות שעברו מדור לדור. שתי דמויות בולטות "כיכבו" בסיפורים. הדמות האחת נקראה "ציאט", והיא השֵדה המפחידה והשלילית. זוהי שדה השוכנת בין החורבות, ודמותה זקנה בלה ומכוערת, מלוכלכת ומוזנחת. לעומתה הדמות השנייה נקראה "אלעאפייה" (הבריאות), והיא החיובית. המייצגת טוב ושפע. מראה השדה הטובה הזאת: היא זקופה, לבושה לבן, מאופרת בקמח, ומרוחה בבצק, וכולה אומרת הוד והדר.

והנה לילה אחד, נשמעה חריקת הדלת של חדר השינה, ואל החדר נכנסה ברוב הדר אישה לבנה כסיד, מאופרת בקמח, ממש כדמות אלעאפייה כפי שתיארה אותה סבתא. אותי אחזו לפתע אימה ופחד. היה נדמה לי, שהדמות ממלמלת כמה משפטים, שאת משמעותם לא הבנתי. קמתי מיצועי חציי־ישן, רועד ונפחד, רצתי למקום משכבה של אימא ממלמל:

"אלעאפייה, אלעאפייה נכנסה. איפה היא?"

אימא הבינה, כנראה, שהסיפורים על השֵדה "אלעאפייה" הפכו את היוצרות ועוררו בי חששות ופחדים. היא חיבקה אותי והרגיעה:

"אל תפחד, אלעאפייה היא שֵדה טובה, היא באה לברך אותנו בכל טוב".

"אבל איפה היא? לאן נעלמה?" שאלתי לתומי, ואימא ענתה:

"עכשיו היא בדרך לבית אחר, לברך גם אותו".

באותה שנה ידעתי חוויה אחרת, משעשעת ומפחידה כאחת. לרגל חתונת בת הדודה, התארחה משפחתי אצל דודתי. בימים ההם נערכו חתונות בדרך כלל בבתים פרטיים, וכאשר התארחו קרובי משפחה אלה אצל אלה, הם "התנחלו" אצל המארחים למשך מספר ימים. כמעט בכל בית פרטי היה חדר גדול, לפעמים כגודל אולם, שבו נערכו חתונות, משתאות וסעודות רבות לרגל החגים. משתתפים רבים לקחו חלק באירועים אלה. רצפתו של אולם מעין זה הייתה בדרך כלל מכוסה בשטיח שחור [פַּריקֶה], עשוי צמר עזים, ומסביב, לאורך הקירות, כרים וכסתות, שעליהם הסבו האורחים.

והנה באחד הלילות, במהלך החגיגה המשפחתית נרדמתי, ומרוב ההמולה וההתעסקות בטקסים ובחגיגות, איש לא הבחין בכך, וכנראה שאיש לא חש בחסרוני. כאשר התעוררתי לא ראיתי סביבי דבר, חוץ ממנורת נפט [למפה], שהפיצה אור קלוש. מצאתי את עצמי באולם ריק מלא מרבדים מסביב. הרגשתי צינה קלה וביקשתי להתכסות, והנה אני מבחין בפינה במשהו כעין פרוות עזים, מסוג הפרוות שהשתמשו בהן בתימן כשמיכות (בתימנית נקראה שמיכה כזאת "גַ'רם"). קמתי והלכתי לעבר הפינה במטרה לקחת את שמיכת הצמר ולהתכרבל בה, אך מה נדהמתי, שבשעה שניסיתי למשוך אליי את השמיכה – היא קפצה וברחה. הסתבר שהיה זה חתול הבית, שאף הוא נזנח כמותי.

כל הסיפור הזה היה בעיניי סיפור מפחיד, ובייחוד כעסתי על כך שהמבוגרים, ששמעו את הסיפור הזה, ראו בו סיפור משעשע. כיצד

לא הבינו, כי על רקע הסיפורים הרבים של סבתא ושל אימא על כל מיני שדים ורוחות, המלווים את בני האדם במשך חייהם ומופיעים בעיקר בלילות, יכול אירוע כזה להפחיד ילדים תמימים. לאמתו של דבר, הייתה, מן הסתם, הגזמה בסיפורי השדים והרוחות, אלה היו תחליף לסיפורי הילדים המקובלים בכל חברה, אלא שבתימן, בייחוד באזורי הכפר, סיפורי העם הללו השתרשו והתעצמו כתוצאה מהתנאים המיוחדים במקום.

מיום שישי עד יום ראשון

עיסוקיו של אבי לא הותירו לו זמן רב לבלות עם בני המשפחה. ברוב ימות השבוע אבא נדד בדרכים, בין עיירות וכפרים, שבהם הפיץ את מרכולתו. על גבי אתונו הוא נשא עמו דברי סחורה, שהביא מעיר הבירה למכירה בין קמעונאים בכפרים, או למכירה ב"ימי השוק" שהתקיימו במרכזים כפריים. ואמנם לא היה לו מקום קבוע, כי יום אחד הוא לן באכסניה אחת ולמחרת עבר לאחרת. את נדודיו עשה לרוב בחברת מוסלמים, שרובם הפכו לידידיו ברבות הימים. בחלק מן המקומות, שבהם התאכסן לעתים קרובות, שמרה לו בעלת האכסניה את כלי האכילה שבהם השתמש, כדי שלא יתערבו עם כלים מקומיים לא כשרים. במשך כל השבוע התפלל אבא תפילת יחיד, ורק לפעמים, במקומות שהיו בהם ריכוז יהודי ובית כנסת, יכול היה להתפלל בציבור. עצוב מכל היה, שאבא נמצא מנותק מרעייתו, מילדיו ומשאר בני משפחתו האהובים במשך כל השבוע. הוא ראה בכך דרך חיים, שהייתה גם דרכם של רבים מחבריו. ההתנתקות הזו הייתה הקרבן, שהקריב אבא כדי לפרנס בכבוד את המשפחה. ביום שבת הייתה לו אתנחתא. יום זה היה קודש למשפחתו. כמו כן, שמח אבא להתפלל בציבור בבית הכנסת, לעלות לתורה, ולפעמים לשמוע דברי תורה מפי הרב. זה היה עונג שבת אמיתי בחברת ידידים וקרובים. לאתנחתא זו נזקק אבא כאוויר לנשימה לקראת שבוע האפרורי והמפרך שחיכה לו.

משום כך יום שישי בביתנו בצנעא היה מלווה ריגושים וציפיות. האם על שום הציפייה ליום המנוחה? לאו דווקא. ימי החולין היו

כולם צבועים אפור – בלבוש, במאכלים, במצב הרוח ובכל מעשי היום־יום, ולעומתם ימי שבת ומועד היו ימים של התרוממות הרוח וניכר היטב בלבוש החגיגי, במאכלים, בזמירות השבת, ובאווירה של אהבה ורעות. למותר לציין, כי המעבר חזרה מקודש לחול לווה במידה גדולה של עצב ושל החמצה.

בשבילנו, הילדים, החלה חגיגת השבת ביום שישי בצהריים. באותה עת יצאנו לשער העיר [באב אל־קאע], לא רחוק מביתנו, והמתנו לראות את אבא נכנס בשער ועמו האתונות, עמוסות כל טוב שהביא מן הכפר, אם לצורכי המשפחה או לסוחרים, שהזמינו סחורות מן הכפר למטרותיהם. הציפייה והשמחה היו גדולות לא רק לקראת הפגישה עצמה, אלא גם בשל המגדנות והפירות, שהיה אבא מעניק לנו בשובו מכל מסע. באותה שעה, כאשר הייתי רץ לקראתו, הוא חיבק אותי והושיב אותי על גבי האתון, ואז מי ידמה ומי ישווה לי. רק למפגש הזה היה שווה לצפות ולייחל כל השבוע!

כאשר היה אבא מגיע הביתה עדיין הייתה המלאכה רבה לפניו: לפרוק מעל האתונות את המצרכים שהביא מן הכפר, לסדר כל דבר במקומו, ולאחר ארוחת הצהריים – לעלות לחצר הפנימית בקומה השנייה, שם מותקנת פינת הרחצה, להתרחץ, להתלבש, ולהתכונן לקבלת השבת בבית הכנסת.

ביום שישי לפנות ערב הייתה אימא מסיימת את הכנותיה לשבת, היא הסיקה את התנור, ולאחר שנותרו בו רק גחלים לוחשות הייתה עורכת בתוכו את קדירות החרס עם התבשילים והמאפים לשבת.

לאחר הרחצה, לפני כניסת השבת, הייתה אימא מורחת בשמן את פניי ומתלתלת את ה"סימנים", הם הפאות. היא הלבישה אותי ואת

אחיי הגדולים בבגדי שבת, ואז היינו, אבא והבנים, מוכנים ללכת בצוותא לבית הכנסת "שלנו", הוא בית הכנסת של הגביר צבי טיירי, אחיה של סבתא נעמי. סמוך לכניסת השבת נהגה אימא להדליק נרות שבת, שלא היו אלא פתילות טבולות בשמן בתוך מנורת אבן.

אבא התפלל כאמור, דרך קבע, בבית הכנסת בעיקר בימי שבת, בחגים ובמועדים, הואיל ובימי החול בעת נדודיו בין הכפרים, הוא התפלל תפילת יחיד. עם זאת נשמר לאבא מקומו הקבוע, ולמיטב ידיעתי, המתפללים ייחסו חשיבות למקום הישיבה, וכל מתפלל שמר על מקומו, בייחוד, אם היו אלה מקומות "מכובדים". מקומות הישיבה של פשוטי העם נשמרו להם, לרוב, סמוך לכניסה.

בתום תפילת ליל שבת נחפזנו הביתה, ובחדר, שהיה ערוך לסעודת השבת, מקושט בעשבי ריחאן ומבושם בקטורת של אבקת "בכור", חיכו לנו הנשים: אימא, סבתא והאחיות.

למחרת היום, בשבת בבוקר, בטרם האיר השחר היינו משכימים לבית הכנסת. משכימי קום עסקו בפרקים מן המשנה או מתוך "היד החזקה" להרמב"ם, ולאט, לאט משהלך וגדל מספר הבאים, היה הקהל שונה בצוותא את פרשת השבוע בליווי תרגום אונקלוס בארמית ובתרגום ערבי [תפסיר] של רבנו סעדיה גאון.

לאחר שובנו מבית הכנסת, ולאחר סעודת שבת דשנה, הגיעה השעה לחזרה על פרשת השבוע הבא, וגם לזמירות שבת מתוך הדיוואן של ר' שלם שבזי בהשתתפות כל האחים, או האורחים שהזדמנו לביתנו. והיו גם רגעים רציניים, שהיו רחוקים מלהיות "עונג שבת", כאשר ישב אבא עם הבנים ושינן פסוקים מפרשת השבוע. את הזמן הזה אבא הקדיש ללימוד ולקריאה במדרש תנחומא, ולפעמים אף נזף במי מאתנו שלא ידע לקרוא כהלכה, והעניש אותו. לא פעם, כאשר

הבחנתי, שאבא שתה יתר על המידה, חששתי מפני תגובותיו הלא צפויות.

בניגוד ליום שישי, שהיה מלווה בחדווה רבה ובציפייה לעינוגי השבת, הנה ביום השבת, עם ערוב היום ולקראת מוצאי שבת, נפלה על כולנו עצבות, שאין לדעת פִּשרה. סמוך לצאת השבת ישבנו בחשכה של בין הערביים, שהרי אין להדליק אור לפני צאת השבת, ואבא היה מזמר שירי קודש, שהיה בהם מן התפילה ומן הקינה כאחד, כמבכה על השבת היוצאת ומצפה בדאגה לימי המעשה הקשים והמפרכים שלפנינו. באווירת הדמדומים הזאת היינו מוצפים ערגה לַלֹא נודע, וכמו ביקשנו רחמים על עצמנו, על שלמחרת עלינו להיפרד שוב מאבא.

עם צאת השבת, כאשר אפשר היה להדליק נרות ולברך את ברכת "המבדיל בין קודש לחול" הייתה העצבות נמוגה קמעא. לעתים קרובות הזמין אבא הביתה כמה מידידיו הקרובים למפגש עמו. אחד הבנים נשלח אל השוחט לשחוט עוף, ואימא מרטה את נוצותיו, והכינה מרק טרי. בנוסף על זאת לשה בצק, הסיקה את התנור ואפתה פיתות חמות לארוחה המיוחדת של מוצאי שבת. הארוחה הזו הייתה בבחינת "סעודה אחרונה" לפני הכניסה לימי המעשה, ולווּתה בשתייה כדת, בשירה ובריקוד, מעין ניסיון להפיג דאגות, המתגנבות לַלֵב עם המעבר בין קודש לחול.

למחרת, יום ראשון בשבוע, כאשר החל אבא לארוז את הכבודה שייקח עמו לנדודיו ולהטעינה על האתונות, שבה והתגנבה ללב הרגשה כבדה של פרידה. והרי ידענו, שזוהי שגרת החיים, אלא שהלב לא השלים עם חובתו של אבא לצאת לעסקיו בכפרים, ואפילו לא יכולנו ללוותו עד שער העיר, כי באותה שעה כבר ישבנו ב"חדר" ונשאנו בעולו הכבד של ה"מארי".

ביתנו שבצנעא

בית אבא היה בית יהודי צנעאני טיפוסי. הוא נמצא במרכז הרובע היהודי שנקרא "קאע אליהוד" (תחום היהודים), ב"שארע טיירי" [רחוב טיירי], לא רחוק מבית הכנסת, שהקים בן משפחתנו, הגביר צבי טיירי. בית כנסת זה שכן קרוב לבאב א־סבאח, אחד משערי הכניסה לעיר, אשר בדומה לרוב השערים בערי המזרח באותה תקופה, היה גם הוא נסגר בשעות הלילה.

ביתנו השתרע על פני שתיים וחצי קומות, שהיוו יחידת מגורים אחת. קומת הקרקע כללה בין השאר: מבוא לבית [סַקיף], שממנו עברו למחסן העצים להסקה, שהרי כל עבודות האפייה והבישול נעשו בתנורים שהוסקו בעצים. בקומה זאת שכנה האורווה, שנמצאו בה לסירוגין חמור אחד או שניים, ובהמשך לה נפרש משטח עפר, שהיה ספק חצר פנימית ספק גינה, שם הסתובבו בחופשיות אפרוחים ותרנגולות וכן גדלו מספר עצי פרי.

בקומת הקרקע נמצא גם חדר הרחיים. הטחינה ברחיים הייתה עבודה פיזית קשה, וזו הייתה משימתה של עקרת הבית. בדרך כלל, לא נזקקו בתימן לעוזרות בית, כי את מטלות הבית מילאו נשות הבית: סבתות, כלות או בנות צעירות. אך במשפחות אמידות נעשתה עבודת הטחינה ברחיים על־ידי נשים נזקקות, שמצאו מעבודה זו את פרנסתן. כיוון שאת הלחם אפתה כל אישה בביתה, הרי שכל ההכנות לאפיית הלחם נעשו גם הן בבית, וכללו שורה של פעולות: ניקוי וברירה של גרעיני החיטה, טחינה, לישה ואפייה.

בקצה החצר הפנימית שבקומת הקרקע הייתה פינה קטנה, חבויה, מרוצפת אבן, שלא ידענו לְמה היא נועדה. רק לאחרונה שמעתי מפי אחותי הגדולה, שזו הייתה פינת רחצה לנשים בזמן המחזור. היה בה מעין כוך קטן, שלתוכו השליכה האישה את התחבושות ההיגייניות. הנשים כמובן כיבסו את התחבושות, כי אז לא הכירו אמצעים אחרים.

כל העולה במדרגות האבן אל הקומה השנייה עבר ליד ה"מַטבק", מחסן לאחסון מצרכי מזון שונים, בדרך כלל דברי מזון עמידים, שאינם צריכים קירור כמו קטניות למיניהן, גרגירי חלבה, גרעיני קפה וכן "קישר" (קליפות של קפה שתמציתן שימשה כתחליף לקפה). בקומה השנייה התנהלו חיי היום־יום של המשפחה. היא כללה את ה"דיימה" – המטבח ובו תנור (טאבון) אחד או יותר, פינה לשטיפת כלים, וכן פתח מוגבה שהוליך אל הבור, שממנו נשאבו מים לצורכי הבית, באמצעות חבל ודלי עשוי עור. בכל בית נחפר בור עמוק, שתחתיתו הגיעה אל מפלס מי התהום. מדי פעם, כאשר נביעת מי התהום נחלשה צריך היה להעמיק חפור ולסלק מתחתית הבור חול שהצטבר בה.

ב"דיימה" היה גם מרחב סגור, שבו אוחסנו כלי אוכל שלא לשימוש יום־יומי, דוגמת הכלים של חג הפסח.

בחדר הגדול [אלמכאן אלכביר], אף הוא בקומה זו, בדרך כלל, קיבלו אורחים וערכו את הסעודות הגדולות בחגים ובחגיגות המשפחתיות. ברצפת החדר הזה נקבעה דלת, אשר נפתחה לתוך מחסן, שאליו ירדו במדרגות עץ. כאן שמרו מצרכים שנקנו בכמויות גדולות, כגון פירות ויבולים שונים בעונתם: ענבים ליין, צימוקים, תמרים, כדים של סמנה ושל יין וכדומה.

בפינה מרוחקת של הקומה השנייה, במרחק מה מן ה"דיימה"

וצמוד לבתי השימוש, נמצאה פינת הרחצה שבה התרחצו בני הבית יום־יום. התרחצו גם בפינת החצר הפנימית, הסגורה, ועל כל פנים נדרש תיאום זמנים כדי להבטיח שגברים ונשים יתרחצו בנפרד, כל אחד בזמנו. כך גם ביחס לחדרי השירותים, שנמצאו בהמשך לפינת הרחצה. לקראת שבת נהגו ברוב המקרים לבקר בבית המרחץ העירוני, שנפתח בימים נפרדים לנשים ולגברים. באותה קומה, במפלס גבוה יותר, של הקומה השנייה נמצא חדר משפחה לשימוש יום־יומי, שבו התקיימו כל הפעילויות, לרבות רקמה בפינת עבודה מיוחדת. כאן גם סעדו בני הבית את ארוחותיהם היומיומיות. לחדר זה נספח עוד חדרון, במפלס יותר גבוה, שנקרא "כומה", ויועד למפגש רעים. בתקרתו נקבעה דלת עץ שבחג הסוכות הפכה את החדרון לסוכה.

ב.

משפחה

פרשת האירוסין של אימא • בין אימא לבין סבתא
נעמי • לכל מעשה – יש גמול

פרשת האירוסין של אימא

בעת כתיבת הזיכרונות הללו ביקשתי לדלות מאחותי בתיה, המבוגרת ממני בשנתיים, פרטים מתקופת הילדות המוקדמת שלנו בתימן. מפיה שמעתי סיפורים אחדים שלא ידעתי עד אז, ויש להניח, שאימא לא התלהבה לספרם לנו.

אחותי סיפרה לי, שבשעה שבא דודי סאלם, אחיו הבכור של אבא, אל משפחת הרב עמראני לבקש את ידה של אימא לאחיו הצעיר, כפי שהיה נהוג אז, התגובה הראשונית של משפחת עמראני הייתה מתחמקת. אמנם משפחת עמראני הייתה משפחה דלת אמצעים, אך לעומת זאת, תלמידי חכמים שהעמידה מקרבה, הקנו לה יוקרה בין בני הקהילה. אפשר שסבא עמראני סבר שאימא ראויה להינשא, כשאר אחיותיה, לבן אחת המשפחות המכובדות. שהרי האחות הגדולה נישאה לאחד מבני משפחת קארה, משפחת רבנים ידועה, והבת השנייה נישאה אף היא לבן משפחה מיוחסת, היא משפחת הרב כהן.

בלית ברירה אירסו לאבא נערה ממשפחה פחות מיוחסת, וכעבור מספר שבועות, כאשר התקרב מועד החתונה, חלתה הנערה המאורסת ומתה. בתקופה ובחברה שבה אנו עוסקים לא האמינו במקריות. לכל אירוע חריג היה לאנשים הסבר. וכך חלפו להם ימים ושבועות, ודודי סאלם חזר אל הרב עמראני ואמר לו:

"ראה מה קרה לנערה שאירסנו לאחי... והרי דבר זה אות משמים, כי בתך שַמעֶה נועדה לאִבְּראהֶם אחי לאישה, כי זה רצון האל."

בסופו של דבר, הרב נתרצה, ונעשו אירוסין כדין.

אימא סיפרה לי, להפתעתי הרבה, כי שנים אחדות לאחר נישואיה, כשהגיעה לגיל שמונה עשרה שנה, החלו קרובים ושכנים לרנן ולשאול מדוע שמעָה (זה היה שמה של אימא שושנה) עוד לא נכנסה להריון. המשפחה החלה לדאוג, והרי להתייעץ עם רופאים בעניינים כאלה – הס מלהזכיר. על כן החליטו אבא ואימא, כמנהג הימים ההם, לעלות ולפקוד את קברו של ר׳ שלם שבזי בעיר תעז.

ברוב המקרים עלו אנשים לָרגל אל קברו של שבזי, כדי לבקש מזור למחלה, או כדי להתפלל לאלוהים, כדי שיפקוד את הנשים בפרי בטן. וכך, בשובם מתעז אימא הייתה רגועה והאמינה שתפילתה נתקבלה. עם זאת, על עלייה זו לקברו של ר׳ שלם שבזי, לא הִרבו לספר בביתנו. אפשר שאבא לא היה גאה במעשה, שנגד את תפיסת עולמו ביחס לתפילה על קברות צדיקים. יש לזכור, כי בניגוד למקובל אצל חלק מעדות המזרח, יהודי תימן לא קידשו קברות צדיקים, חוץ משני מקומות הידועים לי – קברו של ר׳ שלם שבזי בתעז וקברו של ר׳ פנחס הכהן הנמצא בפאתי העיר הבירה צנעא. ייתכן כי אפשר לתלות הסתייגות זו בגישתו של הרמב״ם, שהיה נערץ על יהודי תימן, שבספרו ״יסודי התורה״ הזהיר מפני פולחן מתים, והשווה את התופעה של עלייה לקברות צדיקים לעבודת כוכבים.

כעשר שנים לאחר עלייתנו לארץ, אזרתי אומץ ושאלתי את אבא שאלות קצת מביכות. ואחת השאלות נגעה במנהג להשתטח על קברי צדיקים, מנהג שהיה נדיר בקרב יהודי תימן. שאלתי־הקשיתי:

״הרי אתה נמנית על כת הדרדעים, שלעגו לכל אלה, שהאמינו באמונות טפלות, ותמיד היית מצטט דברי הגנאי של הרמב״ם, הרואה בהשתטחות על קברי צדיקים פולחן מתים, אם כן, איך זה התיישב אצלך עם כל הסיפורים שסיפרה סבתא, ולפעמים גם אימא, על שדים

ורוחות? ואיך אתה מסביר את עלייתכם להתפלל ליד קברו של רבי שלם שבזי?"

תגובתו של אבא הייתה נחרצת ומפתיעה:

"ממני לא שמעת סיפורים כאלה. אלה סיפורים לילדים שנשים מספרות," ובקריצה הוסיף, "וכלום אינך מכיר דברי חז"ל ש'נשים דעתן קלה'?"

אכן, מילים אלה לא היו צפויות מפיו של אבא. אבא אמר את הדברים, בשעת סעודת השבת "כטוב לבו ביין", והרי הם היו בחינת "נכנס יין יצא סוד".

למרות שאבא נדד הרבה בדרכים, וחי רוב ימות השבוע בקרב כפריים מוסלמים, שהיו שטופים באמונות טפלות, בשדים ורוחות, הרי בשונה מסבתא ומאימא, הוא היה מפוכח למדיי.

במשך השנים הלכו והתמעטו סיפורי סבתא. כאשר גרנו בירושלים, מדי פעם ביקשנו כי תספר לנו אחד מסיפוריה, ענתה כי אין לה עוד כוח, והוסיפה:

"את רוב הסיפורים כבר שכחתי."

בין אימא לבין סבתא נעמי

מבין הסבים והסבתות שלי הכרתי רק אחת – את סבתא נעמי, אמו של אבי. את הורֵי אימא לא הכרתי, אלא מפי השמועה בלבד, אבל מפיה של אימא שמעתי על אביה, הרב סעיד עמראני, אשר לפי המסופר היה אחד הרבנים הנחשבים בצנעא. על סבתא מצד אימא שמעתי מעט מאוד, אולי מפני שהיא נפטרה בעוד אימא ילדה קטנה, ולא ידעה לספר עליה הרבה. גם על סבא מצד אבא שמעתי מעט, אבל קרוב הייתי אל סבתא נעמי, שנפטרה בשיבה טובה בירושלים כארבע שנים לפני הכרזת המדינה.

את תשומת לבי משכו במיוחד היחסים שבין אימא לסבתא נעמי. בניגוד לתדמית המקובלת, על היחסים בין אישה לחמותה, שררו בין השתיים יחסי הערכה וכבוד. זכורני שבסוף ימיה של סבתא, כאשר באופן נדיר, גילה אבא כלפיה חוסר סבלנות, שמעתי את אימא לוחשת לו:

"זכור ואל תשכח שהיא אימא שלך!"

מפי אחותי שמעתי שפעם, כאשר אבא דיבר בזלזול על אימא, הגיבה סבתא בחריפות: "למה אתה מדבר עליה כך, שהיא אם לילדיך! והרי אתה אינך מגיע לקרסוליה!"

שתי הנשים, אימא וסבתא, גדלו במשפחות טובות, והיה להן יחס של כבוד זו אל זו.

סבתא גדלה במשפחת טיירי, משפחה ידועה ומכובדת בצנעא, שנודעה בנדיבותה למען הנצרכים בעיר. אחיה של סבתא, צבי טיירי,

היה בעל מפעל לייצור טבק הרחה, מצרך שהיה מבוקש בקרב יהודים וגויים כאחד. יש שהשתמשו בו להרחה בלבד, ויש שהיו מכורים יותר לטבק, והשתמשו בו לפיטום בפה, בין השפה התחתונה לחניכיים.

בעיר צנעא נמצא רחוב טיירי, וברחוב זה, סמוך לבית המשפחה ניצב בית הכנסת של משפחת טיירי. בכל יום שישי צבאו בפתח משפחה זו עשרות רבות של נצרכים, שצבי טיירי העניק להם נדבות לצרכי השבת.

לעומת סבתא, אימא גדלה במשפחה ענייה אך שמרה על מעמד מכובד, בזכות העובדה שבראשה עמד הרב סעיד עמראני. שדלותו החומרית לא הפחיתה במאומה ממעמדו הציבורי המכובד. שהרי בקהילה זו היה מקום של כבוד גם לתלמידי חכמים שביתם רֵיקָן.

אימא סיפרה שהשיאו אותה לאבא בהיותה בת אחת עשרה שנה, וכאשר הובאה לביתו של אבא, אל בית משפחת סרי, היא הופקדה למעשה בידיה של סבתא נעמי שנהגה עמה כנהוג אם בבִתָּהּ. נראה שהימים הראשונים הללו בנו את הידידות וההערכה בין השתי״ם, ואלה ניכרו היטב: בדרך כלל הייתה סבתא פונה אל אימא במילים ״יא בינתי״ (הו, בתי).

נוכחותה של סבתא בבית הייתה בולטת. כיוון שבימים ההם ילדו בבית ולא בבית חולים, מילאה סבתא גם את תפקיד המיילדת, והיא עשתה זאת אפילו בלידת אחותי יונה בירושלים.

לאחר הולדתי, כך סיפרה לי אימא, אבא קנה פרה והפקיד אותה בידי כפרי אחד ב״ביר אלעזב״, אחד מפרברי צנעא. היה זה מנהג מקובל שתושבי העיר, בעלי אמצעים, היו מפקידים פרות בידי כפריים, שהיו מטפלים ככל הדרוש בפרות ובוולדותיהן וחולבים אותן, וככל

האריסים, כמקובל מימים ימימה, זכו בתמורה לחלק מן התוצרת, אם בחלב ומוצריו ואם בוולדות. בדרך זאת הובטחה לתינוקות אספקה סדירה של חלב ומוצריו. לאבא היה סידור זה נוח, משום שברוב זמנו נדד בדרכים לצורכי פרנסה, ומטבע הדברים נבצר ממנו להחזיק רפת עבור פרה אחת. וכך, אחת החוויות הראשונות של ילדותי הראשונה הייתה הביקור ב׳ביר אלעזב׳ להכיר את הפרה "שלי".

את חלקה של סבתא נעמי בניהול הבית יש להבין על רקע נדודיו של אבא בכפרים במשך כל השבוע כדי לשווק את מרכולתו, והוא שב הביתה רק בימי שישי ובערבי חגים, לעשות את השבת ואת המועד בחיק המשפחה. סבתא הייתה כאמור המבוגרת והמנוסה במשפחה, והיא נטלה חלק מרכזי לא רק בעבודות הבית, אלא גם בטיפול בילדים ובחינוכם, בעת שאבא נדד בדרכים. ואכן השפעתה על כל סדרי החיים בבית הייתה מכרעת.

פֵּן נוסף לקשר החם בין אימא לסבתא נעמי בא לידי ביטוי בתחום נוסף. בתימן נפוצה הייתה תופעה, שכלה צעירה שכעסה על בעלה מסיבה כלשהי, מצאה מפלט בבית אביה, שאליו הייתה בורחת בתקופת ה"ברוגז", ושהתה שם מספר ימים, עד שנענתה להפצרות הוריה לסלוח לבעלה ולשוב אליו, או כאשר בא הבעל עצמו, או שלח שליחים לבית חותנו, לפייס את אשתו. לעומת זאת לי לא היה ידוע על משחקי "ברוגז" כאלה של אימא, אולי מפני שאמה לא הייתה עוד בחיים, ואולי בזכות סבתא נעמי, שפינקה את אימא ונתנה לה "גב".

מקום נכבד היה לסבתא בחינוך הנכדים. אינני זוכר, למשל, שאימא סיפרה לנו סיפורים, אולי כי ידיה היו מלאות עבודה בניהול משק הבית; ברקמה, באפייה ובבישול. אבל זוכר אני היטב את השעות הנעימות בהן ישבתי בחיקה של סבתא והאזנתי לסיפוריה. היו אלה

סיפורים בסגנון של "אלף לילה ולילה", ולפעמים היו אלה עיבודים של סיפורי המקרא. לרוב, חזרו הסיפורים על עצמם בשינויים קלים, ותמיד היה מוסר השכל בצידם.

לכל מעשה – יש גמול

בעולמה של אימא, ובייחוד בעולמה של סבתא, לא היה מקום ללבטים ולתהיות. זהו עולם מסודר למופת. לכל התרחשות בחיים יש הסבר. לא תמיד יכולים אנו, בגלל חולשת השגתנו, לגלות את הסיבות לאשורן. ידוע לנו, כי בחברות מסוימות תירצו את הרעות הבאות על בני האדם ב"כישוף" או ב"קללה", ויש שהשתמשו ב"גזירת הגורל", שמאחריה אין לחפש הסברים.

זקני משפחתנו לא האמינו בכל האמונות הללו, וראו בהן אמונות הבל עממיות. לא ראיתי את הוריי מנשקים את המזוזות, כמקובל ברוב עדות בישראל. גם לא שמעתי בביתנו על הצורך, בעת מחלה במשפחה לבדוק אם המזוזות כשרות. עם זאת, הוריי החמירו בקיום המצוות. וראו בפרשת המזוזה עוד אחת ממצוות התורה. אני התפלאתי לא פעם למראה צעירים וצעירות בני עדות שונות, שלפי כל הסימנים מנוערים מכל מצוות התורה, והם פורעי חוק ומוסר, המקפידים תמיד בקיום מצווה, שאינה כתובה בשום מקום – נישוק המזוזה על כל משקוף.

הוריי האמינו במה שנקרא "ההשגחה העליונה": לכל מעשה יש חשבון, ואת החשבון הזה עושה אלוהים בכבודו ובעצמו. גם סבתא, בבואה להגיב על צרה שמתרגשת על האדם ועל מקרים טראגיים קשים, הייתה נוהגת לומר: "זהו עוון השבת!"

עוד אספר בהמשך, כיצד הסבירה סבתא את תאונת הדרכים הקשה שאירעה ליהודה שכננו במחניים, כאשר רכב בפראות על האופנוע שלו. לא היה ספק בלִבּה, שהתאונה התרחשה, כי הוא נהג באופנוע בשבת.

ג.

בעולמם של ילדים

בעולם צר • פירות בעונתם לילדי ה"חדר" • חגי הילדים • הקבלת פני הרב בחג

בעולם צר

עולמו של הילד בתימן, ובייחוד בעיר צנעא, היה צר ורווי פחדים. אימה מפני עינם הפקוחה של ההורים על כל צעד ושעל בחיי הילד, אימה מפני שוטו של ה"מורי", הוא ה"מלמד" ב"חדר", וחששות מפני שדים ורוחות, המצויים בכל מקום ואתר ונחשפים בעיקר בשעות הלילה ועשויים להזיק לבני אדם. יש לזכור כי בתימן הלילה היה אפל וחשוך, ללא כל תאורה, לא בדרכים ולא במקומות ציבוריים, למעט פנסי רוח, שבעלי אמצעים הצטיידו בהם בלכתם בדרך.

לא פלא, אפוא, שהשובבות והעליזות שהן מנת חלקם של ילדים במקומות רבים בעולם, לא היו מנת חלקם של ילדי תימן, כי הילדות נחשבה לתקופת מעבר, והחינוך התמקד בהכנת הילד לקראת כניסה לעולם המבוגרים, כדי לתפקד בחברה ככל אחד מבני הקהילה, וכל הקודם הרי זה משובח. זוכר אני את ההתפעלות של מתפללי בית הכנסת שלנו לשמע קריאתם בתורה של ילדים, שטרם הגיעו לגיל בר המצווה וכבר נהגו כמבוגרים, אם בתפילה ואם בשקלא וטריא בזמן הלימוד, שלפני התפילה.

שונה במקצת היה המצב בכפרים ובערי השדה, שבהם היה לילדים מרחב גדול יותר. שם נהנה הילד ממידה של חופש במרחבים הפתוחים בחיק הטבע, מן הטיפול בבעלי חיים ומן ההרפתקאות, שזימנה להם סביבתם הטבעית. ואילו בעירנו צנעא, הייתה פעילותו של הילד ממוקדת בלימוד תורה ודרך ארץ, בצורה נוקשה וחסרת פשרות.

עם זאת זכורות לי נקודות אור יוצאות דופן במעגל החיים של

השנה: החגים ושמחות המצווה למיניהן. וכשם שהיה מעבר חד בין יום ללילה ובין השבת לימות החול, כך היה חד וברור הגבול בין ימות החול לימי חג ומועד, שניכרו בלבוש, במאכל ומשתה ובמידת הנינוחות של המבוגרים. ההכנות לחגים ולמועדים היו מרובות, והציפיות היו גדולות, ודומה כאילו ימות השבוע לא נוצרו אלא כימי הכנה לחג. לבגד חדש זכה כל אדם רק לקראת החג או לקראת חגיגות מצווה במשפחה. היו אלה אתנחתאות שבהן יכול היה הילד לנשום לרווחה ולו לזמן קצר, ואשר נתנו לו סיבה להרפות את הרסן, שהיה נתון בו בימי החול. ומכיוָן שהחגיגות האלה היו רבות וממושכות, הן הפיגו, ולו במעט, את עוצמת הלחץ, שהכביד על הילד בכל ימות השנה.

פירות בעונתם לילדי ה"חדר"

בתימן לא היו לנו אמצעי קירור. ואי־אפשר היה לשמור על טריותם של פירות בעונתם. על כן נהגו לקנות פירות מסוימים בתקופת הבשלתם, ולחגוג אכילתם במשפחה בצוותא.

אחד הזיכרונות הנעימים מימי ה"חדר" העגומים, הוא בואו של אחד מאחיי ל"חדר", באמצע יום הלימודים. הוא קרא לי לבוא הביתה, ובדרך סיפר לי כממתיק סוד, כי היום לפני ארוחת הצהריים יש ארוחת תאנים.

מאין באו התאנים?

בעונת התאנים היו מגיעות לביתנו כפריות, נושאות על ראשן סל נצרים גדול, ובו תאנים טריות, שנקטפו בו ביום. הן מכרו אותן במחירים סמליים, ובלבד להיפטר מהן בטרם ירקיבו. במקרים אלה אימא הייתה קונה סלסילה של פרי טרי, ומזעיקה את כל בני הבית ל"כִּירה" של תאנים. וגם מפרי המשמש אכלנו בעונתו.

בשכונתנו גר יהודי עירירי בשם אחמר [אדמוני], שבעונת המשמש היה קונה מספר ארגזים של הפרי הכתום ומביא אותם לחלוקה בין ילדי ה"חדר". הזכות הזאת הייתה שמורה לו בלבד. איש לא יכול היה לקחת אותה ממנו, ואנו – ילדי ה"חדר", ידענו חוויה בלתי־נשכחת. הודות לאדון אחמר הנדיב, שמצא דרך מקורית לגרום נחת לילדים, זכינו לרגעים של חסד.

פעם שאלתי את אימא מה פשר המעשה הנדיב של האדון אחמר.

"הוא חשוך ילדים," הסבירה לי אימא, "ובמעשה הזה ראה מצווה, שבזכותה אולי יזכה לבנים."

חגי הילדים

חג החנוכה וחג הפורים הם שני חגים שבהם נטלו הילדים חלק פעיל. חג החנוכה נחוג בתימן בצורה שונה בתכלית מן המקובל בשאר עדות ישראל. החנוכייה הוצבה במבוא הבית, בקומת הקרקע, והילדים התכנסו שם ערב ערב וחגגו בשירה ובתקרובת, שכללה משקה ממותק דמוי יין, גזר, אגוזים, שקדים צימוקים, וחיטה מבושלת [״לסיס״]. אגב, הסופגניות, המקובלות בחג החנוכה אצל רוב עדות ישראל, לא נודעו כלל בתימן, – החג היחיד שבו טיגנו אצלנו לביבות [זלאבייה] הוא חג השבועות.

אצל המבוגרים ניכר חג החנוכה, בעיקר, בקיום מצוות הדלקת נרות חנוכה כדין, וכמובן בתפילה המיוחדת בבית הכנסת.

חלקם של הילדים בלט מאוד גם בחג הפורים. בפורים נהנו הם ממידה של חופש, שבדרך כלל, רק שאפו אליה. לא ידוע על תחפושות בתימן, אבל תשומת לב רבה הוקדשה למצוות משלוח מנות, שבה מילאו הילדים תפקיד מרכזי. מעות פורים קיבלו הילדים מקרובים או משכנים. השי היה מצורף למשלוח המנות. או הוענק להם בתום קריאת המגילה בבית הכנסת.

ראוי לציין, שבתימן לא אפו עוגות כלל, למעט בחג הפורים. לקראת החג אפו כעכים מיוחדים, וכן הכינו ממתקים עשויים סוכר בשלל צבעים, מעוצבים בצורות שונות: כלים, חיות ועוד ועוד...

הקבלת פני הרב בחג

בחיי הקהילה היהודית בתימן, כמו ברוב קהילות ישראל, תפס הרב מקום נכבד. תופעה זו הייתה מובנת מאליה בקהילה, שבה הכול ניהלו אורח חיים דתי מובהק. עם זאת, על אף הכבוד שרחשו לרב, הוא לא זכה – ואף לא ציפה – להטבות חומריות יוצאות דופן. היחס המיוחד לרב בא לידי ביטוי בעיקר בבית הכנסת. הואיל וחלקים רבים של התפילה נאמרו במקהלה על ידי כל הציבור, הייתה זאת זכותו הבלעדית של הרב להיות "הפותח" של פרק זה או אחר בתפילה, ואחריו המשיך הקהל כולו במקהלה. ועוד, עם כניסתו של הרב לבית הכנסת קמו הכול על רגליהם, ושבו והתיישבו רק לאחר שהרב תפס את מקומו.

אחד המעמדים המרשימים, הזכורים לי מימי ילדותי, הוא הקבלת פני הרב בחג, מנהג שלבש צורות שונות בקהילות יהודיות שונות. גם בקהילת יהודי צנעא היה מקובל מנהג יפה זה. בזיכרוני אני נישא על כתפיו של אבא לאחר צאתנו מבית הכנסת, באחד מלילות החג, מן הסתם בליל חג השבועות, ואנו מפלסים את דרכנו בתוך קהל רב לבוש חגיגית ועטוף בטליתות, הצובא על ביתו של הרב הראשי של תימן, הוא הרב יחיא אלאבייץ'. הקהל סיים את התפילה, ונהר אל בית הרב לקבל את ברכת החג.

בן שנתיים הייתי, אולי בן שלוש, ולא ידעתי משמעותה של התקהלות זו. אך מן האווירה שאפפה את המקום, ומיראת הכבוד, שנשקפה מעיני המצפים לצאתו של הרב מפתח ביתו, יכולתי להבין את גודל המעמד.

הציפייה הייתה דרוכה. ואפשר היה לחוש את עצמת ההערצה לרב בלחשושי הקהל. והנה נפתח שער הבית, ואל הרחבה המוגבהת כשבע מדרגות מעל פני הקרקע יצא הרב, צנום, נמוך קומה, עטור זקן לבן ועיניו בורקות. בקהל הגדול הושלך הס. הרב התחיל לשאת את דבריו, ולאט לאט הלך קולו וחזק. הוא קיצר בברכתו, לדבריו, "מפני טורח ציבור". אמר דברי תורה בעניין קדושת החג, ולאחר משפטים אחדים, בירך את כל הנאספים ב"חגים ומועדים לשמחה". רק בודדים, שהצליחו להתקרב אליו, זכו לברכה אישית. היה זה מפגש קצר, אך דמותו הצנועה הותירה רישומה בזיכרוני. הביטוי "האיש... ענו מאוד" הולם בעיניי את מראהו ואת התנהגותו.

הרב אלאבייץ התפרנס מעבודת הצורפות. כלל היה נהוג אצל יהודי תימן, שאסור לרב, גדול ככל שיהיה, להתפרנס מקופת הציבור, ועליו היה לעסוק במלאכה שתכבד אותו. בזאת לא היה כל חידוש, כי כך נהגו חכמי ישראל מתקופת המשנה והתלמוד, אלא שהרב אלאבייץ גם סייע לבני קהילתו בריפוי חולים, ללא תמורה. בדומה להרמב"ם, אף הוא היה איש ההלכה, שעסק גם בפילוסופיה יוונית וגם בלימודי טבע ורפואה, מתוך ספרים בערבית שהיו מקובלים בזמנו, ועל גדולתו של הרב אלאבייץ לא היו חולקים, אף לא בין יריביו מכת ה"עקשים", שנלחמו בחירוף נפש בכת ה"דרדעים", אשר נחשבו "משכילים" בנוסח תימן.

לא פעם ולא פעמיים עלה שמו של מארי אלאבייץ בביתנו, בסיפורים על משפחות שבאו אליו לבקש עזרתו בריפוי חולים. סיפרו שהיו לו ספרי רפואה, ובהם תיאור מחלות שונות ודרכי ריפוין. הוא לא התיימר להיות רופא, אך הכול האמינו במרשמים שרשם להם על פי הספרים הללו. לא היו אלה ספרי סגולה או מופת, אלא ספרים

שהתבססו על חוכמת הרפואה הערבית מימי הביניים, שמקורם בתורת הרפואה היוונית.

אין צריך לומר, שכל שירותיו של הרב אלאבייץ לקהילה, לרבות הסיוע לחולים, נעשו ללא כל תגמול כספי. העובדה שרבנים גדולים כמוהו חיו חיי עוני, ובלבד שלא להסתמך על כספי ציבור, לא גרעה במאומה ממעמדם בעירנו. התנהגותם הצנועה הייתה כל כך מובנת מאליה, עד כי איש לא ראה צורך לציין אותה לשבח, שהרי כך נהגו מאז ומעולם.

ד.

בדרך לארץ המובטחת

הכנות ליציאה מתימן • יוצאים לדרך • מעבר הגבול
ליד קעטבה • בעיירה לחג׳ • המְתנה ב״פתחו של
גיהנום״

הכנות ליציאה מתימן

ירושלים, המילה שהדהדה בביתנו שוב ושוב, הייתה שם נרדף לארץ הקודש. את ירושלים הזכרנו בחרדת קודש, כמושג לא־ארצי, כמקום הלקוח מן האגדות, שהחיים בו אינם דומים במאומה לשום דבר שהכרנו. בדמיוננו, דמיונם הפרוע של ילדים, הייתה ירושלים עיר של ארמונות, שתושביה עוטים פאר, שאין להם בעולמם אלא לחסות בהיכל השם וליהנות מזיו השכינה.

באחד הימים נפוצה שמועה בעירנו, שהנה הגיעה לצנעא משפחה שבאה מירושלים, והיא מתאכסנת אצל קרוביה, משפחת אבו־סת. הסקרנות הרקיעה שחקים: הנה נמצא עִמנו אדם שהגיע מירושלים! אולם, כשראיתי בבית הכנסת את האורח מעיר הקודש, והנה הוא כאחד האדם, בשר ודם, התאכזבתי קשות. לא כך דימיתי אדם שבא מירושלים! הוא שוחח עם בנו בשפת התנ"ך, אבל במבטא מוזר, ורק פה ושם נשמעו מפיו מילים, שהצלחנו לפענח.

איך הגיעה המשפחה הזאת מירושלים לצנעא, ולמה? וכמה זמן ישהו בעירנו? – הכול היה לוט בערפל. אבא סיפר ששמע בבית הכנסת, כי האורחים נדרו נדר לבוא ולהשתטח על קברו של רבי שלם שבזי. לאחר שעלו לקברו בעיר תעז החליטו להמשיך במסעם עוד ימים אחדים, כדי לבקר את קרובי משפחתם בצנעא. הייתי אז בן כחמש שנים, אך זוכר אני היטב את ההתרגשות סביב הביקור הזה.

לא עברה שנה, והנה התחילו להגיע אל אבא מכתבים מדודתי אשר בירושלים. האם לא הגיע הזמן, שואלת דודתי שלומית את

אחיה, שיקום ויעזוב את הגלות ויצטרף יחד עם משפחתו אל יושבי ירושלים?

אבא הקל ראש בשאלות הללו, שנראו בעיניו כיוצאות מן הפה ולחוץ. הרי אחותו יודעת באילו עבותות קשור הוא לכל קרוביו וידידיו בצנעא ובסביבתה, והאם העלתה על דעתה שהוא ייפרד מאחיו ויעזוב את אמו הזקנה וילך לארץ לא נודעת? ברוח זו רמז אבא במכתבי התשובה לדודתי, וסבור היה שבזה נסגרה הפרשה. הרי אין לדחוק את הקץ, וכשיגיע המועד לגאולה, הרי יהיו לכך סימנים!

כעבור שלושה חודשים הגיע מכתב מירושלים בשמה של דודתי שלומית, ועליו היה חתום בנה, שכבר היה מבוסס כלכלית בארץ ישראל, וגם זכה לתואר "רב". המכתב דיבר באופן מעשי על העלייה לארץ ישראל, והודגשו בו שתי נקודות. ראשית, הדודה מבקשת שאבא יביא עמו את אמם נעמי, ושלומית תדאג לכל מחסורה. ושנית, הדודה מוכנה להעניק לאחיה הלוואה לכיסוי ההוצאות הרבות הכרוכות ביציאה מתימן – לרבות התשלומים לרישיונות ולהפלגה באונייה לחופי הארץ. נכון, כותבת הדודה, השלטונות בתימן מכבידים מאוד על היציאה מגבולם, אבל הרי יש סכנה, שיבוא יום והשערים יינעלו לחלוטין, ועל כן אין להתמהמה עוד.

מכתבים נוספים מהדודה שלומית שבירושלים האיצו שוב באבא להחיש את החלטתו לעזוב את צנעא ולצאת לדרך לארץ ישראל. ההחלטה לא הייתה קלה. באותן השנים עדיין לא הייתה נהירה של יהודים לארץ ישראל, ורק מעטים העזו לצאת לדרך. והיה קושי נוסף: אבא עמד בקשרי מסחר עם סוחרים בכפרים, ולא פשוט היה לגבות את כל החובות בזמן כה קצר, מה עוד, שאת כל ההכנות צריך היה

לעשות בחשאי, בגלל האיסור מטעם האמאם על יציאה מתימן. למען האמת, הפיקוח על היוצאים לא היה מוחלט, ובמתן שלמונים אפשר היה לעקוף את האיסור הזה. היו שהימרו ויצאו לדרך ללא היתר, ומזלם שיחק להם, והם צלחו בשלום את הדרכים העקלקלות, אך היו גם אחרים שנתפסו, הושמו במאסר ורכושם הוחרם. אחד מהאחרונים היה בן דודי, שניסה לצאת בחשאי מתימן, נתפס ונכלא, אך בסופו של דבר, הגיע ארצה סמוך להקמת המדינה.

עקירה מהמקום שבו הכו אבותיך שורשים במשך מאות בשנים, אינה עניין של מה בכך, לא נפשית ולא ארגונית, וההכנות ליציאה מצנעא נמשכו חודשים רבים.

דודי סאלם, אחיו הגדול של אבא, לא התלהב מן הרעיון, מה גם שאבא התכוון לקחת עמו לדרך את אמו, סבתא נעמי לבית טיירי. כזכור, לסבתא נעמי היה מעמד מיוחד בביתנו. אימא העריכה אותה ורחשה לה כבוד רב, שלא ככלתה האחרת, אשת סאלם, האח הבכור, שהייתה קשוחה מאוד לטעמה של סבתא, והיא אפילו העדיפה לעתים לחיות בביתנו עם אימא ולא אצל אחיה הגביר צבי טיירי, על אף שהיה אמיד, מכובד ורחב לב.

הדוד סאלם, שלא תמיד הצטיין בלשון מעודנת, כעס על אבא:

"מה אתה עושה? אתה רוצה לקחת את אמנו הזקנה בדרך הקשה והמסוכנת, והרי היא תמות לך בדרך!"

סבתא הייתה אז בת למעלה משבעים שנה. אפשר שסאלם דאג שמא היא לא תעמוד בקשיי הדרך, ואולי קינא על שהעדיפה לקשור את גורלה בגורל בנה הצעיר, ולא להישאר תלויה בחסדי בנה הבכור.

"יש אלוהים בשמים," ענה אבא, "אבל אני לא אחליט. אעשה כרצונה של אימא."

סבתא נעמי החליטה, כמובן, להצטרף אלינו, אף שידעה שלפנינו מסע מפרך ומסוכן. נראה שהערגה לארץ הקודש, אפילו כדי למצוא שם מנוחת עולמים, היא שהכריעה את הכף. אבא לקח על עצמו אחריות גדולה, ועשה הכול כדי שהטיפול בסבתא יהיה בראש דאגתנו. רק לאחר שהגענו בשלום לארץ ישראל, גילה אבא שכל הדרך העיקה עליו הדאגה לשלומה של אמו. ולא פעם היה מזכיר לאימא בנימת ניצחון:

"את זוכרת איך אחי סאלם לעג לי ואמר, שאימא לא תחזיק מעמד, ותמות בדרך?"

אבא החל בהכנות חשאיות לקראת יציאה לעדן יחד עם כל המשפחה, שכללה הורים, סבתא וחמישה ילדים. תחילה היה עליו קודם כל לסגור חשבונות עם ספקים וקמעונאים, שקנה מהם או מכר להם סחורה. היו בהם שתמהו: מה החיפזון? ואבא הסביר כי הוא זקוק לכסף, כי החליט לקיים את נדרו, ובכוונתו לעלות לרגל ולהתפלל אצל קברו של ר' שלם שבזי בעיר תעז.

והיה צריך לנסות למכור את ביתנו, בית מרווח ונוח בן שתי קומות, במרכז הרובע היהודי. למיטב ידיעתי הבית נמכר במחיר סמלי, מפאת החשש שבסופו של דבר יוחרם על ידי שלטונות האמאם, לכשיתגלה כי משפחתנו חמקה מתימן ללא אישור. מן הסתם לא העלה אבא על דעתו, שבמקום הבית הזה ייפול בגורלו, בהגיעו לירושלים, לגור בשכירות בדירה קטנה בת חדר אחד וחצי.

והיה צריך גם למכור כלי בית, חפצים שונים ומלבושים, שלא ניתן היה להעמיס אותם על ארבע בהמות, שהרי אלה אמורות היו לשאת את בני המשפחה ואת כל הכבודה עד נמל עדן. הואיל וכל ההכנות נעשו בחיפזון ובהסתר, אי אפשר היה לעמוד על המקח, וכל הפריטים

נמכרו במחיר צנוע ובמהירות. אירע גם ש"התפטרנו" מפריט זה או אחר מוקדם מדיי, וכל עוד לא יצאנו לדרך נאלצנו לקחת בהשאלה ציוד שחסר לנו.

החשאיות והחיפזון הוסיפו מתח, הגבירו את הציפיות והשרו תחושה, שהנה מתרחשים דברים, שהם מעבר לכל דמיון. היציאה מתימן הייתה בגדר סוד כמוס, שכל העוסק בו מתחייב בנפשו. יותר מזה: לא האמנו כי מדובר באירוע ריאלי שעשוי להתגשם ממש, כשם שלא ראינו כריאלית את ביאת המשיח, גם אם דובר בה רבות.

אט אט, ועל אף החשאיות הכבדה, התחילו לבצבץ פה ושם סימנים, שהנה הולכת ומתגשמת לנגד עינינו משאת הנפש הגדולה שלה ציפינו: העלייה לארץ ישראל!

מסעותיו של אבא לכפרים הלכו והתמעטו. מפעם לפעם עוד פריט מחפצי הבית נעלם, והסתבר, כי אבא מכר בהסתר ובלי כל הסבר לכך. כל אלה העידו כי המהפך בחיי המשפחה הולך וקרב.

בזיכרוני חרותים ביקוריי אצל דודתי חמאמה לבית קארה בימים שלפני הנסיעה. ביקרתי אז, יחד עם אחותי הגדולה אצל דודתי, כדי לקבל בהשאלה "שַמלה" (טלית מצמר עזים) לשבת עבור אבא, משום שזו של אבא כבר נמכרה, ולא נאה היה שהוא יתפלל בבית הכנסת ביום השבת בטלית של יום חול. אנשים עלולים היו לשאול מה קרה לטלית של שבת, והרי אסור לנו לספר על "מכירת החיסול" שלנו! השליחות אל דודתי חמאמה בימי ששי ובמוצאי שבת, לקבל ולהחזיר את ה"שמלה", נסכה בי אז הרגשה, שאני שותף סוד לפעולות, שהשתיקה יפה להן.

כל היוצא לדרך רחוקה בימים ההם דומה למי שיוצא למסע לארץ

לא־נודעת, ועליו לקחת עמו את המזון הדרוש לו לדרך למשך כל המסע הרגלי, שעשוי להימשך שבועות מבלי להביא בחשבון עיכובים לא־צפויים בדרך. הצידה לדרך כללה קמח, פיתות מיובשות פריכות, כדי סמנה, צלי בשר מיובש, קטניות ופירות יבשים. כמות המזון, שהצטיידנו בה, הייתה יחסית גדולה, כדי שתספיק למשפחה בת שמונה נפשות. אמנם ניתן היה לקנות בדרך מצרכים שונים כגון חלב, לבן, או פירות וירקות, ואף מספוא לבהמות. מובן מאליו שלקחנו עמנו סירים וקדרות לבישול, שהרי לא נוכל לקנות מאכלים מוכנים בדרך, וודאי שלא אוכל כשר. וכך היינו מוכנים ומזומנים למסע.

יוצאים לדרך

היציאה מן הבירה לא הייתה פשוטה. צנעא הייתה מוקפת חומה, ובה מספר שערים, וליד כל שער ניצב חיל משמר, שפיקח מטעם המלך על היוצאים ועל הנכנסים לעיר. כדי שלא לעורר חשדם של השומרים בשערי היציאה מן העיר, יצאה משפחתנו מצנעא בשתי קבוצות. את הקבוצה הראשונה הוביל אחי הבכור, שלמה, שהיה בסך הכול כבן שבע עשרה שנה, אבל כבר אז היה לו ניסיון והכיר את הדרך אל העיירות הסמוכות לעיר הבירה. הוא לקח עמו אותי ואת אחותי הגדולה ממני בתוך שני ארגזים, שנקשרו על גבי חמור משני צדדיו. שאר בני המשפחה יצאו עם אבא. כאשר נשאלנו בשער העיר לאן אנחנו יוצאים, ענינו את התשובה המוסכמת: אנו נוסעים לעיר תעז לפקוד את קברו של ר׳ שלם שבזי.

ביום הראשון למסע הגענו אל התחנה הראשונה – הכפר ״אלקרייה״, מרחק כמה שעות הליכה מעיר הבירה. היה זה יעד חביב לטיולים. בעבר יצאנו לאלקרייה לא פעם, ותמיד שבנו משם עמוסים פירות טריים שקנינו בכפר. היו שם לאבא מכרים יהודיים ומוסלמים, ובבואנו לכפר לא התקשינו למצוא אכסניה אצל אחת המשפחות, שאצלה אמורים היינו להתאחד עם יתר בני המשפחה כעבור יומיים. אבא יצא מן העיר יומיים אחרינו ועמו אימא, סבתא, אחי הגדול יוסף והאח התינוק חיים. השומרים בשער העיר הכירו אותו, כי פגשו אותו אחת לכמה ימים כשיצא לעסקיו בכפרים, וגם באשר להמשך הדרך אבא לא היה מודאג במיוחד.

היציאה מצנעא וההליכה בימים הראשונים של המסע היו קלות יחסית. המזון היה טרי, כולנו היינו עדיין רעננים, אבא הכיר היטב את הדרך עד תעז, ובכל המקומות הללו התקבלנו בחמימות רבה, וזכינו להכנסת אורחים לבבית. כי בכפרים ובעיירות שבדרך הביקורת הייתה שטחית מאוד, ולמזלנו בימים ההם צו איסור היציאה מתימן לא הופעל בצורה מחמירה. מה דחף את המלך להוציא את איסור היציאה מתימן? יש אומרים, שהאימאם נקט מדיניות קשוחה זו לפי דרישתו של מופתי ירושלים חג' אמין אלחוסייני, המזוהה עם ביטויי שנאה והסתה נגד היישוב היהודי בארץ ישראל.

הפיקוח על המעבר בגבול תימן היה תחילה רופף, אם משום רפיון השלטון כבר אז, ואם מתוך כך, שמלך תימן נטה חסד ליהודים, אך היה חייב לנקוט מדיניות נוקשה כלפי חוץ, כדי שלא לתת פתחון פה לגורמים דתיים קיצוניים. וככל שגברו החיכוכים בין היהודים לבין הערבים בארץ ישראל, כך הכביד המלך על היהודים את האיסור לעזוב את ארצו.

משנה לשנה הלך הפיקוח והחריף. קרובים שלנו הזהירו את אבא מפני הסכנה, ששומרי הגבול מטעם המלך יעצרו אותנו ויחזירו אותנו לצנעא, וגם יטילו על אבא עונש מאסר, יחרימו את רכושו, ויטילו שאר עונשים ככל אשר יעלה על דעת השלטונות. על אף כל זאת, החלטתו של אבא לעזוב את תימן הייתה נחושה. הוא האמין, שמורי הדרך שישכור יעבירו אותנו את הגבול במסלול שמשמר הגבול אינו חונה בו, ויותר מכל, הוא האמין בחסדי שמים, והיה משוכנע, כי נעבור בשלום את הדרך עד נמל עדן.

כזכור, אבא סיפר לכל המתעניינים שהוא ובני המשפחה עושים דרכם לתעז לעלות לרגל לקברו של ר' שלם שבזי כדי לקיים נדר

שנדר, כאשר חלה אחד מילדיו. מארחינו לא תמיד קנו את הסיפור של אבא, אבל העלימו עין, שמחים בעוברי אורח, שהתאכסנו אצלם ותרמו לפרנסתם.

לפי תוכנית המסע הגענו ביום חמישי בשבוע לתעז. יחד אתנו הגיעו לעיירה עולי רגל מכל רחבי תימן, להתפלל ליד קברו של ר׳ שלם שבזי ולהצטייד במים להם ייחסו סגולות של ריפוי. האמונה בכוחה של תפילה זו הייתה כל כך גדולה, עד כי לא היה כמעט יהודי בתימן שלא פקד, ולו פעם אחת בחייו, את הקבר הזה, קברו של שבזי. גם יהודים מארץ ישראל, אמנם יחידים, פקדו את קברו. זוכר אני ידיד נעורים בירושלים, בן יחיד לאביו, שבעקבות מחלתו החליט אביו לשלוח אותו לתעז. הייתה זאת בלי ספק, החלטה קשה, משום שראייתו של האב הייתה לקויה מאוד, ובגילו המתקדם לא יכול היה לצאת לבדו לתימן, ועל כן הטיל את השליחות בשכר על אחד מידידיו, יהודי מיוצאי עדן, שייקח את בנו ויביא אותו לקבר שבזי ולמעיין שלידו. אגב, יש האומרים שגם מוסלמים הגיעו להתפלל ליד קברו של שבזי, אך לא נתנו פרסום לכך.

בתעז התאכסַנו בביתו של אחד מראשי הקהילה הקטנה של העיירה. שם עשינו את השבת וזכינו לאירוח נאה. הימים שבהם בילינו בתעז היו ימי מנוחה והתרגעות לקראת החלק הקשה והמסוכן של המסע, ואבא רווה נחת מן הכבוד שרחשו לו הכול, גם בבית הכנסת המקומי וכן בבית המארח. ביום שני שלאחר השבת עלינו לקברו של הצדיק. התפללנו ליד הקבר, וגם נטלנו מים מן המעיין שלידו. הסתייגותו של אבא מאמונה בסגולות ובאמונות עממיות לא באה לידי ביטוי ביחס לר׳ שלם שבזי. בתעז הצטיידנו במזון, ושמנו פעמינו להמשך הדרך.

מעבר הגבול ליד קעטבה

הפעם אבא גמר אומר בלבו לצרף למסע מורה דרך מקומי, שמכיר את הסביבה. מכאן ואילך התחלפו מורי הדרך שלנו, הללו לא תמיד נהגו אתנו ביושר. מעתה כבר התקשינו להשתמש בתירוץ העלייה לרגל לתעז, ועל כן סיפרנו, שאנו חוזרים מתעז אל כפרנו שבדרום תימן. ככל שהתרחקנו מעיר הבירה כך הלך ופחת מספר מכריו של אבא. גם הניב של תושבי המקום היה זר לנו, ויותר מכול הלכה והתגברה הדאגה, איך גונבים את הגבול בלי להיתפס. בהתקרבנו לעיירת הגבול קעטבה הפכה דאגתו של אבא לחרדה של ממש, מפני החשש שמורה הדרך יבגוד בנו. במקרה הטוב הוא עשוי להסתלק ולהיעלם מעינינו, כדי שלא ייתפס, ובמקרה הרע הוא עלול למסור אותנו לידי משמר הגבול.

כל זה לא קרה. אמורים היינו ללכת ימים אחדים עד הגיענו לגבול, ואבא לא יכול היה עוד להסתיר מאתנו את חששותיו, למרות שבסביבה זו הגבול לא היה סגור הרמטית. מורה הדרך הבטיח, כי יעביר אותנו בדרך העוקפת את המשמרות. עם זאת, הוא ביקש תוספת מיוחדת על שכרו בגלל המאמץ והסיכון, שהוא לוקח על עצמו, בהעבירו אותנו בשבילים צדדיים, ולאבא לא הייתה ברירה אלא להוסיף לו את התשלום הנדרש.

כעבור שנים סיפר אבא, כי כאשר הגענו לגבול במרחק מה מקעטבה, מורה הדרך אכן הוביל אותנו בשבילים צדדיים, אבל אירע לנו נס משמים כאשר השמיים התקדרו והראות הלקויה סייעה בידינו

לעבור את הגבול מבלי שנתגלה. בשעות הצהריים עברנו את הגבול, וכולם נשמו לרווחה. להורים ולסבתא היה הסבר משלהם לאירוע. מפי אימא שמעתי, לאחר שנים, על ה"נס" של אותו בוקר, שהיה לחלק מן המיתולוגיה המשפחתית שלנו:

"אנחנו רעדנו מפחד", כך סיפרה, "ואבא שלכם לא הפסיק לומר 'תהלים' בלחש, וסבתא ניסתה לעודד אותו ואמרה לו, כי בזכות ירושלים אלוהים לא יעזוב אותנו. והנה השמים התחילו להתכסות בעננים, ואפילו גשם קל החל לטפטף, וזה היה מוזר, כי באזור הזה לא יורדים גשמים. היינו בטוחים שלא מקרה הוא הדבר, כי ידענו שאלוהים לא יעזוב אותנו ולא ייטוש את הבוטחים בו."

בעיירה לחג׳

עברנו את הגבול בשלום והגענו למחרת במצב רוח מרומם לעיירה צׂאלע.

ביום שישי לקח אותנו אבא, יחד עם שאר האחים, להתרחץ במקווה המים שבמקום, אך פרט לכך לא השאירה בי עיירה זו רושם מיוחד. אמנם השתחררנו מן המועקה הגדולה, שליוותה אותנו כל הדרך, אבל עמדנו בפני דאגות חדשות. ראשית, יהודים בצׂאלע הזהירו אותנו, שהאזור שבו אנחנו ממשיכים את דרכנו עד לחג׳ – עיירה ששימשה תחנת מעבר בדרך לעדן – הוא אזור הפקר, וכי אנו עלולים לסבול משודדי דרכים ומסחיטות למיניהן באזור הזה מצד קבוצות פורעי חוק, המשוטטות כאן. שנית, היה ברור, שאי־אפשר עוד להמשיך וללכת עם בהמות המשא בדרך המדברית. אבא היה צריך להיפטר מהר ככל האפשר מן הבהמות ששירתו אותנו נאמנה מיום צאתנו מצנעא, ובלחץ הזמן עליו היה להתפשר ולמכור אותן בפחות ממחירן הסביר. והייתה לנו דאגה נוספת: בעוד יומיים יחול חג השבועות, ואיך אפשר לקיים את החג בסביבה זו, בתנאי המדבר הקשים?

מן המסע מצׂאלע עד לחג׳ נותרו לנו חוויות מאוד קשות. לאבא לא הייתה ברירה אלא להיעזר באמצעי תחבורה שמעולם לא נתנסינו בהם; מורה הדרך הציע, שהוא ישכור לנו רכב, שייקח אותנו עד לחג׳. בסופו של דבר יצאנו מצׂאלע במכונית גדולה, ונדחסנו בה כולנו. קשה להבין כיצד הכילה המכונית תשעה נוסעים, כולל הנהג, וכן את כל המטען שהיה ברשותנו. הייתה בעיה נוספת: הייתה זו פעם

ראשונה שנתנסינו בנסיעה במכונית, והדרך דרך עפר, לא סלולה, מתאימה לחמורים ולא לרכב מנועי, וטלטולי הנסיעה נתנו בנו את אותותיהם. רובנו סבלנו מבחילות ומהקאות, שאך נוספו על הפחד מפני הלא נודע.

לאחר נסיעה קשה ורבת חתחתים בת יום אחד, הגענו לאכסניה למנוחת לילה. בעוד אנו מתארגנים ללינה, הבחנתי באבא מתרוצץ הלוך ושוב, נסער כולו.

"מה קרה?" אימא שואלת, ואבא זועק:

"גנבו לנו את הכסף!"

זאת הייתה שארית הכסף, שנותרה לאבא לאחר התשלומים לאכסניות, למורי דרך ולמתן שוחד, לכל מי שנטפל אלינו לאורך כל הדרך, וסבתא מנסה להרגיע את אבא:

"נסה להירגע, אולי לא גנבו, אתה זוכר איפה הנחת את חריט הכסף? תחפש בסבלנות, והעיקר – תבטח בהשם, שלא יעזוב ולא ייטוש."

אינני יודע אם דברי ההרגעה של סבתא עזרו, ואולם להפתעתנו הבין בעל האכסניה שאנחנו בצרה גדולה, ובשל החשש מן ההתערבות של המשטרה המקומית, הוא פקד על אחד מעוזריו להתחיל בחיפושים בין אורחי המקום, ואכן, כעבור שעה קלה הודיע בשמחה, כי נמצאה האבדה, אך עמד על מתן שכר ראוי לעוזר שהצליח למצוא את החריט. אבא הסכים כמובן, ושילם ללא ויכוח את מלוא הפיצוי על מציאת כספו.

כאשר אבא סיפר על המקרה זה לאחד היהודים בבית הכנסת בלחג', הלה פרץ בצחוק:

"את מעשה הנוכלות הזה עושים באכסניה ההיא לעתים קרובות,

כדי לסחוט עוד כסף מן האורחים, לפעמים בהצלחה, ולפעמים ללא הצלחה."

למחרת, ערב חג השבועות, אמורים היינו להמשיך בדרך, כדי להגיע לפני כניסת החג לעיירה לחג', שם הייתה קהילה קטנה של יהודים ובית כנסת. אלא שבסופו של דבר, למרות המאמצים, לא הגענו למחוז חפצנו אלא בשעת לילה, לאחר כניסת החג. אינני זוכר כיצד התארגנו באותו לילה, אך למחרת התלבשנו חגיגית כמיטב יכולתנו והלכנו לבית הכנסת, שהפתיע במראהו המטופח בסביבה פראית ועוינת זו. יהודי לחג' סייעו לנו לעבור את החג בשלום. אבא פגש שם מכרים, שעמדו בקשר עם הקהילה העדנית ועם נציגי ההנהלה הציונית בעדן, מה שעשוי היה לסייע לנו בעתיד.

בלחג' שהינו ימים אחדים בצריף עץ גדול, במתחם, ששימש תחנת מעבר לנוסעים לעדן. יום אחד נתבשרנו בשורה לא־צפויה: אחד הפעילים, שעבד עם ציון אהרוני, הלא הוא נציג ההנהלה הציונית בעדן, בא ללחג' והורה לנו להתכונן, כי מחר נצא במכונית לעדן, והוא יהיה המלווה. הוא גם המליץ כי אבא ישנה את מלבושו, ויסתיר את פאותיו מאחורי אוזניו, מתחת למצנפת שכרך לראשו, כדי להסתיר את זהותו מחמת המציקים בדרך, וגם כדי להטעות את השוטרים בתחנת המעבר לעדן. יש לזכור, שהשלטונות הבריטים לא ראו בעין יפה זרימה של מהגרים מתימן, אך הפיקוח על הכניסה לעדן היה רופף למדי.

המתנה ב"פתחו של גיהנום"

המעבר החד מן האקלים ההררי הממוזג של תימן אל החום הגדול של העיר עדן, היה לנו הפתעה רבתי. בצדק, תיאר מי שתיאר את עדן כ"פתחו של גיהנום". בימים ההם עוד לא ידעו מיזוג אוויר מהו, ורבים השתמשו במניפות יד, כדי להקל על עצמם מפני החום ומפני הלחות הגבוהה. במקומות ציבוריים נבחרים, כמו בתי כנסת, הותקנו מאווררים תלויים בתקרה, ובבתים רבים אפשר היה לראות אנשים ישֵנים בלילה בחצרות הבתים, תחת כיפת השמים, מפני החום הנורא.

העיר עדן ניכרה בכל הסממנים של עיר נמל בינלאומית. התושבים, בני עמים שונים: הודים, אתיופים, ערבים, איטלקים ויהודים, יצרו בה בליל של שפות, מאכלים וסגנון לבוש. מידת החופש של האזרחים בעיר הייתה בלתי צפויה, ומאוד מפתיעה, למי שבא מתימן, המדינה השמרנית הסגורה ומסוגרת, והכבולה בעבותות של חוקי דת נוקשים.

פתאום אנו מוצאים את עצמנו בעולם חדש שלא הכרנו. המעבר מארץ שלא היו בה דרכים סלולות, שהשימוש במכוניות היה פריבילגיה של המלך ושל מקורביו, שלא היו בה תנאים מינימאליים של שירותים לאזרח, אל עיר הומה אדם, ובה שווקים סואנים, כבישי אספלט ומכוניות מהודרות – עורר סקרנות רבה. הכול היה חדש ומפתיע, ואולי מפחיד. ואנו משפחה בת שמונה נפשות אמורה למצוא כאן מקום לדור בו לפרק זמן לא ידוע.

הסתבר שהדאגה העיקרית של אבא, לא הייתה תנאי החיים הקשים

בעדן, אלא השאלה כמה זמן תארך ישיבתנו כאן, ומתי יינתן האות להפלגה לארץ המיועדת. שהרי רישיונות עלייה טרם הונפקו לנו, ואף אמצעי קיום לתקופת המעבר, כמו גם הוצאות לעלייה, לא היו לנו. מעט המזומנים שנשא אבא עמו בצאתנו מצנעא הלכו ואזלו. חלק נגנב או נשדד, וחלק שולם לבעלי אכסניות בדרך. אבא תלה תקוות בהבטחה שקיבל, כאמור, מדודתי שלומית, אחותו הירושלמית, שעלתה לארץ ישראל כמה שנים לפנינו, שהבטיחה כי עם הגיענו לעדן, היא תדאג להעביר לנו, באמצעות נציג ההנהלה הציונית בעיר, הלוואה לכיסוי כל הוצאות העלייה: רישיונות והפלגה בספינה מעדן עד יפו.

מעניין באיזו מהירות נכנסה משפחתנו לחיי שגרה בעדן. אבא, אף שעוד לא מלאו לו אז חמישים שנה, נחשב כבר כ"זקן", והוצע לו להצטרף לחבורת לומדי תורה בבית מדרש, שנתמך על ידי משפחת בנין. בתמורה קיבל סיוע כספי צנוע – דוגמה לסיוע העקיף, שהושיטה קהילת יהודי עדן ליהודים, שנהרו מתימן בדרכם לארץ ישראל. אחיי הגדולים, שלמה ויוסף, עבדו בעבודות מזדמנות, ואני, כבר למחרת בואנו לעדן, נתקבלתי ללימודים ב"חדר" תימני טיפוסי, שעיקר הלימוד בו עמד על שינון פרקי תפילה ופסוקים מפרשת השבוע.

לשבחם של הוריי ייאמר, כי כילד לא הרגשתי במתח ובמצוקה שאבא ואימא היו שרויים בהם. הם היו צריכים ליצור יש מאין, ולקיים חיי משפחה רגילים בתנאים של חוסר ודאות, הן לגבי ההווה והן לגבי העתיד. אפשר לייחס זאת לאמונה, שכל הקשיים לא היו אלא חבלי גאולה, וכפי שהגדיר זאת אבא:

"בעד אלעסר – יסר", משמע: לאחר מצב קשה תבוא הקלה.

בהשוואה לחיים השלווים והיציבים בצנעא היו החודשים המעטים

שבהם שהינו בעדן בבחינת תחנת מעבר בלתי־אפשרית. היינו צריכים להסתגל למציאות חדשה.

זוכר אני את ההתפעמות הגדולה מן העולם החדש שנגלה לנו בעדן. כשנזדמנתי עם אבי לשוק, דומה היה לי שאני מתהלך בחנות צעצועים ענקית. בעדן פגשנו כמובן גם יהודים בני המקום, בחלקם סוחרים שניכרו בהופעתם המכובדת, והיו בהם גם שהעסיקו נשים וגברים מן הפליטים שבאו מתימן, בעבודות שירות שונות.

ועם כל ההתלהבות ממראה עינינו, לא ראינו בעדן אלא פרוזדור בדרך אל הטרקלין, הוא ירושלים. פעמיים בשבוע התייצב אבא במשרדי ההנהלה הציונית, לברר, אם התקבלה מירושלים הודעה עבור משפחתנו. הוא לא שאף כלל לערוך סידורי קבע במקום מגורינו בעדן, כי ידענו, כי בכל יום עשויה להגיע אלינו הבשורה שאנו עומדים להפליג לארץ ישראל.

והבשורה לא איחרה לבוא. יום אחד הוזמן אבא להתייצב במשרדו של ציון אהרוני, נציג ההסתדרות הציונית בעדן. השליח, שמסר את ההזמנה, לא ידע לספר הרבה על מטרת ההזמנה להתייצב אצל אהרוני, אך רמז שאפשר ויש בפי האדון אהרוני בשורות טובות. אבא, שמטבעו היה מאופק ולא הפגין התרגשות גדולה לא בזמן שמחה ולא בזמן עצב, לא יכול היה להסתיר את שמחתו. אמנם לא ידע מה מבקש האדון אהרוני להודיע לו, אך די היה בעצם ההזמנה כדי לחזק את ההערכה כי קרוב מועד ההפלגה לארץ המובטחת.

ואכן ציון אהרוני הודיע לאבא, כי הגיע עבורו סכום כסף מירושלים לכיסוי הוצאות הנסיעה, וכי עליו לפנות לבנק לקבל אותו. דובר בסכום לא מבוטל, המיועד לכסות כל ההוצאות לשמונה

נפשות, ואבא סבור היה, כי עליו להצטייד בחריט גדול, שיכיל את כל הכסף. כעבור שנים סיפר אבא בבדיחות הדעת מה גדולה הייתה הפתעתו כאשר פקיד הבנק, לאחר חקירה ודרישה, לא נתן לו ערימה של מזומנים, אלא פיסת נייר, היא ההמחאה הכספית. לבאים מתימן הייתה זו הפתעה רבתי, כי בימים ההם לא השתמשו שם בהמחאות אלא במטבעות, פשוטו כמשמעו.

היום, שבו התקבלה ההלוואה מהדודה שלומית, היה יום של שמחה והתעוררות. מעתה ההכנות להפלגה נכנסו להילוך גבוה. תכונה של קניות ניכרה בבית, שהרי לירושלים אי אפשר להגיע בבגדים בלויים, אלא בלבוש חגיגי כראוי לעיר הקודש. צריך היה להצטייד גם בכלי אוכל נאים, אשר בהגיענו לארץ, הסתבר לנו, שלא מוכרחים היינו לקנותם בעדן, ואפשר היה להשיגם בירושלים. מעתה היינו מוכנים לצאת לדרך, ולא נותר לנו אלא לחכות לבואה של האנייה, שאמורה להפליג מעדן לפורט סעיד.

לאנייה עלינו משפחות משפחות. האנייה הייתה גדולה יחסית, ולכל משפחה הוקצה שטח משלה על הסיפון. הים היה רגוע, וגם עלינו שרתה אווירה של רוגע ושל ציפייה. למרות הכול, התגברנו על כל המכשולים; כולנו אימצנו את ציפיותיהם של אבא ואימא למה שמחכה לנו בארץ ישראל, וחשנו, כי עם הגיענו לארץ ייפתרו כל בעיותינו.

כעבור ימים אחדים הגענו ביום חמישי בשבוע לעיר הנמל פורט סעיד, ואת השבת עשינו כאורחים של אחת המשפחות בקהילה היהודית הקטנה במקום. בפורט סעיד שהינו שלשה ימים, ולאחריהם עלינו על אנייה קטנה יחסית בדרך לנמל יפו.

הפעם עברו עלינו עשרים וארבע שעות של סיוט. זרמים חזקים

טלטלו כהוגן את הספינה הקטנה. ורוב הנוסעים נתקפו בבחילות ובהקאות. הים התיכון ערך לנו 'קבלת פנים' זועמת במיוחד...

ה.

ימים ראשונים בירושלים

ימים ראשונים בירושלים • בשכונת מחניים • עַם דאוד • סַעדֵּה אשת לפידות • שכר עבודה ראשון • במערות הסנהדרין • ה"סימנים" הללו • בית הכנסת במחניים • "מלחמת" כנופיות בשכונה • משפחת ואדעי • יוסף ומרים • הרב חיים יצחק הלוי • חנות המכולת של יצחק הזמי

ימים ראשונים בירושלים

הגענו ליפו מותשים ורעבים. הראשון שבא לקבל את פנינו בארץ היה יוסף עוזרי – בעלה של רחל דודתי, אחות אמי. הוא היה אז תושב תל אביב הקטנה, והוא הביא ועמו את ארוחתנו הראשונה בארץ ישראל: לחמניות טריות, חמאה, חלווה וזיתים.

זיתים? לנו לא היה מושג מה זה. בתימן לא נמצא המצרך הזה, וגם בעדן לא ראינו כמוהו. הללו נראו בעיניי כענבים, אך כאשר ניסיתי לטעום מהם מיד פלטתי אותם, וכך עשו גם שאר בני המשפחה.

מן האוניה נשלחנו לבית העולים ברחוב העלייה בתל אביב. שהינו שם ימים אחדים עד בואו של בן דודתי שלומית, אחות אבי, הוא הרב שלום בן חיים סרי, ויחד עמו נסענו באוטובוס לירושלים. מגורים זמניים מצאנו, כמובן, אצל דודתי, שגרה אז בבית פרטי בשכונת הבוכרים. היה זה מובן מאליו בימים ההם, שמשפחות דאגו לקליטה הראשונית של קרוביהן, ואמנם, הדודה דאגה לכל מחסורנו, עד שמצאנו מקום מגורים קבוע בעיר. לא זכור לי, אם בשנים ההן טיפלו מוסדות ההסתדרות הציונית באופן מאורגן בקליטת עולים. אבא נשאל אם יהיה מעוניין להתיישב באחת המושבות בשרון, אך בעצת קרובינו הוא לא היה מוכן לוותר על מגורים בירושלים, שהייתה משאת נפשנו עוד בהיותנו בתימן. היהודים שם לא דיברו על נסיעה לארץ ישראל, אלא על נסיעה לירושלים, עיר הקודש.

למחרת בואנו לירושלים, וללא כל שהיות, הוכנסתי ל"חדר" בשכונת 'בית ישראל'. בהליכה ל"חדר" ראה אבא עדיפות עליונה.

ב"חדר" זה למדו ילדים בני גילים שונים, מבני ארבע שנים ועד בני שלוש עשרה, ואני נקלטתי די מהר בחברת בני גילי, למרות קשיי השפה. שיטת הלימוד ב"חדר" זה לא הייתה שונה מזו שהכרתי בעדן: התלמידים היו מרוכזים בקבוצות קטנות מסביב לספר תפילה או מסביב לחומש, עוסקים בעיקר בשינון פרשת השבוע וה"מארי" התהלך בין הקבוצות, נושא על שכמו שוט, הלא הוא כלי העזר החינוכי, שהשתמשו בו ב"חדר" מדורי דורות.

מן השבוע הראשון שלנו בירושלים לא זכורים לי אירועים מיוחדים, אבל כולנו חשנו מידה מסוימת של אכזבה: שהרי ירושלים, זו שבאנו אליה, אינה דומה כלל לירושלים, שעליה סיפרו לנו בתימן, או לירושלים שדמיינו בלבנו בהיותנו בצנעא. היה מרחק עצום בין החלום למציאות! להוריי לא היה זמן להתרפקות על זיכרונות וחלומות. היה עליהם למצוא מהר ככל האפשר מקום לגור בו ולמצוא עבודה כדי להתפרנס ממנה, כי כמה זמן אפשר להמשיך ולהיות סמוכים על שולחנה של הדודה? וכך, בתוך ימים ספורים נמצא לנו מקום מגורים בשכירות אצל משפחת יצחק הלוי בשכונת מחניים, הסמוכה לשכונת הבוכרים. ה"חדר" שבו ביקרתי היה באמצע הדרך בין ביתנו החדש במחניים לבין בית דודתי בשכונת הבוכרים.

בתקופה זו מצאתי לי עד מהרה ב"חדר" חברים למשחק, ויומיים לאחר בואנו למחניים כבר הייתי "גיבור" של אירוע, שגרם לדאגה מוגזמת בלב הוריי. ומעשה שהיה כך היה:

תוך כדי משחק במכונית נטושה, שעמדה במורד הרחוב בשכונת הבוכרים, שיחרר אחד הילדים, כנראה בטעות, את מעצור היד והמכונית החלה לנוע במורד הרחוב. לא זכרתי כיצד החלקתי

ונחבטתי באדמה. נראה שקיבלתי סחרחורת, נתקפתי כאבים עזים בכל חלקי גופי, ולרגע איבדתי את ההכרה, כי כעבור זמן מצאתי את עצמי שוכב בבית דודתי. יותר מאוחר נודע לי שהתחוללה שם מהומה רבתי, ואחת השכנות נזעקה ונשאה אותי אל בית הדודה. שהיה סמוך למקום. הייתי מטושטש, לא זכרתי כיצד קרה מה שקרה.

השכנה הטובה הכריזה בקול בוכים:

"מכונית דרסה את הילד!"

הדודה השכיבה אותי על המיטה, ניסתה להרגיע ושלחה את בתה לשכונת מחניים לקרוא לאבא.

אני שכבתי שם, מבוהל מכל מה שקרה, מודאג לא ממצבי הפיזי כל כך כמו מתגובתו של אבא, שיכעס על המשחקים המסוכנים שלי במכוניות. כעבור שעה קלה עלה באוזניי קולו של אבא משוחח עם אחותו בקול שקט:

"איפה הוא? איך זה קרה?"

ודודתי עונה לו:

"תודה לאל, מצבו בסדר, תנו לו עכשיו לישון ואל תפריעו."

כשהתקרב אבא למיטה, שבה שכבתי, הרמתי את ראשי, מצפה לתגובתו הנזעמת על תעלוליי, והופתעתי לטובה. אבא, משראה שהמצב לא כל כך גרוע כמו שחשש, נרגע. הוא ביקש שאקום מהמיטה, כדי שיוכל לראות כיצד אני צועד, ואמנם קצת צלעתי, אך לא היו לי לא שבר ולא פציעה. לשאלותיו לא היו לי תשובות, מה גם שהייתי די מזועזע מכל האירוע הזה, ודודתי, אחותו המבוגרת של אבא, דמות סמכותית בפני עצמה, באה לעזרתי והעירה לו:

"מה אתה רוצה מהילד? תודֶה לאלוהים שהוא יצא בשלום. האם אינך רואה שהוא מבוהל?"

שלומית הציעה, שאלון אצלה ואשאר בביתה עד למחרת היום, אך אבא סירב: "הילד צריך להיות עכשיו אצל אמו, כי היא מאוד מודאגת, שתראה, שהמצב לא נורא כל כך."

אבא נשא אותי על גבו, וכדי לעודד אותי הציע שיקנה לי ממתק. אך לי הייתה בקשה שהפתיעה את אבא. לתומי, חשקתי בבובה יפה שראיתי בחלון הראווה בשכונת הבוכרים. אבא סבר שבקשתי המוזרה היא תוצאה של זעזוע שעברתי מן החבטה של המכונית.

"מה, אתה תינוק? רוצה לשחק עם בובות?" צחק, "מחר אקנה לך ממתקים, לא צריך בובות!"

כשהגענו לביתנו בשכונת מחניים, מצאנו שכנים נרגשים בעקבות הסיפור, שהבן של אברהם סרי "נדרס על ידי אוטו", תיאור מוגזם ביותר של מה שהיה. כולם באו לברך על הנס שקרה לי, ויתירה מזו – באו להזהיר אותנו, עולים חדשים, להיזהר מפני המכוניות, וזאת למרות שמספר המכוניות שנעו ברחובות ירושלים באותם ימים של ראשית שנות השלושים למאה העשרים היה דל מאוד. אני, כוכב הסיפור, שכבתי יומיים בבית וזכיתי לפינוק מיוחד, שהיה מלווה בדברי אזהרה חוזרים ונשנים שלא להיגרר בעתיד למשחקים מסוכנים. כי "לא כל יום יקרה לך נס" הדגישו כולם.

שכונת מחניים של אותם הימים הייתה שכונת ספר, כל כולה רחוב אחד – דרך לא סלולה, שגבלה מצדה הדרומי־מזרחי בשכונת הבוכרים, ומצדה הצפוני־מערבי בשכונת סנהדרייה, שנמצאה אז בראשית הקמתה. כיצד הגענו לשכונה הזאת?

משפחתנו מנתה אז שמונה נפשות. על אף הפצרותיה של דודתי שנוסיף להתגורר אצלה "עד שתסתדרו", אימא עמדה על כך שנשכור

לנו בהקדם דירה למגורים זמניים. ואמנם מבית דודתי עברנו, כעבור מספר ימים, לבית משפחת יצחק הלוי בשכונת מחניים.

בהמלצת בעלה של דודתי, חיים סרי, הועמדו לרשותנו שני חדרונים שבהם נדחסנו כולנו: אימא, אבא, סבתא, ארבעה בנים ובת אחת. בשני החדרים נכנסו בקושי ארבע מיטות, שולחן ושישה כסאות.

בחצר הבית היה לנו מטבח קטנטן וכן שירותים שהיו משותפים לשתי משפחות. בעיני אבא היה דיור זה הרע במיעוטו, מה גם שהבית של ר׳ יצחק היה סמוך לבית הכנסת, שבו היה גם ״חדר״ ללימוד תינוקות של בית רבן. המרחק מבית זה לבית דודתי בשכונת הבוכרים היה מהלך של כחצי שעה, וגם זה היה אחד היתרונות, שהתנחמנו בהם.

בהשוואה לבית שבו התגוררה משפחתנו בצנעא, בית פרטי בן חמישה חדרים, מטבח, מחסנים, חצר ואורווה, הייתה זו בלי ספק ירידה תלולה ברמת המגורים. ובכל זאת, לא זכור לי שאי פעם נשמעה בביתנו תלונה כלשהי על מצבנו הקשה כעולים חדשים. אסור היה לדבר בגנותה של ארץ ישראל, ורק פה ושם, מתוך רמזי־רמזים של אימא, ניתן היה להבין שהמצב אינו קל.

יש לזכור, כי בעיר הולדתה צנעא, אימא, בתו של רב גדול בתימן, הייתה ״מלכה״ בביתה, מוקפת דודים ודודות ושאר קרובים. אימא, שבימי נעוריה לא הצטרכה מעולם לצאת מחוץ לבית, ואפילו לא לקניות, נאלצה, בהגיעה לירושלים, לצאת לעבוד במשק בית, בנוסף על עבודות ביתה שלה, כאם למשפחה בת שמונה נפשות.

מעט הכסף שחסכה משכר עבודתה דרוש היה לה להשלמת ריהוט וציוד לבית. כלי המטבח וכלי האוכל, שקנו הוריי בעדן ערב הפלגתם

לארץ ישראל, לא הספיקו, וחלקם נשברו בדרך. דאגתה הראשונה של אימא הייתה, איך רוכשים כלי אוכל נוספים.

יום אחד חזרה אימא מעבודתה עמוסה כלי מטבח מכל סוג וגודל. היו שם סירים, צלחות, ספלים, כוסות, כפות ומזלגות ועוד כהנה וכהנה פריטי ציוד למטבח המשפחתי. ההפתעה הייתה גדולה: מאין כל אלה? והרי אימא התאוננה, שאין לה כסף לקנות אפילו מספר צלחות שחסרו לה, והנה שפע של כלים!

עד מהרה הסתבר, שמעז יצא מתוק. באותו שבוע פרצה שרפה בחנות הכלים של סיטונאי ירושלמי ידוע בשם זילברשטיין. בעקבות השרפה הוכרז על מכירה כללית של כל מה שנותר לפליטה מן הכלים בחנות הגדולה. ה"גברת" שאצלה עבדה אימא הזמינה אותה לבוא עמה אל בית המסחר השרוף ולבחור לעצמה כלים, שחסרו לה בבית, ואף ניאותה להלוות לה שלוש לירות שטרלינג, סכום משמעותי באותם הימים, השווה למשכורת חודשית ממוצעת. כך נפתרה חלקית בעיית כלי האוכל. מקצת מן הכלים היו פגומים, ובכמה מהם נותרו סימני השרפה, אבל אימא שמחה על הזדמנות זו שבאה לידה ולא רצתה להחמיצה.

הציפיות שלנו, ממה שעתידים אנו לראות בבואנו לירושלים, היו מרקיעות שחקים, כל אחד כיד הדמיון הטובה עליו ועל סמך סיפורים ואגדות, שנרקמו סביב עיר הקודש. בעיניי כילד, נצטיירה ירושלים בצבעים עזים, בנויה אבני גזית, מרוצפת אבני חן, וכל יושביה מהלכים עטויים בגדי פאר והדר כחתנים בחופתם, ללא עמל וללא דאגה, ומתענגים על כל הטוב שאלוהים מזמן להם בעיר קודשו. לעומת הציפיות האלה נראתה לנו המציאות בירושלים כטעות. הכול נראה

לנו עגום ולא מושלם. איש מאתנו לא דיבר על כך. דומה שהתביישנו להודות בגודל האכזבה. יתר על כן, מי יכול היה להעז ולדבר בגנותה של ירושלים, אף כי הכול הבינו שלא לעיר הזאת ייחלנו.

ממה מתפרנסת משפחה הנוחתת בירושלים באותם הימים?

המבחר של מקומות עבודה לא היה גדול, בייחוד לא לעולים, שאך זה עתה הגיעו מתימן, ועוד לא ידעו לדבר בשפת הארץ, אף על פי שידעו קצת "לשון קודש", שהיא עברית במבטא תימני. אבא, כמו גם שני אחיי, האחד כבן שבע עשרה שנה, והשני כבן חמש עשרה – התחילו להשתכר מעבודות מזדמנות כפועלי בניין. אימא הייתה הראשונה, שמצאה לה עבודה "קבועה" במשק בית. דומה היה שיציאתה של אימא לעבודה בבית זר הייתה מן הסתם קשה במיוחד, משום שמעולם, כפי שסיפרתי, לא עבדה מחוץ למשק ביתה. עם זאת, חשוב לציין, כי לא זכור לי שהתלוננה על מצבה החדש. היא לא ראתה בעבודתה החדשה משום פחיתות כבוד.

בשכונת מחניים

בשנתיים הראשונות לחיינו בארץ התגוררנו בשכונת מחניים. הבית שבו גרנו גבל מצפון בשטחי בור, שהשתרעו עד קצה האופק. כאן יכולנו אנו הילדים להתרוצץ, לשחק, לקטוף פרחים וליהנות מן המרחבים הפתוחים.

שתי השכונות הצמודות זו לזו, מחניים וסנהדריה, נמצאו במערב ירושלים, ובהמשכן נפרשו שדות, שחלקם עובדו על ידי ערבים מן הסביבה. ממזרח גבלה מחניים בשכונת הבוכרים, אך בין השתיים הבדיל שטח סלעי מלא מהמורות. המעבר בין שתי השכונות נעשה דרך שבילי עפר, שבימות הגשמים הפכו לשלוליות ולבוץ, בימים מושלגים הייתה מחניים כבמצור – אין יוצא ואין בא.

בסנהדריה נמצאו מערות קבורה של הסנהדרין, ויש לשער כי מכאן שמה של השכונה. היו אלה מערות חצובות בסלע, ובהן יותר מחדר אחד. נראה כי באותם ימים איש לא שם לבו לעזובה, ששררה במקום, ולא הייתה אז כל מודעות לשימור אתרים מסוג זה. כל אדם יכול היה להיכנס למערות האלה, שחלקן גבלו עם בתי התושבים. לא פעם, הן שימשו כמקומות מחבוא למשחקים של ילדי השכונה, ויש שהשתמשו בהן לזריקת אשפה, ואפילו לעשיית צרכים.

אחת מדרכי העפר של השכונה הובילה אל הכפר הערבי ליפתא (כיום מי־נפתוח), אשר שכן מערבית למחניים, בוואדי המקביל לכביש המחבר את ירושלים לתל אביב. על הדרך הזאת, בקצה השכונה, הוקמה עמדת שמירה מסוג העמדות הרבות, שהקימו אז שלטונות

המנדט הבריטי, (מבנים של בטון משוריין שנקראו "פילבוקס"). מדי לילה הוצבו בהן מתנדבים מחברי ארגון ה"הגנה", או שומרים במדים, הם ה"גפירים". כך נקראו שוטרי העזר מאנשי המקום, יהודים או ערבים, שבדרך כלל נתלוו לשוטרים הבריטיים, שהיה להם, כמובן, מעמד עדיף על אלה המקומיים. כזכור לי, נשק חם נשאו רק השוטרים הבריטיים, בעוד שה"ילידים" נשאו אלות בלבד.

תושביו הערביים של הכפר הערבי ליפתא התפרנסו חלקם מגידול ירקות, פירות ותוצרת לול, שאותם שיווקו בשוק מחנה יהודה בירושלים, וחלקם – מעבודות מזדמנות בעיר, כמו עבודות בניין, סבלות וכדומה. את שהחסירו בעבודת כפיים נהגו תושבי ליפתא הצעירים להשלים בגניבות ובפריצות לפרברי היהודים. מחניים, כמו שכנתה סנהדרייה, הייתה אחת השכונות שסבלה מפריצות אלה. למעשה, לפני ימי פרעות תרצ"ו־תרצ"ח נזקי הרכוש לא הדאיגו כל כך. הייתה מעין השלמה שבשתיקה עם גניבות, פריצות ופגיעות ברכוש.

תחילה נהגה אימא להשאיר את החלונות פתוחים בשעות לפני הצהריים, לאוורר את שני החדרים, שבהם התגוררנו. הבית, שבו גרנו, ניצב בחלקו במורד גבעה, וחלון אחד החדרים היה בגובה פני הקרקע ופנה אל השדה הפתוח. יום אחד מצאנו סימנים לפריצה דרך החלון, אך בתוך החדר עצמו הכול נראה על כנו, והנחנו כי פורץ אכן נכנס פנימה, ניסה לגנוב, אך מסיבה כלשהי לא הצליח. כעבור מספר רגעים נשמעה קריאתו של אחי יוסף:

"איפה החליפה החדשה שלי?"

התברר, שהפורצים דווקא כן הצליחו, והם הם שלקחו את החליפה. באותם ימים קניית חליפה הייתה מבצע גדול. זאת הייתה

החליפה הראשונה, שנקנתה לאחי יוסף בארץ. לרוב, לא נהגו לקנות אז חליפות מוכנות, אלא הלכו לחייט, בחרו בד – המהדרין בחרו להם "בד אנגלי", שנחשב בד מובחר – החייט לקח מידות, התמקח על המחיר והזמין את הלקוח למדידה ראשונה, וכעבור מספר ימים היה צורך במדידות נוספות, ומאחר שחליפות היו לבוש יקר ערך, לא לבשו אותן אלא באירועים חגיגיים: חתונות, בר־מצווה, חגים מיוחדים וכיוצא באלה. לא הייתה כל דרך להשיב את הגניבה, ויעברו עוד שנתיים ימים, עד שיוסף יזכה בחליפה חדשה.

אימא למדה את הלקח, ומעתה חדלה להשאיר חלונות פתוחים כאשר יצאה מהבית. לאימא הייתה גניבת החליפה הפתעה גדולה, והיה נדמה לי שלא אובדן הרכוש הציק לה, אלא החוויה הלא־נעימה והתסכול הרב, שדבר כזה קורה בירושלים. כאשר אבא העיר לה, שלא נהגה כשורה כאשר השאירה חלונות פתוחים בצאתה מן הבית, הייתה תגובתה:

"איך יכולתי לחשוב, שבירושלים יש גנבים?"

הפריצות של צעירי ליפתא לבתינו לא פסקו, אך הקשרים של יום־יום עם תושבי ליפתא נמשכו כרגיל. פועלים מליפתא הוסיפו להגיע בכל יום לבצע עבודות שונות בשכונה, והכפריות המשיכו לבוא לשכונות ירושלים למכור מתוצרתן לעקרות הבית. המצב נשתנה עם פרוץ הפרעות של השנים תרצ"ו־תרצ"ח. בד בבד עם הפגיעות בתחבורה היהודית, הלך ופחת מספר הערבים מסביבות ירושלים, שביקרו בשכונתנו. החלה תקופה קשה, ואף הוגברה השמירה בלילות. מוסדות הביטחון והסוכנות היהודית הגיעו למסקנה, שאין לסמוך עוד רק על השוטרים הבריטיים בלבד, אלא על כוחותינו, ואמנם נוטרים יהודיים ("גפירים") נתלוו לבריטים, אך כאמור הורשו להחזיק אלות בלבד.

כשהחמיר המצב החלו להגיע לאזור תגבורות סמויות של ארגון ה"הגנה", והחלו לדבר אצלנו על ה"חלוצים". אלה נשלחו לנקודות תורפה, שחייבו חיזוק המורל של התושבים היהודיים. רשמיי הראשונים מהם היו מאכזבים. היו אלה צעירים ביישנים, ללא מדים וללא נשק (ואולי היה הנשק מוסתר מפני "עינא בישא"), דיבורם היה בלחש, ונראה שניסו לא להתבלט. הם היו תלמידים בסמינר למורים, ממגויסי המחתרת היהודית. הם הסתובבו זוגות זוגות בגבולות השכונה, התייצבו למשמרתם עם חשכה, ועם שחר היו נעלמים. התושבים דיברו בהערכה על "חלוצים" אלה, שמאז בואם לכאן פחתו והלכו ביקוריהם הלא־ידידותיים של אנשי כפר ליפתא אצלנו.

האחראי מטעם ה"הגנה" למערך השמירה בשכונה היה צעיר בן ליוצאי תימן, חסון ויפה תואר ושמו שאול לוי. בהופעתו ובלבושו נראה שאול שונה משאר תושבי מחניים. הוא היה גבוה, שרירי, שזוף, בוטח בעצמו, ונראה כאחד ה"חלוצים", שייצגו בשבילנו את ארץ ישראל החדשה, המשוחררת מכל סממני הגולה. הוא היה הראשון מבני השכונה שנשא לאישה בת למשפחה ספרדית, שרינה, והיא ילדה לו שני ילדים יפים. משפחת זאת סימלה בעיניי את ארץ ישראל היפה והטובה.

באחד הימים הגיעה לשכונה בשורה קשה: שאול לוי נרצח בידי מסתננים ערביים. האבל בשכונה היה כבד. שאול סימל בכל הופעתו את דמות היהודי החדש, נטול התסביכים של היהודי הגלותי שכוחו בפלפוליו ולא במעשיו. הוא היה חלוץ, ובאותם הימים כמעט כל היישוב רחש כבוד ל"חלוצים" האלה. הם היו צעירים מתנדבים, חברי ארגוני המחתרת, שבמשך היום למדו בסמינר למורים, והקדישו חלק מזמנם בלילות לשמירות בשכונות, הגובלות בשכונות ערביות.

כאשר נפוצה השמועה כי הנוטר שאול לוי נרצח, בעמדת השמירה ב"פילבוקס" בגבול המערבי של השכונה, התברר שעקבות היורים הוליכו לכפר ליפתא, אך השוטרים האנגלים, שיצאו לכפר לחפש את הרוצח, לא גילו דבר.

מכיוון שהרוצחים לא נתפסו, קשה היה לדעת, אם היו אלה שודדים, שביקשו לגנוב רכוש ונתקלו בדרכם בשומר שאול לוי, או שהיו אלה חברי כנופיות של ערבים לאומנים, ניצנים ראשונים של פרעות תרצ"ו־תרצ"ח.

אירוע זה גרם לזעזוע של ממש בשכונה. הכול הכירו את שאול לוי, מן הוותיקים, שהתאקלמו יפה בארץ. אנשי השכונה ראו בו איש הביטחון של מחניים, והופעתו הבוטחת והחסונה עוררה הערצה כלפיו. עתה אנשי ה"הגנה" והסוכנות היהודית מצאו חיזוק לטענתם, שאין עוד לסמוך על ממשלת המנדט הבריטית.

תושבי שכונת מחניים התפרנסו בדוחק מעבודות פשוטות: עבודות בניין שונות, או עבודות שירות פשוטות בירושלים. היו שם בין השאר, המסגר חדאד, החלבן בצלאל, הירקן עראקי והבנאי יהוד. יוצא דופן היה ויקטור שאער, שהיה פקיד באחת המחלקות של ממשלת המנדט הבריטית. בימים ההם לא היה קל להתקבל לעבודה כפקיד במנגנון של ממשלת המנדט, אלא אם כן היו לך כישורים יוצאים מן הכלל, ובייחוד אם הייתה לך שליטה באנגלית או בערבית.

זוכר אני את ויקטור שאער יוצא מביתו בשעות הבוקר בדרכו למשרדו בירושלים. למיטב זכרוני הוא היה הראשון, ואולי היחיד בשכונה, שיצא לבוש חליפה וענוב עניבה, בימי חול כבימי מועד, והופעתו שידרה הדר של מלכות. אף ביתו היה שונה משאר בתי

השכונה. ברוב הבתים הייתה חצר ובה לול ומספר תרנגולות לאספקת ביצים לצורכי הבית, תנור לאפיית פיתות, ולפעמים גם מספר עציצים, שבהם גדלו ירקות. לא כן היה הדבר בביתו של שאער, שאל פתחו הובילה גינה מטופחת, ובה שתילי פרחים, מראה יוצא דופן בנוף האפור של הסביבה. גם שלוש בנותיו של שאער נבדלו מכל שאר הבנות בשכונה. הן בלטו בלבושן ובמראה המטופח שלהן.

ביתו של שאער היה בבחינת צוהר, שניתן היה להציץ דרכו אל העולם הגדול שמחוץ לשכונה. ראוי לציין, שבצד הכבוד, שרחשו התושבים למשפחתו של פקיד ממשלה זה, היו שהסתייגו ממנו וראו בו "פורץ גדר". טענו שאין רואים אותו בבית הכנסת, שלבוש בנותיו חשוף מדיי, שלא בטוח שהוא שומר שבת, ושבכלל, הוא מתנהג כמנהג ה"חופשיים" (כך כינו באותם ימים את החילוניים, שלא הקפידו על שמירת המצוות) רחמנא לצלן. עוד דיברו במידה מסוימת של הערכה ושל קנאה על משכורתו – משכורת של פקיד בממשלת המנדט, שהייתה גבוהה בהשוואה לשכר, שקיבלו שאר העובדים באותם הימים. עוד סיפרו עליו, שהודות לחושיו המסחריים המפותחים ולקשריו הטובים הוא הצליח לרכוש מגרשים רבים, שבזכותם הפך ברבות הימים לבעל נכסים.

עַם דאוד

בבית מגורינו במחניים, בחדר סמוך, התגוררה משפחת עובד־חאזי. לראש המשפחה הזאת קראנו "עַם דאוד" [הדוד דוד], הוא דוד עובד־חאזי. עיסוקו היה חציבה באבן, ויש המייחסים לו את התואר: ראשון החוצבים היהודיים בארץ־ישראל.

בימים ההם מקצוע החוצב היה קשה ומסוכן, ויהודים לא הכירו את העבודה הזאת. ההנחה הייתה, שעבודה קשה כמו חציבה אינה מתאימה ליהודים – כך לפחות האמינו הבנאים הערביים. באחד הימים נשלח הנער דאוד לעבוד כשוליה של אחד הבנאים הערבים בכפר בית ג'אלא, הסמוך לירושלים. הוא התבונן בחוצבים הערביים העובדים, וניסה אף הוא את כוחו בעבודה הזאת. תחילה היה הדבר קשה, ולדבריו הפועלים הערביים היו אומרים לו:

"זה לא בשבילך, העבודה הזאת לא בשביל ידיים של יהודי", אך כעבור זמן הבחין ה"בוס" הערבי, שבלשונם נקרא "מועלם" [מורה, מדריך], כי דאוד מסוגל להרים את הפטיש הכבד של החוצבים, והחל להפקיד בידיו משימות בחציבה כמו לשאר העובדים. ברבות השנים הפך "עם דאוד" ממתלמד חרוץ למדריך במקצוע החציבה, והוא אף הדריך חלוצים מ"גדוד העבודה" בחולדה, בבן־שמן ובגבעת שאול בירושלים.

הסיפורים, שנפוצו על "עם דאוד", יצרו הילה סביבו והתאימו למראהו החיצוני הקשוח. הייתה לו צליעה קלה, תוצאה של פגיעה ברגלו באחד ממאות פיצוצי הסלעים, שביצע במהלך עבודתו, והיו לו

גם הרבה צלקות, עיניים חכמות וחיוך של נער. הוא היה בן למשפחת עובד (עוואץ), ממתיישבי הכפר הערבי סילוואן (כפר השילוח), שנאלצו להעתיק את מקום מגוריהם לתוך ירושלים, בעקבות ניסיונות של הכנופיות הערביות לפגוע ביהודי הכפר.

מלאכת החציבה בימים ההם נעשתה בכלים פשוטים למדי. להכנת נקבים בסלע לצורך החדרת אבק שרֵפה היו צריכים לקדוח ידנית בסלע שעות רבות עד שהגיעו לעומק המתאים – למעלה מחצי מטר. מספר הנקבים שקדחו בסלע היה תלוי בגודל הסלע. החוצב היה ממלא אותם באבק שרפה, מכסה ואוטם אותם היטב ומחבר ביניהם בפתיל מרכזי. בטרם הדליק את הפתיל המרכזי היה עליו להזהיר את הסביבה מפני הפיצוץ הצפוי על־ידי קריאות אזהרה "בארוד! בארוד!" [חומר נפץ]. קריאות אלה עוררו סקרנות ופחד בקרב הילדים. ידענו שבעוד כמה דקות יישמעו פיצוצים, ויש להתרחק מהר מאזור הפיצוץ. עתה, משהזהיר את הנמצאים בסביבה, היה החוצב ניגש בזהירות להדליק את הפתיל, שהיה משוך אל המטען של אבק השרפה, מדליק את הפתיל ומתרחק כמה עשרות מטרים, כדי שלא להיפגע מן האבנים, שהתרוממו מן הפיצוץ ושהתפזרו לכל עבר. לא פעם קרה, שהאבנים, שעפו מן הפיצוץ, הגיעו לטווח רחוק מן הצפוי וגרמו לפגיעות בעובדים בסביבה.

"עם־דאוד", על אף ניסיונו הרב במקצוע החציבה ובפיצוץ סלעים, נפגע לא פעם ממטחי האבנים, כפי שהעידו הצלקות על פני כל חלקי גופו. יום אחד נודע בשכונה כי "עם דאוד" נפגע קשה בעקבות פיצוץ סלע גדול, והובהל לבית חולים. מקרים כאלה קרו לעתים, כאשר החוצבים לא עשו חישוב נכון של כמות אבק השרפה, שיש להחדיר לנקבי הסלע המיועד לפיצוץ, או כאשר לפני הפיצוץ, החוצב לא

הספיק להתרחק לטווח בטיחות סביר. כשהחזירו את "עם דאוד" מבית החולים, כעבור כמה שבועות, הוא נראה חלוש וחיוור ובהליכתו נעזר בקביים ודידה לאיטו בחצר המשותפת לכמה משפחות. הואיל ואז לא נהנו העובדים מן התנאים הסוציאליים הנהוגים כיום, לרבות ביטוח רפואי ופיצוי עבור הפסד ימי עבודה, לא ברור לי, איך הסתדרה משפחת עובד בתקופת החלמתו של אבי המשפחה.

חיוכו הסלחני של "עם דאוד" ושלוות הנפש שהפגין, הוסיפו הרבה עוצמה לאישיותו. כילד התבוננתי בו בהערצה: איך הוא מוסיף לעסוק במקצוע כה מסוכן?!. "עם דאוד" לא דיבר הרבה, אבל סיפורים, שהילכו על ימי נעוריו בכפר השילוח ריתקו אותי מאוד – כמו למשל על יחסי השכנות הטובים שטיפח עם הערבים, על מקרים מיוחדים שבהם נקרא ליישב סכסוכים בין שכניו, ועל נסים ונפלאות שקרו לו במהלך עבודתו המסוכנת. מעל לכול, התרחקותו מכל פעולות ראווה עוררה כבוד בעיני כל מי ששהה במחיצתו.

סַעדֶה אשת לפידות

שונה בתכלית מ"עם דאוד" הייתה רעייתו סעדֶה, שקשה היה להתעלם מנוכחותה בחצר הגדולה של הבית. קולה הסמכותי נשמע בכל הסביבה, ורבים ביקשו את עצתה בעניינים שונים. כאשר אני נזכר בשכנתנו זו, צצות ועולות בדמיוני כמה תמונות מן התקופה ההיא.

באחד הימים, ואני ילד בן כשבע שנים, תוך התרוצצות עם חברים בשדה שגבל עם הבית שלנו מעדתי ונפלתי, ופתאום חשתי כאב חד בפרק שבין השוק לקרסול. כשניסיתי להתרומם ולדרוך על הרגל, הכאב התגבר, עד כי לא יכולתי לעמוד על רגליי בכוחות עצמי. בעזרת אחד הילדים הגדולים ששיחקו שם גררתי את עצמי עד הבית, וכאשר הגעתי הביתה גיליתי, שברגלי היה תקוע שבר זכוכית. בחלקת השדה שבה שיחקנו השליכו תושבי השכונה שאריות של חומרי בניין, כלים שבורים ושאר גרוטאות. אכן, זה לא היה השטח המתאים למשחקי ילדים, אבל לא היו לנו אז שום מתקנים או מגרשי משחקים אחרים.

לשמע בכיי יצאה אימא בבהלה מן הבית.

"מה קרה? איפה כואב?" שאלה בדאגה, ואני הגברתי את קולי בבכי והצבעתי על שבר הזכוכית התקוע.

בתחילה אפילו סימני דם לא היו. אימא עמדה שם מבוהלת, חסרת אונים, ואני זעקתי זעקות אימים, ולא נתתי לגעת ברגל שלי. כל ניסיונותיה של אימא להרגיע אותי רק הגבירו את בכיי. לפתע פרצה שכנתנו סעדה מחדרה כרוח סערה, וגערה באימא:

"מה את עומדת מבוהלת? צריך לטפל ברגל של הילד!"

אימא, ענוגה ורכה, לא ידעה נפשה מפחד ומדאגה, ורק תלתה בהערצה את עיניה בסעדה וחיכתה למוצא פיה. סעדה ניגשה אליי, ובטון מצַווה, שהיה בו מן הגערה ומן ההרגעה כאחד, הורתה לי:

"עכשיו אתה יושב בשקט ונותן לי לטפל בך, ואל תיילל לי כמו תינוק! כך לא מתנהג ילד גדול, שמעת?"

היא שלפה בידיים אמונות את שבר הזכוכית מתוך פרק הרגל. ואז זרזיף דם פרץ מן המקום, והיא מיהרה לחסום באצבעה את הפצע כדי לעצור את הדם.

"בבקשה," פנתה אל אימא באותו טון מצווה, "תביאי לי מהר חופן של קפה! אני חייבת מיד לסתום את החור בקפה!"

אימא רצה למטבח והביאה חופן של קפה טחון. סעדה דחסה אותו לתוך השקע־פצע, ועצרה את שטף הדם.

ועוד מעלילותיה של סעדה:

יום אחד נשמעו בחצר צריחות אימים. הייתה זו שרינה, בתה בת העשר של סעדה. האם נזעקה לחצר ונשאה את שׂרינה אל החדר.

"זה היה עקרב צהוב," דיברה כמו לעצמה, "תפסתי אותו, ועכשיו תנו לי מהר שום. צריך למרוח על העקיצה, והכול יהיה בסדר."

סעדה דיברה בשלווה, כאילו עקיצת עקרב היא מעשה של יום־יום, בעוד אנו הילדים עומדים מפוחדים, מביטים בהערצה על דודה סעדה, שידעה למצוא פתרון מהיר לכל מצב.

אולם המעשים הנ"ל היו כאין וכאפס לעומת אירוע, שהתרחש במוצאי שמחת־תורה בשנת תרצ"ז, והפך את סעדה לגיבורת השכונה. והמעשה שהיה כך היה:

כמנהגם בכל שנה הקימו גם השנה כל דרי החצר שלנו סוכה גדולה, משותפת לכל הדיירים, שמנו ארבע משפחות ובהן למעלה מעשרים נפש. הכול נטלו חלק בהקמת הסוכה ובקישוטה. הקירות היו מצופים בשטיחי צמר יפים ויקרים, על כך היה "עם דאוד" אומר: "על הידור־מצווה אין חוסכים." הישיבה בצוותא יצרה חברותא וקירבה בין השכנים. כל משפחה הביאה לסוכה מזון ותקרובת משלה, והכול נהגו זה עם זה כמשפחה אחת. זאת הייתה הזדמנות לזקנים שבחבורה להשמיע דברי תורה וגם דברי חולין בסוף הארוחה. בולט מכולם היה זקן מופלג ממשפחת שבח, שלמרות היותו כפוף מאוד, והיה מדדה בהליכתו ונעזר באחד הנכדים, הרי שלא פסק מלהנעים את זמננו בסיפורים מבדחים ומשעשעים.

שומרי מצוות כהלכתן מבין הגברים, דיירי הבית, היו גם ישנים בסוכה. וכל אחד היה מביא עמו את המצעים שלו מביתו, וישן על הספה שלו. נשים וילדים היו פטורים מן השינה בסוכה. כמקובל, במוצאי שמיני עצרת, או למחרתו, באסרו־חג הסוכות, היו מפרקים את הסוכה, וכל משפחה החזירה לביתה את חפציה: שולחנות, כסאות תמונות ושאר קישוטים. באותו לילה נתרחש אירוע שהפך את סעדה לגיבורת השכונה. סיפרתי כבר, כי לא רחוק משכונת מחניים שכן אז הכפר הערבי ליפתא. תושבי כפר זה טיפחו משקי עזר קטנים ליד הבית, כמו בכל כפר ערבי. בטרסות שליד הכפר גידלו מטעי פרי למיניהם: ענבים, תאנים רימונים וכדומה, ונשות הכפר הגיעו למחניים ומכרו את תוצרתן לעקרות הבית היהודיות: פירות, ירקות וביצים. רבים מבני ליפתא הועסקו גם בעבודות מזדמנות בירושלים. הם עבדו גם בשכונתנו, הכירו יפה את בתי השכונה, ולעתים הסתננו לשכונה בלילה וביצעו גנבות באותם מקומות, שבהם מצאו את לחמם במשך היום.

באותו ליל מוצאי החג יצאה סעדה, כדרכה, מחדרה ונכנסה לשירותים שבחצר. לפתע, עלו באוזניה רחשים מן הסוכה. זה נשמע לה מוזר: מי מסתובב שם ליד הסוכה באמצע הלילה? החידה נפתרה כאשר הבחינה בצלליתו של אדם לבוש כאחד מכפרי הסביבה, והוא גורר אחריו מן הסוכה את אחד השטיחים היקרים שפיארו אותה בימי החג.

למראה הזה אדם רגיל ודאי היה קופא מפחד, אך לא אישה כסעדה. ברגע שהבינה במה מדובר פרצה מחדר השירותים בצרחות: "חראמי! חראמי!" (פורץ! גנב!) הפורץ האיץ את צעדיו, הזדרז לגרור את השטיח ולהימלט, וסעדה רודפת אחריו בזעקות, ומשליכה לעברו מכל הבא ליד, ואפילו את קבקביה חלצה כדי להקל על עצמה את המרדף. היא לא הרפתה ודלקה אחרי הפורץ עד כי נכנע, השליך את השטיח בצד הדרך, ונס על נפשו.

סעדה שבה אל החצר ועמה השטיח שהצילה מידיו. למחרת כבר ידעו כל השכנים לספר, כיצד הצליחה אשת "עם דאוד" להבריח את השודדים ולהציל מידיהם את השטיח היקר.

ועוד זוכר אני חסד לסעדה, על שפעם הצילה אותי מזעמו של אבי.

הדבר החל במשובה של ילדים. שרינה, בתה היחידה של סעדה, שהייתה בת גילי, הקניטה וקנטרה אותי תוך כדי משחק, והחלה לברוח לעבר החצר של השכנים, משפחת חדאד. מיהרתי לרדוף אחריה, אך כעבור זמן נואשתי מלתפוס אותה והתחלתי ליידות בה אבנים, מעשה של יום־יום, אלא שהפעם הסתיים המשחק בצורה לא נעימה: אחת האבנים פגעה בראשה של שרינה. משהבחינה בדם שנזל ממצחה, פרצה בזעקות, רצה הביתה, ולמזלי הרע פגשה את אבי ובכתה בפניו שאני "הורג" אותה. היא הוסיפה וסיפרה לו את כל השתלשלות

האירוע לפי גרסתה שלה, ואבא החליט ללמד אותי לקח. הוא הוביל אותי הביתה, נטל את חגורתו והחל מצליף בי. להסברים שלי כי "לא התכוונתי," ו"היא זו שהתחילה" לא היה כל ערך באותם רגעי זעם של אבא. הישועה באה ממקום לא צפוי. כשהגיעו אל סעדה קולות המהומה היא יצאה מחדרה, ובמקום לכעוס עליי – ניגשה אל אבא וניסתה להרגיעו, ומשראתה שלא נרגע הרימה קולה בכעס:

"וַאיִן עקלַך, יא אבראהֶם [אברהם, איפה השכל שלך?], הרי הוא רק ילד, מספיק לך, הילדים שיחקו, והבן שלך לא נזהר, וכבר קיבל את ענשו". ואליי פנתה בנעימות :

"נכון, יא שלום, שזאת הפעם האחרונה שאתה זורק אבנים? מזלך שהאבן לא פגעה בעין."

אבא נרגע, אך הוסיף מילה משלו:

"מזלך שסעדה, שיש לה לב טוב, התערבה לטובתך! בפעם הבאה גם היא לא תעזור לך!"

מאז נגמלתי מן המשחקים עם שרינה. תקופה ארוכה היינו "ברוגז", ולא החלפנו בינינו דברים מטוב ועד רע.

שנים רבות חלפו מאז ולא נזדמן לי להיפגש עם בני משפחת "עם דאוד", מחוץ למקרים בודדים שפגשתי את בנו בכורו, שעבד לפני כמה שנים בעיריית ירושלים. יום אחד קראתי בשמחה שעיריית ירושלים, בראשות טדי קולק, הכתירה את "עם דאוד" כאזרח כבוד של העיר, כמחווה של כבוד לאיש יקר זה. באותה שנה הוכתרו בתואר גם הסופר ש"י עגנון וחוקר המזרח הפרופסור יוסף יואל ריבלין. אכן, "עם דאוד" היה ראוי בהחלט לתואר יקיר בירת ישראל.

שכר עבודה ראשון

כבר בגיל שבע שנים טעמתי טעמו של שכר עבודה. המעסיק הראשון שלי היה אבא, שעשה עמי הסדר: בכל יום שישי, לכבוד השבת, אקח על עצמי לנקות ולצחצח את הנעליים של כל בני הבית. הואיל ולכל אחד מאתנו היה לפחות זוג נעליים אחד, הרי צריך הייתי לצחצח שמונה עד עשרה זוגות נעליים! הייתה זאת משימה לא קלה. תחילה היה עליי לנקות היטב את הנעליים מאבק ומבוץ, אחר כך לצבוע במשחת נעליים רגילה, ולבסוף להבריק במשחת הברקה בעזרת מברשת. אך השכר שקיבלתי עבור עבודתי זאת, חצי גרוש, (השווה היום בערכו כעשרים שקל), נראה לי סביר. מכל הנעליים שצחצחתי היה זוג אחד, שמאוד שנאתי לצחצח. היו אלה נעליו של אבא, שהיו תמיד מכוסות בשכבה דקה של טבק הרחה. זה הצטבר עליהן בעת עבודתו בבית החרושת לטבק הרחה של דודי, אצלו עבד אבא. כאשר הברשתי את הנעליים האלה היה מתפזר בסביבה ענן של טבק, שגרם לכולנו לגירויים, להתעטשויות ולצריבה בעיניים.

אבא קבע ייעוד לכסף שצברתי: רכישת נעליים ודברי לבוש. מצבנו הכלכלי, כמו של כל תושבי הארץ, היה אז בכי רע, וצריך הייתי לצרף פרוטה לפרוטה, כדי שלקראת החגים יוכל אבא לקנות לי בגדים או נעליים חדשות. אירוע כזה התרחש לרוב לכבוד החגים החשובים, בעיקר לכבוד פסח או ראש השנה.

בערב חג הפסח, כשנה לאחר שהגענו לירושלים, באתי לבית הכנסת הסמוך לביתנו בשכונת מחניים ואני לבוש בגדי חג, ומתגאה

בנעליים החדשות, אותן קנה לי אבא. הייתי משוכנע שתשומת הלב של רבים מן המתפללים תוסב אל נעליי החדשות, ויותר ממה שהייתי שקוע בתפילה הייתי מרוכז בדאגה, שנעליי לא יתלכלכו. מפעם לפעם שלפתי ממחטה מכיסי וניגבתי את פני הנעליים. הבחין בזאת נער אחד, שכני לספסל בבית הכנסת, אחד מחבריו של אחי הגדול, וראה לו הזדמנות "למתוח" אותי. כאשר הקהל קם ל"עמידה" בתפילת ערבית, חשתי כי נעליו השתפשפו בנעליי החדשות וחששתי כי הכתימו אותן. סבור הייתי מקרה הוא, ומיהרתי להרטיב אצבעי ברוק שבידי ולמחות את נעליי. שבתי לעמוד דומם ככל המתפללים בתפילת לחש, אלא שהמקרה חזר על עצמו, וביתר שאת, פעם אחר פעם, מה עוד שהשגחתי כי הנער קורץ אל אחי ומחייך. עתה הבנתי שהוא וחבריו נהנים מדאגת היתר שלי לברק של נעליי. התרחקתי ונעמדתי ליד אבא. מה יכולתי לעשות באותם רגעים, כאשר כולם שקועים בתפילת לחש, זולת לנעוץ בשכני זה מבט מאשים ועוין...

בסוף הקיץ של אותה שנה התחלנו להתכונן לחורף הראשון שלנו בארץ ישראל. בעוד שבועות אחדים אנו נכנסים לימים הנוראים – ראש השנה, יום הכיפורים וחג הסוכות, לאבא הייתה בשורה טובה בשבילי: "אתה תבוא עמי לחייט ונזמין לך מעיל חדש לחורף!"

בימים ההם לא נהגו להיכנס לחנות ולבחור בגדים מן המוכן, וקניית בגד חדש הייתה כרוכה בתהליך ארוך ומייגע: הליכה לחייט, בחירת בד, התמקחות ארוכה על המחיר, לקיחת מידות, ומדידות אין סופיות עד שהבגד היה מוכן. הלכנו ל"מרכז המסחרי", אזור חנויות בין העיר העתיקה לעיר החדשה. החייט הראה לנו בד למעיל חורף, ואבא עמד על כך שיהיה זה בד מצמר, רצוי עבה, שגם יחמם כהלכה וגם יחזיק מעמד זמן רב. בשעה טובה, לאחר משא ומתן ממושך ומתיש

בין אבא לחייט סיכמו ביניהם על המחיר וניגשנו לקחת מידות.

המעיל הזה היה הבגד הראשון שקנו לי הוריי בירושלים. הוא היה מאוד חיוני לקראת החורף הירושלמי, אך אני הרגשתי בו כבתוך שמיכה, כי הוא היה עבה, הותיר מגע לא נעים על עורי והיה קצת גדול ממידותיי. התנחמתי בכך, שהמעיל הזה יתאים לי כעבור שנה או שנתיים. אכן, צדק החייט כשאמר לאבא: אתה תראה, שהמעיל הזה ישמש את בנך עוד שנים רבות...

במערות הסנהדרין

השכונה הגובלת בשכונת מחניים נקראה סנהדרייה, וזאת נקראה על שם מערות הקבורה שנמצאו בָּאזור ויוחסו לסנהדרין. בילדותי לא הייתה סנהדרייה מאוכלסת כפי שהיא כיום. אני זוכר שם כמה בתים משותפים, רחוקים זה מזה, בעוד שאותנו, הילדים, עניינו מערות הקבורה, שבהן שיחקנו "מחבואים". גם שטחי ההפקר שבין מחניים לסנהדרייה היו תחליף למגרשי משחקים, שלא היו לנו. היה משהו מרתק ומפחיד במערות הללו. היה זה פחד מן הבלתי נודע, אך גם מפני הערבים, שהסתובבו בשטח; אלה באו מן הכפרים הערביים שמסביב, וכל אימת שהתעוררה מתיחות בין יהודים לערבים, הרגשנו זאת בהתנהגותם. הייתה תקופה, שהשליכו אשפה למערות, והילדים מצאו בהן מקום אידיאלי לחפש "מציאות". אין צריך לומר שבאותם הימים לא היה גוף כלשהו שדאג לשימור אתרי עתיקות, ומי יודע כמה פריטים ארכיאולוגים רבי ערך הושחתו שם?!

בשטח הפתוח שהבדיל בין שכונת מחניים לשכונת בית ישראל, הסמוכה לשכונת הבוכרים, נמצא מגרש כדורגל שנערכו בו משחקים בשבתות. אף על פי שבסביבה גרו גם יהודים 'חרדים', לא זכורה לי כל התנגדות למשחקים בשבת. בכלל, נראה לי שה'חרדים' בימים ההם היו סובלניים, ופחות תוקפניים מאלה שבימינו. מכל מקום במגרש הזה רכשתי לי מושגים ראשונים במשחק הכדורגל.

בימים הראשונים שלנו בירושלים טרם הכרתי את מרכז העיר: רחוב יפו, המלך ג'ורג' ורחוב בן־יהודה, ועולמי היה ממוקד בשכונות

אחדות שגבלו בשכונת מחניים. בשכונת הבוכרים פגשתי לראשונה בחנויות ובשוק. לכאן, בימי שישי, לקח אותי אבא לראשונה לבית מרחץ, שהיו בו שתי ברכות לא גדולות, האחת למים חמים והשנייה למים קרים. רוב באי המקום היו יהודים 'חרדים' מן השכונות שבסביבה: בית־ישראל, מאה שערים ושכונת הבוכרים. אחטא לאמת, אם אומר, שבית המרחץ הזה הצטיין בהקפדה על היגיינה, אך התרשמתי שהטבילה במקווה, גם לגברים וגם לנשים, הייתה לא פחות חשובה מן הרחצה עצמה.

כאשר עברנו לגור בנחלת־אחים לא הוספנו ללכת לבית המרחץ; בבית המרחץ השכונתי "יוחנן עזרא", ביקרנו פעם אחת ולא יותר. הוא דמה מאוד לבית המרחץ שבשכונת הבוכרים, אלא שכאן שוחחו הטובלים בספניולית, בערבית וגם קצת בעברית, בעוד שבבית המרחץ שבשכונת הבוכרים שלטה, בעיקר, שפת האידיש.

למען האמת, בפעמים הבודדות שבהן לקח אותי אבא לבית המרחץ, הלכתי לשם בלי התלהבות רבה, אולי כי לא הייתי רגיל ל"נודיזם" ששלט בו. אפילו בבית, בין בני המשפחה, גם הצעירים ביותר, הייתה הרחצה של כל אחד מן האחים עניין פרטי בהחלט.

ה"סימנים" הללו

עד גיל שבע עיטרו את צדעי שתי פאות, בלשון תימן: "סימנים". כבר בגיל זה ראיתי בהן אחד מסימני הגלות. שהרי בתימן הפאות הן הסימנים המובהקים של הזהות היהודית, והסרתן, על פי תפיסת הציבור המקומי, כמוה כהצהרה, שהיהודי המיר את דתו. (ידוע שבמקרים המעטים שבהם התאסלמו יהודים בתימן, הרי טקס המעבר מהיהדות לאסלאם כלל גזירת ה"סימנים" ואכילת בשר טרף). אולם מעתה הרי אנחנו בארץ ישראל, כמעט לכל היהודים בסביבתנו לא היו פאות, ואפילו הדתיים ה'חרדים', שנקראנו בפינו "חסידים", נהגו בדרך כלל להסתיר את פאותיהם מאחורי אוזניהם. מאוד נכספתי להיות "כמו כולם" ולהיפטר מן הפאות, אך לא העזתי לעשות זאת מאימת תגובתו של אבא. אמנם מפעם לפעם קיצצתי בהן, אך עשיתי זאת בצורה שלא עוררה תשומת לב מיוחדת. וכשראיתי שאצל שני אחיי הגדולים נעלמו הפאות, לא נותר לי אלא לחכות להזדמנות להיפטר מהן. וזו נפלה לידי באקראי.

יום שישי אחד שלח אותי אבא להסתפר במספרה של האדון חיים קורייש. הייתה זאת מספרה קטנה ברחוב "מאה שערים" שבגבול שכונת הבוכרים. כשהתיישבתי על הכיסא, ביקשתי מן הספר ליישר קצת את הפאות שלי, אלא שבכל פעם ביקשתי ליישר עוד קצת ועוד קצת...ועוד קצת...

כאשר שבתי הביתה ראתה אימי מיד את השינוי בפניי. ברור היה לי שהמראה לא היה לרוחה, בלשון המעטה, אך היא לא יכלה

להסתיר את דאגתה מתגובתו של אבא. וכשהוא שאל אותי הוא מה קרה ל"סימנים" שכל כך התקצרו, עניתי שאינני יודע, כי "כך עשה לי הספר". ספק אם אבא השתכנע מן ההסבר הזה, אך לא הוסיף דבר. רק כעבור שבועיים, כאשר נכנסתי אתו למספרה של קורייש, והוא בדרכו לשוק בשכונת הבוכרים, נמצאתי במבוכה גדולה כאשר כעס אבא על הספר שנהג כפי שנהג. אך לשמחתי, את הנעשה אין להשיב, אבא השלים עם השינוי הזה כפי שהשלים עם שינויים נוספים. בינתיים העתקנו את מקום מגורינו לשכונת "נחלת אחים", שם כבר הייתי עצמאי יותר, והספר שלי, יהודי ממוצא בוכרי ושמו אמינוף, עיטר את ראשי בתספורת "פרנג'י", הלא היא תספורת אירופית לכל דבר.

אבא השלים, בדיעבד, עם היעלמותם של ה"סימנים" מראשיהם של ארבעת בניו, ועם זאת לא על נקלה עיכל את השינוי. מה גם שבן דודתי, שהיה רב חשוב בקהילה התימנית בירושלים, שמר בתוקף על אורך הפאות של בניו. והללו נשמרו גם לאחר נישואיהם.

בית הכנסת במחניים

הזכרתי כבר בפרק קודם, כי הבית בו התגוררנו בשכונת מחניים בשנים הראשונות לחיינו בארץ היה ביתו של ר׳ חיים יצחק הלוי. היה זה בית גדול בן שלוש קומות, אשר שש משפחות גרו בשכירות בחדריו. בעל הבית היה בעל אמצעים במושגי אותם ימים, וסמוך לביתו הקים בית כנסת גדול משלו ובו שימש כרב וגבאי גם יחד, ולעתים, כך נדמה לי, גם בתפקיד של שמש שדאג לתחזוקת המקום. מתפללי בית הכנסת נהגו בו בכבוד, והכירו במעמדו כבעל המאה וכבעל הדעה. אלא, כפי שקורה בבתי כנסת רבים, לא ארכה תקופת השלווה, ודי היה בניצוץ קטן כדי להצית חילוקי דעות רדומים בעניינים של נוסח, של חלוקת כיבודים ועוד כהנה וכהנה. והנה דוגמה לניצוץ אחד, שהצית להבה גדולה.

לא רחוק מבית הכנסת, בבית גדול, התגוררה משפחה אחת, משפחת חדאד. ראש המשפחה, שהיה, כשמו כן הוא, חדאד – מסגר, הקים בחצר ביתו מסגרייה, שבה ביצע עם שני בניו, עבודות מסגרות שונות, מקצוע שעסק בו בתימן. מוצא המשפחה היה צפון תימן, והיא נהנתה ממעמד מכובד, בייחוד בקרב הגויים, הודות למוניטין, שקנתה לה במקצוע המסגרות. לעומתה, בצמוד לבית הכנסת, גרה משפחת יצחק, משפחת רבנים ידועה, שבאה מן העיר צנעא הבירה, ועליה אפשר היה לומר באותם הימים שהיא זכתה ל״כתר כהונה״ ול״כתר מלכות״.

אפשר שהקנאה והתחרות בין משפחת יצחק לבין משפחת חדאד,

נבעו מכך שהיו שונות זו מזו בהרבה דברים: כל אחת באה מרקע שונה, וכל אחת היו לה איכויות משלה. למשפחת חדאד, שבאה מאזור כפרי מצפון תימן, הייתה הופעה בוטחת, עממית ומחוספסת למדי (בימינו היו קוראים לה "גזעית"), ואילו משפחת הרב יצחק הלוי, שמקורה בעיר הבירה צנעא, הייתה שקטה, עדינה במקצת וכמו מהלכת "עקב בצד אגודל", אך ידעה את ערכה ואת מעמדה בשכונה. לא ארכו הימים, והחלו חיכוכים בין שתי המשפחות, שמקורם בכיבודים ובמעמד בבית הכנסת. הגיעו הדברים לידי כך, שבבית הכנסת החלו מתגבשים שני מחנות. משפחת הרב יצחק נהנתה מיתרון בזכות הבעלות על בית הכנסת, בעוד שלמשפחת חדאד היה יתרון של כל אופוזיציה, שאליה הצטרפו כל מי שהצטברו בלבם טענות כלפי הגבאים.

באחד מלילות השבת, בתום ארוחת הערב, הופיע בביתנו במפתיע ראש משפחת חדאד. היה זה ביקור לא־צפוי, שהרי ההיכרות בין אבא לבין משפחה זו הייתה שטחית מאוד, ועל אף ההערכה הגדולה, שאבא רחש לאדון חדאד, הם לא היו חברים. אם כן – מה הייתה מטרת הביקור? את זאת גילינו יותר מאוחר.

לאחר הארוחה אימא הגישה את הג'עלה [תקרובת] כדרכה בכל ליל שבת, בעוד אבא מקדם את פני האורח בסבר פנים יפות, אם משום שהנימוס מחייב, ואם משום שהחמיא לו עצם הביקור של שכן בעל מעמד. השיחה החלה בענייני על דא ועל הא, והיו לשניים גם נושאים משותפים. האדון חדאד הכיר את האזורים, שבהם הסתובב אבא בתימן עם מרכולתו, והתעניין ביחסים בין סוחרים יהודיים לבין עמיתיהם המוסלמים. הוא גם ביקש לדעת, איך הצליח אבא לעזוב את תימן, ואם עברו העוזבים עיכובים בדרך מצד משטרת

הגבולות או התנכלויות של גורמים עוינים. אבא ענה בסבלנות על כל השאלות, חיכה בציפייה לשמוע מפי האורח מה תכלית ביקורו הבלתי צפוי בביתנו. לבסוף רמז האורח, שלמחרת, עם פתיחת ספר התורה, אם החזנות לא תינתן לבן משפחת חדאד, כפי שהצדק מחייב, תקום מהומה רבתי, והוא משוכנע שכל באי בית הכנסת יעמדו לצדו. והוסיף:

"והרי לא ייתכן שאתה, ידידי אברהם, לא תעמוד לצִדי במאבקנו הצודק."

אבי, שמטבעו לא היה איש ריב ומדון, מה גם שהכיר תודה לרב חיים יצחק, שהשכיר לו שני חדרים בביתו בתנאים נוחים, נקלע למבוכה וניסה להתחמק מלנקוט עמדה. הוא הסביר לאורחו, כי הוא, אבא, חדש בשכונה הזאת ובבית הכנסת הזה, ואינו בקי בכל סדרי חלוקת התפקידים הנהוגים בו, עדיין אינו מכיר את מתפללי בית הכנסת, ומעולם לא ייחס חשיבות לשאלה מי יהיה החזן שיפתח את ספר התורה. לבסוף הוסיף אבא, שהוא מקווה שלא יגיעו לידי מריבות, ושהעניינים יסתיימו בהבנה "כדי לא להגיע, חס וחלילה, לחילול שם שמים בבית הכנסת."

האדון חדאד נפרד מאבא בברכה המקובלת "תלין בטוב!" ואבא השיב לו כנהוג "תקיץ בישועה וברחמים!" ובצאתו הוסיף האורח, שהוא מקווה שהידידות ביניהם תימשך, וכי "לא ניתן לחיים יצחק לעשות בנו כרצונו."

במשך כל הביקור הזה הייתה אימא עסוקה בהגשת הכיבוד, והעומד מן הצד יכול היה להתרשם שהיא לא קלטה דבר וחצי דבר מן השיחה שהייתה בין אבא לאורח הלא־קרוא, אך מסתבר שאימא הייתה דרוכה כל העת, ואזנה הייתה כרויה לכל מילה שהחליפו

השניים. היא חששה מפני מלכודת, שאליה עלול אבא להכניס את עצמו, אם ישמע לעצתו של חדאד, וכאשר אך יצא האורח מביתנו, שמעתי את אימא לוחשת לאבא בטון נרגש:

"אני מזהירה אותך... אל תשכח שיש לך ילדים ומשפחה, ואלוהים אינו סולח למי שמחלל את שמו ומצית אש מריבה בבית הכנסת, בייחוד כאשר ספר תורה פתוח."

אימא הוסיפה דוגמאות ממשפחות שנכוו, לדעתה, בעוון מריבות בבית הכנסת שנטלו בהן חלק, שמעתי את אימא מתריעה בקול נחרד:

"אתה זוכר מה קרה למשפחת ש' בעקבות המריבה בבית הכנסת? אתה זוכר מה היה בסופו של בנם בעקבות מריבות אלה?... מחר אתה שותק ולא מתערב בשום דבר."

משראתה אימא שאבא אינו מגיב, הוסיפה, וביתר שאת:

"אולי עדיף שתלך להתפלל מחר בבית כנסת אחר. הרי לא חסרים בתי כנסת באזור. אני משביעה אותך, שלא תכניס את עצמך לסכנה הזאת!"

לא אחת, אימא חיזקה את דבריה בציטוטים מדברי אביה, הרב סעיד אלעמראני. דבריה חיזקו את דעתו של אבא, שלא להתערב בין הניצים ובתום דבריה השיב: "טוב, יא בנת אלעמראני, גם ללא דברייך לא התכוונתי להכניס את ראשי במריבות האלה, אבל לא אפסיק להתפלל בבית כנסת זה כמנהגי בכל יום."

אזהרותיה של אימא היו במקומן. למחרת היום קמה בבית הכנסת מהומה רבתי, שהפכה לקטטה שהשתתפו בה בעיקר בני משפחת חדאד, וסופה שהאדון חדאד, ואיתו כל בני משפחתו, יצאו בהפגנתיות מבית הכנסת של רבי יצחק ועברו להתפלל בבית כנסת אחר.

"מלחמת" בנופיות בשכונה

לא רחוק מביתנו במחניים השתרע שדה פתוח, ששימש אתר לגרוטאות, בו השליכו פסולת של חומרי בניין, פחים ישנים, קופסאות ובקבוקים ריקים. באותם הימים נעשה שימוש רב בפחים לשמן, לנפט ולשימורים למיניהם. בפחים הישנים מצאנו, אנו הילדים, תחליף לקוביות משחק. ובנינו מהם "חומות", גדרות, וכיוצא באלה "מבנים" כיד הדמיון הטובה עלינו.

פעם ערך "מלך" השכונה, שלום צארום "מלחמה" בין שתי קבוצות נערים. כל קבוצה אספה לה פחים ריקים, מילאה אותם באבנים ובעפר וסידרה אותם כ'חומה' מול הקבוצה היריבה. לאחר שכל קבוצה הכינה לה את "קיר המגן", ניתן האות ל"מלחמה". כל קבוצה הסתתרה מאחורי "קיר המגן" שלה, ומפעם לפעם נשלחו חלוצים ליידות אבנים בקבוצה שמנגד. המטרה הייתה להבריח את היריב, להתקרב אל ה'חומה' שלו ולהפילה. משחק מסוכן זה גבה "חללים" ו"פצועים", שהיו חייבים לצאת מן המשחק. הערצתנו לנערים שהשתתפו ב"מלחמה" הייתה גדולה. לכבוד גדול במיוחד זכה ה"מנהיג", שלום צארום, שכולם נשמעו לו ללא עוררין.

עוד מעוללות צארום: באחד הערבים, ברחוב הראשי – והיחיד – של מחניים, פרצה קטטה בין ילדים על עניינים של מה בכך, והיו שם צעקות וקללות. הרעש שהקמנו הפריע לאחד הדיירים, בן־סימון, והוא יצא מפתח ביתו בכעס גדול, והחל לגעור בנו על שאנו מפריעים לשכנים. כולנו השתתקנו, קצת מיראה (באותם ימים עדיין נהגו

יראת כבוד כלפי המבוגרים) וקצת מציפייה מתוחה, לראות כיצד יגיב ה"מנהיג" צארום. לאחר דקות אחדות של דומיה ומבוכה זינק צארום ממקומו והתקרב צמוד צמוד לבן־סימון, ובטון מתגרה, שקט, אך תקיף אמר:

"אדון בן סימון, אנחנו לא נכנסנו לבית שלך. אנחנו משחקים ברחוב שלנו. אתה שומע, זה רחוב שלנו! ואם תפריע לנו – בסוף תצטרך להזמין 'מגן דוד אדום' שייקח אותך מהר ל"עזרה ראשונה". יותר טוב לך, תיכנס לבית שלך, ואני אדאג לַסדר ברחוב."

אין לדעת אם דבריו אלה של צארום הרגיעו את האדון בן־סימון, או שמא היו אלה עשרות הילדים והנערים המשולהבים שעמדו מאחורי מנהיגם, והיו מסוגלים לבצע כל הוראה שלו, שהרגיעו אותו. לבסוף נמצא מוצא של כבוד לאדון בן־סימון, כאשר יצאה אשתו והחלה צועקת עליו:

"עזוב אותם, לא מצאת לך עם מי להתעסק? אתה רואה שאין עם מי לדבר, טוב תעשה אם תדבר עם ההורים שלהם."

בן־סימון מלמל עוד כמה מלים על החוצפה של נערים בימינו, הוסיף עוד דברי מוסר שאיש לא שמע, ומיהר להיכנס לביתו מלווה בצחוקם של נערי השכונה.

בלבי פנימה הערצתי את ה"מנהיג" הצעיר הזה, אף על פי שהתקשיתי להסכים עם התנהגותו הבוטה כלפי מבוגרים ממנו. במחשבה שלאחר שנים אני מפרש שובבות זו כביטוי של מנהיגות הצומחת באופן טבעי בקרב ילדים ונוער.

מאז עזבה משפחתי את שכונת מחניים לא שמעתי דבר על שלום צארום ואחיו, עד שביום אחד, לאחר עשרות שנים, נכנסתי ב"כרם התימנים" בתל אביב למסעדה מומלצת, היא מסעדת "צארום",

ולהפתעתי בעל המסעדה שניצח על עובדי המסעדה, ואף ניגש לשולחננו לבדוק את מידת שביעות רצוננו מן השירות, היה לא אחר מאשר שלום צארום בכבודו ובעצמו, גיבור ילדותי.

משפחת ואדעי

בחצר ביתנו במחניים התגוררה משפחת הרב אפרים ואדעי. הרב ואדעי היה דמות מוכרת בשכונה. מדי בוקר, לאחר תפילת שחרית וארוחת בוקר קלה, היה הולך ברגל עד בית המטבחיים, שלמיטב זיכרוני נמצא בין שכונת שיך' ג'ראח לבין שכונת הבוכרים, לא רחוק מבית הספר לשוטרים של ממשלת המנדט הבריטי.

תפקידו של הרב ואדעי כשוחט בבית המטבחיים הקנה לו בעיניי נופך נוסף על מעמדו כרב. קשה היה לי להבין כיצד הרב אפרים, האיש העדין והרך הזה, מתגבר על הפרה או על השור, מכניע אותם ושוחט. בכלל, כל התיאור של השחיטה כולה עוררה בי אימה. לא יכולתי להבין כיצד זה הפר המסכן אינו מתנגד, והרי הוא יותר חזק מן הרב!

רעייתו של הרב ואדעי הייתה מן הנשים שעסקו בצורכי הציבור, לא פעם הייתי עד לפעילותה המבורכת, ובייחוד בשכונת נחלת אחים, שבה התגוררנו יותר מאוחר. בזכות מעמדו של הרב ואדעי, ובזכות פעילות רעייתו למען משפחות במצוקה, רכשה לה המשפחה מעמד של כבוד בשכונה.

לר' אפרים היו שלושה בנים. הגדול, אברהם, גילה נטייה לפעילות ציבורית, וברבות הימים היה אחד הפעילים המרכזיים בוועד הקהילה התימנית בירושלים. השני, יוסף, התפרנס ממקצוע הצבעות, ונראה, שמצבו הכלכלי היה טוב. הוא גר בבניין שלנו בחדר נפרד יחד עם מרים, רעייתו הצעירה והיפה.

השלישי, הצעיר שבאחים היה יהודה, השובב ו"פורק העול" שבין דיירי החצר. מפה לאוזן סיפרו עליו, שלא זו בלבד שכבר אינו מקפיד לבוא עם אביו להתפלל בבית הכנסת, אלא גם שראו אותו מטייל ברחובות ירושלים חבוק עם נערות, והיו שהעידו שהוא אפילו נוהג באופנוע שלו בשבת. באותם הימים לא כל צעיר זכה לנהוג בכלי רכב זה, כי מי מן הנערים יכול היה להרשות לעצמו כלי רכב מנועי? בשכונתנו היה זה אולי האופנוע היחיד, והוא קדם לזה של בצלאל החלבן, שאחרי כמה שנים של חלוקת חלב באופניים, החליף אותם באופנוע.

אנו הילדים היינו עומדים משתאים למראה, כיצד יהודה מטפל באופנוע, מנקה ומשמן כל זיז וכל פינה, ואחר כך מתניע ומאזין לרעש המנוע. הרעש הזה שידר גם עוצמה וגם מידה רבה של התרסה ושל השתחררות בסביבה הקפואה והשמרנית שלנו. אז עוד לא היו כבישים סלולים בשכונתנו, ולמשמע רעש האופנוע היינו רצים לפתח הבית לחזות בפלא, כיצד מתוך ענן האבק שהעלה האופנוע מגיח יהודה רכוב עליו וכולו עוצמה ומרדנות, וכמו להעצים את הרושם היה מגביר עוד יותר את הרעש. לא ברור, מה עורר יותר את הערצתנו, המנוע הרועש המטיל אימה מסביב, או יהודה הצעיר, הנמרץ והשרירי, השולט בחיה המוזרה והפראית, כמו קוסם המשתלט ב"הוקוס פוקוס" על המכונה הזו, שכולה אומרת עוצמה.

במוצאי אחת השבתות נשמעה אחת השכנות בחצרנו מספרת לחברתה בלחישה ובטון מסתורי, שהנה כבר לקחו אותו, את המסכן, לבית החולים. את מי? שאל מי ששאל. את יהודה, כמובן, כך הסבירה. התברר שיהודה, בשובו מקולנוע "ציון" בחצות הלילה, רכוב על גבי האופנוע, יחד עם אחד מחבריו, בדרכו בשביל שבין שכונת

הבוכרים למחניים, נתקל בסלע והתהפך. נגרמו לו שברים גם ביד וגם ברגל, וצריך היה לאשפז אותו למספר שבועות. הדאגה לשלומו של יהודה הייתה משותפת לכל הדיירים, שראו בו בן משפחה, על אף ההסתייגות מסטייתו הבוטה מדרך אבותיו, דרך שהייתה ספוגה "הצנע לכת" ויראת שמים; היו שנתנו פרשנות משלהם למקרה הרע. למשל, לסבתא שלי, נעמי, לא היה ספק באשר לסיבת התאונה. "הרי זהו עוון השבת, מה אתם חושבים – הרי לכל מעשה יש חשבון..." סיכמה את הנושא בפסקנות, כדבר המובן מאליו.

הפרשנויות השונות לא שינו כלל את דעתנו על יהודה, ואנו המשכנו להעריץ אותו למרות דעות האחרים. כאשר יצא כעבור מספר שבועות מבית החולים, צולע על רגלו המגובסת, הוא נראה בעינינו כגיבור שחזר משדה הקרב. המשכנו לעקוב אחרי החלמתו, וביום שיצא לראשונה מביתו על האופנוע, עמדנו והתבוננו בו בדאגה ובהערצה עד שזינק ברעש גדול לדרך, מעלה עשן ואבק מסביב.

יוסף ומרים

יוסף, אחיו הגדול יותר של יהודה והאמצעי בין שלושת האחים, היה שונה ממנו בתכלית. הופעתו הייתה של "בעל בעמיו", נינוח ושקט, מהודר בלבושו, אדם המכיר בערך עצמו, שבניגוד להתנהגות אחיו הצעיר לא היה צריך לחולל רעשים גדולים כדי שיכירו בנוכחותו. יוסף היה יפה תואר. הוא ואשתו הצעירה מרים, בתו של ר' יצחק הלוי, נראו בשבועות הראשונים לאחר כלולותיהם כזוג יונים. אביה של מרים העמיד לרשות הזוג הצעיר חדר גדול בביתו, מעוצב ומרוהט למופת, ונדמה היה, שעתיד מזהיר מצפה למשפחה הצעירה.

אלא שלא כך נתגלגלו פני הדברים. לאחר חודשים מעטים החלו בוקעים מדירתם קולות כעס שהלכו וגברו מיום ליום. בעיקר, נשמע קולה של מרים, המתאוננת על שיוסף מזניח אותה, ואינה מבינה, מדוע מדי לילה הוא חוזר הביתה כל כך מאוחר. מוזר היה לשמוע טענות אלה מפי אישה יפה זו על הזנחה מצד בעלה. כילד לא הבנתי על מה כל המהומה. שהרי בני הזוג היו מוקפים משפחה אוהבת ותומכת, יוסף היה בעל מקצוע מעולה בעבודות צבע, ידיו היו מלאות עבודה, ובוודאי לא היו להם בעיות כלכליות, ואף על פי כן היחסים הרעועים בין השניים הלכו והחמירו מיום ליום, ונִתן היה לשמוע, מפעם לפעם, קול בכייה המר של מרים.

בחצר היו התלחשויות. היו שתלו את האשמה במרים שאינה מצליחה להרות לו, טענה מוזרה, כשמדובר בזוג צעיר, שטרם עברה שנה מאז הנישואין, והיו שהאשימו את ארוסתו הקודמת של יוסף,

שלא הרפתה ממנו ועשתה הכול כדי להרחיקו מרעייתו. יוסף היה שקט יותר מתמיד, ולא ניתן היה לשמוע מפיו דבר וחצי דבר. דומה, שהוא התעטף בשתיקה, אם משום שעגמה עליו נפשו לנוכח המצב הקשה, שנקלעו אליו הוא ומרים, ואם מפני שביקש להסתיר דברים שהשתיקה יפה להם.

מצב רוחה של מרים הלך והורע, וביקוריה אצל רופאים לא היו עוד בגדר סוד. יש שהסבירו, כי מדובר בטיפול מיוחד, שהיא מקבלת כדי להיכנס להריון, ויש שסברו, שהכול נובע ממצבה הנפשי ההולך ומידרדר. עברו ימים ושבועות, וכבר קשה היה לשמור בסוד את מחלת הנפש של האישה הצעירה. מפעם לפעם נשמעו זעקות שבר מחדרה, זעקות של ייאוש של מי שחרב עליו עולמו. המריבות בבית הזוג הצעיר פסקו למעשה, אך במקומן נשמעו קולות הבכי המר של מרים, שקוננה על מר גורלה, קולות שעוררו צער ואימה. זכורני שבאחד הלילות בחצות, כשכל דיירי הבית ישנו שנת ישרים, הבקיע את הדממה קול צלול וענוג של פסוקים מתוך "שיר השירים", במנגינה אותה שמעתי לא פעם בבית הכנסת של ר' יצחק הלוי. היו אלה צלילים של נשמה תועה, מתייסרת ועורגת גם יחד. זה היה קולה של מרים, קול שהרעיד לבבות, שהיה מלא אהבה, תחינה וזעם, והיו בו קינה ועליצות שהתחלפו זה בזה. היה בכך מן החידוש, משום שלא היה מקובל, שנשים ישמיעו קולן במזמורי תפילה. מה עוד שהמעברים החדים מבכי לעליצות במילותיו של שלמה המלך, העידו על סערה גדולה, המתחוללת בנפשה של מרים.

במשפחתה של מרים החלו לדבר בגלוי על הצורך באשפוז, ובכל זאת, האמינו, שמדובר במצב חולף, וכי ביד בעלה המפתח להחזירה לאיזון נפשי. אך הייתה זאת תקוות־שווא. מצבה הנפשי של מרים

נעשה גרוע מיום ליום. משתָּקַף אותה הטירוף היא שברה כלים, קרעה את בגדיה מעליה וניסתה לברוח מן הבית. למשפחת הרב הלוי לא יכול היה לקרות אסון גדול יותר מטרוף הדעת של הבת. בלית ברירה, הם אשפזו אותה בבית החולים במחלקה סגורה. אך משפחתה לא השלימה עם האשפוז. החשש היה, שהאשפוז רק יחמיר את מצבה. בכל ביקור של הוריה בבית החולים היא זעקה בפניהם במר לִבּה על הסבל שהיא עוברת שם ועל העונשים שהיא מקבלת, והתחננה שיחזירו אותה לבית אימהּ. בשעות אלה, כשהיא שפויה ורגועה, היא הסבירה בהיגיון, מדוע עליה לחזור לבית המשפחה, ואף הבטיחה שתהיה "ילדה טובה" ותתנהג כראוי. בכל ביקור נפתח הפצע מחדש, וההורים שבו הביתה מוכים ושבורים. בחלוף הזמן ניסו הרב הלוי ורעייתו לשכנע את הרופאים, כי אולי כדאי לנסות ולהחזיר את מרים לביתם. הרופאים לא האמינו בכך, אך לבסוף נעתרו לבקשת ההורים. הניסיון נמשך לא יותר מכמה ימים, ואלה היו ימים של סיוט לכל דיירי החצר, בייחוד לנו הילדים, שהתנהגותה הבלתי צפויה של מרים עוררה בנו פחדים. כל הדיירים ידעו על המתרחש אצל משפחת הרב חיים יצחק הלוי, אך הנושא היה בבחינת טאבו, ולכן עבר מפה לאוזן בלחישה וברמיזה. כולם התקשו להשלים עם העובדה, שכך נידרדר מצבה של מרים.

מחוסר ברירה נאלצו ההורים, ברגע שהגיעה לביתם, לכבול את בתם ולהלבישה ב"כתונת משוגעים", כדי למנוע ממנה לקרוע מעליה את בגדיה ולשמור עליה שלא תברח מן הבית. מפעם לפעם הופיעו פניה בחלון המטבח בקומה השנייה, עתים מחייכות ועתים זועמות. המראה הזה של אי־שפיות, עורר בי חלחלה. זעקות השבר והבכי של מרים הדהדו בכל הסביבה, ונשקפה סכנה של ממש, כי תפגע בעצמה, בהוריה, או במי מן הסובבים אותה.

בסופו של שבוע מר נאלץ ר' יצחק הלוי להרים ידיים. הוא הזמין אמבולנס והחזיר אותה לבית החולים, שם שהתה שנים רבות עד יום מותה.

הרב חיים יצחק הלוי

הרב חיים יצחק הלוי נטל על עצמו תפקידים מגוונים. הוא ראה בהם מעשים לשם שמים ועשה אותם בהתנדבות גמורה. למעשה, לא ברור ממה התפרנס, חוץ מכמה חדרים שהשכיר בביתו. בצמוד לבית הוא הקים בית כנסת, בו הוא שימש בכל התפקידים המרכזיים; הבעלים, הרב והגבאי, ואינני זוכר מי עשה שם את עבודת השמש. באשר לתפקיד החזן – בבתי הכנסת התימניים כמעט כל מתפלל שני עובר לפני התיבה, והחזנות עברה מאדם לחברו בין המתפללים שהיו מנוסים בכך. גם הזכות לעלות לתורה, עברה בימים רגילים בתור ממתפלל אחד לחברו. מעטים היו המתפללים שוויתרו על זכותם, ולא אחת פרצה מהומה בבית הכנסת, אם דילגו על מישהו בחלוקת הכיבודים, ואין לקנא בגבאי במקרים כאלה.

תפקיד נוסף נטל על עצמו הרב יצחק – ללמד תינוקות של בית רבן. היה זה תפקיד קשה, הואיל וההורים היו מאוד רגישים לדרך, שבה למדו ילדיהם לקרוא במבטא ובלחן של מסורת יהודי תימן. לפעמים התרשמתי, שהתפקיד הזה היה למעלה מיכולתו, ולא רק משום שלא התאים לעיסוק בחינוך, אלא גם מפני שלא פעם נאלץ להיעדר מן ה"חדר" שעות מרובות בגלל עיסוקיו השונים. היעדרותו בלטה בייחוד בתקופה שבה חלתה בתו, והרב היה צריך לטפל באשפוזה, וכן בימים שהיה עליו להתייצב בבית המשפט בשל תביעות שהגיש נגד חתנו. הרב יצחק האשים אותו בהידרדרותה הנפשית של בתו מרים, אהובת לבו.

לא פעם שאלתי את עצמי, כיצד הרב יצחק מסוגל לשאת את כל המשא הכבד על כתפיו. בזיכרוני חרותה דמות אדם לא־רגוע, שהתרוצץ עצוב ומיוסר, ממשימה אחת לאחרת, וביקש להספיק למלא את כולן, והללו האפילו על עבודתו השוטפת, עד כי זיכרונות מעטים נשארו לי ממנו כמורה או כ"מלמד".

בלבי שמורה תמונה עצובה: יום אחד נעדר הרב יצחק מן ה"חדר" בשל מחלת בתו, והתלמידים התרוצצו בחוץ כצאן ללא רועה. ההורים זעמו, ולמחרת, בנוכחות הילדים זעק אחד ההורים לעבר הרב את המלים הקשות, ציטוט מספרי הקודש, "ארור עושה מלאכת השם רמייה."

עד היום אני תמה על עצמי, כיצד כילד בן שבע מסוגל הייתי להבחין במצבים הקשים, שהייתי עֵד להם באותם ימים. ראיתי כיצד חשך עולמה של משפחה שלמה, גדולה ומפוארת, וכיצד ניטלה ממנה חדוות החיים בשל האסון הגדול שפקד אותה. בייחוד שהייתה זאת משפחת רבנים עדינה, שנשאה את סבלה בשקט, בצניעות ובצורה המעוררת כבוד. במשך השנים עקבתי בסקרנות אחרי בני המשפחה, ולא קשה היה להבחין כיצד מחלת מרים השפיעה על אחיה ואחיותיה. הבן הצעיר היה בן גילי, ומעולם לא החלפנו דברים, ולו במשפט אחד, על מחלת הנפש הקשה של אחותו.

חנות המכולת של יצחק הזמי

שתי חנויות מכולת היו בשכונת מחניים, שתיהן בפאתי השכונה, בצד הגובל עם שכונת סנהדרייה. הגדולה שבהן הייתה חנותו של האדון עראקי, שם ניתן לקנות לפעמים גם פירות וירקות. והקטנה הייתה המכולת של הזמי הזקן, שאליה הייתה אימא שולחת אותי לקנות מצרך זה או אחר. חנות מכולת זו לא הייתה אלא חדר קטן, שהקצה לה הזמי מתוך דירתו שהייתה בת שניים, או שלושה חדרים. באותה תקופה שונה הייתה עריכת הקניות מן המקובל כיום. לא היו קניות מרוכזות. חסר לאימא שמן, נוטלת את הבקבוק שהתרוקן ושולחת את אחד הילדים עם הוראה:

"תגיד לאדון הזמי למלא שמן בבקבוק."

נגמרו הפחמים – אומרת אימא לאחד הילדים לרוץ ולהביא מחנותו של הזמי חבילת פחמים, והוא הדין ביחס לאספקת קמח, סוכר, אורז וכיוצא באלה.

מבחר המצרכים, שניתן היה אז לקנות במכולת, היה דל, עד כי אפשר היה למנותם על עשר אצבעות, ולא היה צריך להתלבט מה לבחור: הכול הסתפקו במצרכי יסוד שאדם זקוק להם לקיומו. היו במכולת כמה שקי קמח, שניים או שלושה שקי סוכר, פח של שמן, חבית של נפט, קצת פירות יבשים, צנצנות של תבלינים, שק גדול של פחמים, כמה קופסאות של גפרורים, קצת סוכריות, וזה כמעט הכול. בחנות כזו די היה בבעל המכולת עצמו שעשה את כל העבודה: קנה ומכר, שקל וארז, התחשבן עם הלקוח, והיה לו זמן גם להחליף

רכילויות אחרונות על המתרחש בשכונה. לעתים רחוקות, כגון בערבי חגים, היה מישהו מבני המשפחה, הרעיה או הילדים, מתגייס לסייע לאבי המשפחה בעבודתו.

הזמי הזקן, בעל המכולת, הייתה לו הדרת פנים, זקנו יורד על פי מידותיו, דבריו בנחת, וכל הופעתו המיוסרת לא התאימה לדמותו של בעל מכולת קלאסי. הוא ייחד את כל זמנו לעיון בכתבי קודש – משנה, מדרש, הרמב"ם ואחרים. כאשר נכנס אדם לחנות היה הזמי מסיר בהילוך אטי את משקפיו, מניח סימנייה במקום שבו הפסיק את קריאתו בספר, ומאזין לבקשות הלקוח. כיצד התפרנסו הזקן ורעייתו ממכולת שדופה זו – קשה לדעת. אולי זכה הזמי לעזרה כספית מאחד מצאצאיו, שמזמן כבר עזבו את הבית. מכל מקום הוא נראה תמיד שמח בחלקו, וכשנכנס לקוח בפתח החנות דומה היה שזה מפריע לאדון הזמי ומוציא אותו מריכוזו בשעת לימוד תורה. משקיבל הלקוח את מבוקשו היה הזמי רושם את פרטי המכירה בעמוד המיועד לקונה בספר החשבונות, סוגר בניחותא את הפנקס, שב ומרכיב את משקפיו וחוזר לשקוע בכתבים שלפניו. כזה היה האיש, וכאלה היו הימים, כאשר חיי היום־יום התנהלו בשובה ונחת, וכל מה שאדם ביקש לעצמו לא היה אלא "לחם לאכול ובגד ללבוש".

1.

עדות ושכונות בירושלים

עדות ושכונות בירושלים • בית הכנסת "אבי דוד" • המכולת של מוסה סרי • משפחת צדוק במכון "הארי פישל"

עדות ושכונות בירושלים

ירושלים של ילדותי הייתה בנויה שכונות שכונות, ולכל שכונה היה צביון מיוחד לה, צביון, שהתגבש והתעצב על ידי דיירי השכונה, אורח חייהם ומשלוח ידם. הרחובות המרכזיים בירושלים, יפו או המלך ג'ורג', לא נראו לי אז כעומדים בפני עצמם אלא כמבואות לשכונות וכמעברים אליהן.

כאשר הייתי מזדמן בתקופת נעוריי לשכונת רחביה היוקרתית הייתי נתקף ברגשות מעורבים: מצד אחד קינאתי בילדי רחביה, ששפר עליהם חלקם, ותנאי חייהם עולים בכמה מדרגות על התנאים שלנו בשכונות הנחלאות. ועם זאת, כשם שלא יכולתי להזדהות עם תנאי החיים הדומים לגיטו שראיתי בשכונת מאה שערים, גם לא יכולתי שלא להסתייג מחייהם של עולי גרמניה שהתיישבו בשכונת רחביה, שנראו בעיניי מנותקים מארץ ישראל הצעירה והמתחדשת. רובם, גם אם הזדהו הזדהות מלאה עם התנועה הציונית ועם חלוצי היישוב, הוסיפו לנהל את אורח החיים, שניהלו מעבר לים: דיברו בשפה הגרמנית, אכלו את המאכלים האירופיים והתלבשו כפי שנהגו להתלבש בארץ מולדתם, ומרחק ניכר הבדיל בינם לבין היהודי המצוי בארץ ישראל. מה עוד, שרובם היו רחוקים מקיום המצוות, ועל כן ראיתי בהם את האנטיתיזה לתושבי מאה שערים.

חשוב להבין גם את ההתנגדות שלנו, בני הדור הצעיר, לכל מה שייצגה מאה שערים. מול העולם הקפוא והקודר של השכונה הזאת הוקסמנו מן הפריחה והחופש שבאו לידי ביטוי בתנועות הנוער,

הן אלה שהיו קשורות לתנועת העבודה, להתיישבות, לקיבוצים ולמושבות, והן אלה שהיו קשורות למפלגות הימין ובתנועות נוער דתיות ציוניות שפעלו במסגרות "המזרחי". גם הביקורים הנדירים שהיו לי בימים ההם אצל דודתי בתל אביב, ואחר כך בחולון, הותירו בי הרגשה שהחיים בירושלים קפואים ומשעממים לעומת רוח היצירה והפריחה, שמצאתי בתל־אביב ובסביבתה.

מאה שערים שוכנת בצפונה של העיר, בגבול שכונת שיח' ג'ראח הערבית. זוהי שכונה שכמו הועתקה מן העיירה היהודית במזרח אירופה, והיא כמו מנותקת מכל העולם, סגורה ומסוגרת מחשש פן תחדור פנימה רוח חדשה ותפגום באורח החיים המשומר והקפדני. לא פעם, למקרא תיאורי יהודים בגטו של מזרח אירופה, עלו לנגד עיניי דמויות שראיתי ברחובות מאה שערים. דומה, כי כאן בתי הכנסת ובתי המדרש הם העיקר, וכל השאר מסביב, לרבות התושבים החיים בעוני מדכא במשפחות גדולות החיות בצפיפות, הוא הטפל. ואמנם שלא כמו בשכונות החדשות, אין כאן זכר לגינון ולעיצוב סביבתי. גם היום, לאחר יותר משישים שנה, אני מזדמן מפעם לפעם למאה שערים, ללא מטרה מוגדרת, אולי מתוך געגועים לעולם שהולך ונעלם, ואולי בניסיון לפענח את החידה מדוע תושבי השכונה הזאת נאחזים בציפורניהם באורח חיים שעבר זמנו, ומוכנים הם לנהל חיים של דלות משוועת בבתים צפופים וקודרים, וקיומם של רבים מהם תלוי היה בחסדי תומכים, אנשי צדקה וחסד.

שונה ממנה, הייתה שכונת רחביה, מן השכונות החדשות שקמו בבירה, שניתן היה לראות בה דוגמה לבנייה מודרנית: כבישים רחבים יחסית, בתים שאינם עולים זה על זה, וגינות המקיפות את

הבתים. רוב התושבים בשכונה זו היו בעלי מקצועות חופשיים: מורים באוניברסיטה, עובדי בנקים, פקידים במוסדות הלאומיים – ההנהלה הציונית, הקרן הקיימת לישראל וקרן היסוד, וכן פקידים במשרדי ממשלת המנדט. כל מי שעבר באותם ימים בשכונת רחביה יכול היה להבחין על נקלה בין ארץ ישראל החדשה לבין הישנה. תושבי רחביה ניכרו לא רק בלבושם האירופי המוקפד, שאינו דומה ללבוש המוזנח של ה"חלוצים", שהתהדרו בבגדי עבודה של פועלים גם בימי חג, וגם לא ללבושם של החרדים, שבינם לבין ארץ ישראל המתחדשת לא היה ולא כלום. זאת ועוד, אם בשכונת מאה שערים שלטה שפת האידיש, הנה ברחביה נפוצה הגרמנית בבית וברחוב, בייחוד בקרב דור האבות. ועוד אחד מסימניה של שכונת רחביה: פה ושם צצו חנויות למכירת פרחים, תופעה נדירה בשכונות אחרות בירושלים.

אולם האזור המיוחד והמרתק ביותר היה העיר העתיקה. כל הבא בשעריה יכול היה למצוא בה את שלבו חפץ. כאן מקבל המושג "הוד קדומים" משמעות חיה. חומות העיר, שעריה, סמטאותיה החשוכות, אבני הריצוף השחוקות מזה דורות, נזירים וכמרים, רוכלים וקבצנים, בני ברית ושאינם בני ברית, זקנים המדדים בדרכם אל הכותל – כולם הוסיפו חן וחסד לעיר הזאת, שהמציאות בה עלתה על כל דמיון.

בימי ילדותי, בטרם קמה מדינת ישראל, נהגתי לבקר בעיר העתיקה לרוב, כאשר הייתי הולך עם אבא להתפלל ליד הכותל המערבי, או באחד מבתי הכנסת המפורסמים כגון בית הכנסת של ר' יוחנן בן זכאי, או בית הכנסת "החורבה", ובנסיבות אחרות – כאשר ביקש אבא לקנות בשוק תבלינים, מצרכים מן המזרח ואחרים, שלא קל היה להשיגם בעיר החדשה. כל ביקור בעיר העתיקה היה מלווה

אז בהתפעמות וחרדה כאחת. התפעמות ממראה המבנים העתיקים, מן החנויות הקטנות והצפופות, ממגוון הסחורות, מריחות המאפים והמאכלים, משפע התבלינים, מקולות המואזנים במסגדים וצליליו של בזאר מזרחי. ולכל אלה נתלוותה מידה של דאגה וחרדה מפני האפשרות לפגיעה מידי מתנכלים "בני דודינו". יש לזכור, שבתקופה של טרום מדינה נהגו סוחרי העיר העתיקה הערביים כבעלי בית בעיר, ונהגו באדנות וביהירות כלפי סביבתם. לחיזוק הביטחון האישי שלנו, הסתובבו פה ושם שוטרים בריטיים, לרוב בזוגות של ערבי ויהודי ביחד. בשאר הרבעים בעיר העתיקה שמחוץ לרובע היהודי, לא הזדמן לי לבקר, כי לא העזנו להגיע לכל האזורים האלה. וכך נותרה בזיכרוני העיר העתיקה כשוק אחד, שנמשך משער יפו ועד הכותל המערבי.

לשני שווקים בירושלים החדשה שמורה פינה חמה בזיכרונותיי, האחד הוא שוק מחנה יהודה, הגובל מצד אחד בשכונת נחלת ציון, ומצד שני בשכונת זיכרון משה. היום קיים שוק זה בלבוש חדש. כאן, מחוץ לחנויות המכולת היו, בעיקר, דוכני פירות וירקות, אם של רוכלים, שגררו את עגלותיהם, עמוסות הסחורה, ואם של כפריים ערביים, שמכרו את התוצרת החקלאית שהביאו מכפריהם שבסביבות ירושלים. עד היום זוכר אני את הכפריות הערביות, הנושאות על ראשיהן סלים גדולים של תאנים, ענבים, ירקות למיניהם, או תוצרת לול – ביצים ואפרוחים. הן מכרו את תוצרתן במחיר מוזל, ושקלו את הסחורה במאזניים פרימיטיביים, שהשתמשו בהם במשך דורות.

כפריות אלה נפלו לא פעם קורבן להצקות ולתעלולים של ילדים בשוק. לאמתו של דבר, מעשי הקונדס, הן של ילדי היהודים והן של

ילדי הערבים, לא זכו לעידוד המבוגרים, ובתקופות של רגיעה לא ניכרו בהם סימנים של לאומנות. אדרבה, לא אחת התערבו המבוגרים כדי לרסן את הצעירים ולהרגיע את הרוחות.

בימים כתיקונם היו הכפריים מסביבות ירושלים מגיעים גם לשכונות, ולא רק לשוק, למכור תוצרתם מבית לבית. זוכר אני ערבי משכונת עין כרם במערב ירושלים, שהייתה אז כפר ערבי, שהיה מספק לאבא בתקופת בציר הענבים ארגזי ענבים אחדים למטרת הכנת יין לצריכה עצמית. אך בימים של מתיחות בין האוכלוסיות, הרוכלים הערביים לא הופיעו בשוק, הפועלים והרוכלים הערביים נעדרו גם מן העיר החדשה, והיה זה סימן שניבא רעות. ואכן, כל הקשרים הטובים בינינו לבין שכנינו הערבים באו לקצם כאשר החלו הפרעות של 1938 ואילך, וביתר שאת, כאשר התקרבו פעמי מלחמת העצמאות.

השוק האחר היה שוק מאה שערים. נזדמנתי לשם לעתים רחוקות, אך זוכר אני היטב את החנויות המשופעות בתשמישי קדושה: מזוזות, טליתות, סידורי תפילה ושאר כתבי קודש. בערבי חגים ניתן היה לראות איך השוק פשט צורה ולבש צורה, וההכנות לקראת החג המתקרב ניכרו בכל פינה: בערב פסח רבו בו מגעילי כלים, ובערב סוכות – מוכרי 'ארבעת המינים'. למעשה, מי שהזדמן לשוק במאה שערים, יכול היה להתרשם, שכל השוק הזה לא נועד אלא לספק את צורכי הדת של התושבים המקומיים, שכל חייהם סובבים סביב קיום המצוות.

אחת מצורות המגורים המיוחדות לירושלים, הייתה ה"חצרות". היו אלה מתחמי מגורים סגורים, לעתים מגודרים, והמעבר בתוכם מבית לבית נעשה דרך חצרות. זוכר אני את בור המים שבמרכז כל מתחם.

אל הבורות הללו התנקזו מי הגשמים, ושאבו אותם בדליים. אך זה לא היה מקור המים היחיד של תושבי העיר. בבתים רבים, תוך כדי בניית הבית בנו גם בור מים תקני. אל בור כזה התנקזו המים מן הגגות המשופעים, המכוסים רעפים. צינורות, שהקיפו את הגג, הובילו את מי הגשמים, שנאספו מן הגג אל תוך הבור. מן הבור שבביתנו בירושלים לא שאבנו מים בדליים. בזכות ההתקדמות הטכנולוגית שאבנו את המים במשאבה! חשוב לציין, כי בימים של משבר באספקת המים, כמו בימי המצור במלחמת העצמאות, הפקיעו השלטונות את השליטה על בורות המים הפרטיים, וכך הובטחה חלוקה צודקת של מים בין מי שהיה להם מלאי מים בביתם לבין אלה שלא היה להם.

החיים ב"חצרות" התנהלו כמו במשפחה מורחבת. הכול הכירו את הכול, וחלקו ביניהם שעות של שמחה ושל עצב. הילדים בני כל המשפחות שיחקו יחד, והשכנים חלקו אלה עם אלה דברי מאפה ותבשילים, ולקראת החגים סייעו זה לזה בהכנות לחג: כגון בניית הסוכה, שרפת החמץ והגעלת הכלים לפסח וכדומה. "חצרות" כאלה, שהכרתי, נמצאו במאה שערים, בנחלת צבי, בשכונת הבוכרים, בשטח שבין מחנה יהודה לנחלת ציון, וכן בשערי חסד שבין נחלת אחים לרחביה. בחלק משכונות אלה נסגרו כבישים בשרשראות בימי שבת ומועד, למנוע נסיעה בשבת. אדם שנכנס ל"חצרות" אלה מצא את עצמו בעולם אחר, לטוב ולרע, עולמם של יראים וחסידים שטוב להם בהסתגרות ובהתרכזות בהווי שלהם. במקומות אלה יכולת לשמוע תפילות וזמירות שבת בוקעות מכל בית, ולפגוש חסידים ותלמידי ישיבות, לבושי שחורים מכופתרים בימי קיץ ובימי חורף, ובימי חג ומועד – קפוטות ומצנפות לראשיהם. בעוד שהנשים לבשו שמלות, שכיסו את כל גופן מכף רגל ועד ראש, וראשיהן מעוטרים בשביסים ובכובעים.

ירושלים של ילדותי הייתה ערוכה משבצות משבצות, ולכל משבצת נופה האנושי המיוחד. וכשם שבשכונת מאה שערים, למשל, שלטה שפת האידיש, הנה ברחביה שלטה השפה הגרמנית, בנחלת ציון – השפה הפרסית, בשכונת הפחים – הכורדית, ובשכונות אחרות כמו נחלת אחים ומחנה יהודה שמעת תערובת של לשונות. לא רק עברית אלא גם ערבית־עיראקית וערבית־תימנית. קשה היה להתעלם ממגוון העדות בעיר. בני עדות שונות דרו בכפיפה אחת, כל עדה שמרה על ייחודה ועל צביונה, ובמידה רבה התייחסה בכבוד למורשת חברתה.

תופעה זו בלטה ונשמרה בבתי הכנסת, כל עדה הייתה נאמנה לסגנונה ולמורשתה והונהגה על ידי רבניה ונושאי כליהם. מלבד בתי הכנסת המיוחסים והיוקרתיים בירושלים העתיקה, הלכו ונבנו בתי כנסת נוספים בעיר החדשה, חלקם בעלי אופי עדתי מובהק, וחלקם שכבר בישרו את נפילת המחיצות בין העדות השונות.

הבולט והמפואר בין בתי הכנסת בירושלים היה בית הכנסת "ישורון", שהוקם בסוף שנות השלושים למאה העשרים. הוא שימש, בעיקר, את תושבי רחביה והסביבה, והתפללו בו בנוסח אשכנז. באותו זמן הוקם בנחלת אחים בירושלים בית כנסת מרכזי לעדה האורפלית. וקדמו לאלה כמה בתי כנסת מרכזיים שפעלו בדרך כלל על בסיס עדתי כגון בית הכנסת של יוצאי העיר חלב בנחלת ציון, שהתייחד בכך שקיימו שם תפילות במשמרות, כלומר, בכל פעם שהתקבץ מניין – היו פותחים בתפילה. בתי כנסת תימנים רבים היו בירושלים. בנוסף לבית הכנסת "אבי דוד", שבו התפלל אבא, הכרתי בתי כנסת גדולים ממנו, שהוותיק מכולם היה "הגורל" בשכונת משכנות בגבול מחנה יהודה. בראש בית כנסת

אחד בנחלת אחים עמד אחד הרבנים הבולטים של העדה, ר׳ חיים עראקי, ולקהילה התימנית בנחלת צבי, הגובלת במאה שערים היה בית כנסת גדול ומפואר, שהתכנסו בו מתפללים רבים מבני תימן בימי תענית ציבור מפני מצור ולחץ, שידעו בני היישוב מצד הכנופיות הערביות בתקופת הפרעות.

בירושלים של ימי המנדט הבריטי ניכרה הפרדה כמעט מוחלטת בין שכונות שגרו בהן יהודים לבין שכונות שערבים אכלסו אותן. באזורים הערביים בעיר החדשה גרו בני השכבה האמידה. הם לא התערבו עם היהודים, וחלקם הגדול נמנו על המעמד הכלכלי הגבוה: פקידים, סוחרים ובעלי נכסים. אלה בנו להם בתים מפוארים יחסית בבקעה, בקטמון ובשיך ג׳ראח שבה התגורר המופתי של ירושלים. בשכונות של שכבות העילית, למיטב זיכרוני, לא הייתה דריסת רגל ליהודים, כי אנחנו לא יכולנו ולא העזנו להגיע אליהן. אך תמונה זו השתנתה, כאשר התושבים הערביים מיהרו להגר למדינות ערביות שכנות, היה זה עם פרוץ הקרבות של מלחמת העצמאות, ורק משכבש צה״ל את ירושלים החדשה, ניתנה לי הזדמנות לראות את בתי הפאר, שנטשו דייריהם בשכונות טלבייה ובקעה.

בית הכנסת "אבי דוד"

בית הכנסת "אבי דוד" בירושלים נקרא על שם הרב יחיא קאפח, והכינוי "אבי דוד" ניתן לזכר בנו דוד שנפטר בדמי ימיו. התורמים להקמת בית כנסת זה היו הנדיבים יהודה ומוסה עמר, שהיו בעלי נכסים רבים ומחסידיו של הרב הישיש. אחד הידידים של האחים עמר היה יוסף חובארה, אשר בהשתדלותו הסכימו האחים לרכוש את הבית שבו הוקם בית הכנסת. הא' חובארה ראה עצמו אחד ה"מיילדים" של בית כנסת זה, ולמרות שהכיר בסמכותו של הרב שלום בן חיים סרי, ששימש כרב של בית הכנסת, לא וויתר מעולם על מעמדו כ"גביר" בבית כנסת זה, ואולי בצדק. משום כך היה מעין מאבק סמוי בין הא' חובארה לבין הרב של בית הכנסת, אלא שהמאבק הזה לא בלט ביחסי היום־יום.

בבית כנסת זה נתרכזו חלק מתלמידיו של הרב יחיא קאפח שהשתקעו בירושלים. תלמידים אחרים הגיעו לתל אביב ולחולון, והקימו להם בתי כנסת דומים. בראש בית הכנסת בירושלים עמד, כאמור, הרב שלום סרי. הוא ראה עצמו כראש כת הדרדעים בירושלים וכמייצג תפיסה מתקדמת יחסית בענייני דת, בהשראת תפיסתו ה"ליברלית" של הרב יחיא קאפח. עם עליית נכדו, הרב יוסף קאפח לארץ, הוא התקבל בירושלים כממשיך של הסב, ובמשך השנים היה לאחד מגדולי הרבנים בישראל, עמיתם ובן שיחם של גדולי הרבנים בארץ: הרב עובדיה יוסף והרב מרדכי אליהו.

בית כנסת זה, יותר משהיה בית תפילה גרידא, היה בית מדרש, שבו תפס לימוד התורה, על כל ענפיה, מקום מרכזי. כאן אפשר היה לשמוע תלמידי חכמים נושאים ונותנים ביניהם בענייני הלכה, תוך לימוד בתלמוד הבבלי, בפוסקים ובעיקר הושם דגש בלימוד ב"יד החזקה" להרמב"ם. בניגוד לבתי כנסת רבים שבהם השינון והקריאה לשמה תפסו מקום נכבד, בבית כנסת זה לא החשיבו קריאה שאין עימה ניתוח דברים, ושמו דגש על לימוד שחייב עיון, שקלא וטריא, ולכן בצד התלמוד ו"היד החזקה" נוספו ספרים כגון "חובות הלבבות" לר' בחיי, "מורה הנבוכים" ו"שמונה פרקים" להרמב"ם. את פרשת השבוע שיננו בבית כנסת זה בצירוף התרגום הערבי של רבנו סעדיה גאון שנקרא ה"תפסיר".

בבית כנסת זה אפשר היה לפגוש תלמידי חכמים בעלי ידע מרשים בגמרא וברמב"ם. המיוחד בתלמידי חכמים אלה שבחיי יום־יום הם ניהלו חיים צנועים, רחוקים מכל התהדרות בתורתם, כי הם היו בעלי אומנויות שונות וצנועות. האחד עבד בעבודת הריצוף, ואחרי יום עבודה מפרך היה מגיע לבית הכנסת ומשתתף בלימוד; האחר הסתפק במועט וכל עבודתו הייתה שרת בבי"ס לבנות בשכונה סמוכה היא שכונת "שערי חסד". מרתק היה להאזין בזמן הלימוד כיצד אנשים "מן השורה" ממתפללי בית הכנסת היו מתווכחים עם הרב, חולקים עליו ומציגים קושיות והסברים משלהם על סוגיה זו או אחרת בנושא שבו דן הרב. לא פעם התעוררה סקרנות לשמוע את אביו של הרב, אף הוא תלמיד חכם, כשהוא חולק על בנו ומתנהל וויכוח מרתק בין האב לבנו, כאשר אחד הלומדים מצטרף לחזק צד זה או אחר בוויכוח. לא פחות היה מרשים כאשר הנכד, בנו של הרב, היה מצטרף לוויכוח.

כילד התרשמתי מאוד ממידת הענווה של הרב. פעם כאשר אחד מבאי בית הכנסת, אחד ה"גבירים", דיבר בלשון בוטה עם הרב, שאל אבא את הרב: "מדוע אינך משיב לו ומעמיד אותו במקומו?" כאן מצא הרב הזדמנות להביא דברים, ששמע מפי אחד מרבותיו: "פסוק אחד אומר: 'ענה כסיל כאוולתו' ופסוק אחר אומר 'אל תען כסיל כאוולתו', והרי יש, לכאורה, סתירה בין שני הפסוקים, אלא כך הסביר הרב: במקום שאין מכירים אותך 'ענה וכו', ולעומת זאת, במקום שמכירים אותך 'אל תען וכו'. ובכך רמז הרב על יחסו לדברי מי שחרץ לשון, וזאת מבלי להזכיר שמו ומבלי לפגוע בו אישית.

מעמדו של כל מתפלל בבית הכנסת הושפע במידה רבה ממידת ידיעותיו בתורה, היה גם משקל למצבו הכלכלי של המתפלל ומידת נדיבותו. יחס הכבוד לרב היה מובן מאליו, אף על פי שהרב היה צעיר יחסית לרוב המתפללים. הרב עצמו נהג בצניעות יתירה. אני זוכר את הנוהג, שקהל עמד בכל פעם כאשר נכנס הרב לבית הכנסת, ואפילו אביו של הרב עמד עם כניסתו. היו מקרים, שהרב הגיע באיחור, משום מה, לבית הכנסת, וכדי שלא להטריח את הציבור לקום לכבודו, היה מתעכב בחוץ, והיה נכנס בדיוק בזמן קריאת "שמע", כאשר כל הציבור עוצם את עיניו ואינו מבחין בכניסתו. בעניין זה נהג הרב כפי שיעץ הרמב"ם בעניין זה בהלכות תלמוד־תורה. ("אין ראוי לחכם שיטריח את העם ויכוון עצמו להם כדי שיעמדו מפניו, אלא ילך בדרך קצרה, ומתכוון שלא יראו אותו, כדי שלא יטריחן לעמוד", (הלכות תלמוד־תורה פרק ו' ג).

היו גם זיכרונות לא נעימים מבית הכנסת. אחת החוויות הלא נעימות הייתה לי בבית הכנסת בשכונת מחניים בהיותי כבן שמונה. המנהג המקובל אצל יהודי תימן היה שמי שעולה לתורה, הוא בעצמו קורא

בספר התורה ולא החזן. רק במקרים נדירים מתבקש החזן לקרוא בו, לאחר שהעולה לתורה קורא את הברכות. והנה באחד מימי השבת נקרא לעלות לתורה אחד הצעירים, בן למשפחה חדאד, ומשום מה העדיף לקרוא בעצמו את המברך, והרי בספר התורה, כידוע, אין ניקוד ואין סימני פיסוק, ומי שעולה לתורה בבית כנסת תימני מבלי ששינן מראש את הקטע, שהוא צריך לקרוא, הוא ממש "מתחייב בנפשו", כי בשעה שהוא מתחיל לקרוא וטועה, ולו הטעות הקטנה ביותר, ציבור המתפללים, בייחוד הצעירים, אינו מאפשר לו להמשיך בקריאה, עד שהוא מתקן וקורא כהלכה. כשהתחיל לקרוא בתורה הסתבר, שהוא לא היה מוכן כלל, ובדרך הטבע כאשר המתפללים תופסים אותו בקלקלתו, הסיכויים שירפו מטרפם הם קלושים. צעיר זה, שעלה לתורה, היה מהיר חֵמה ומפונק, ועל כן הגיב בדרך מפתיעה: הוא הפסיק את קריאתו בתורה, והתחיל לגדף את אלה שהפריעו לו, פשט את טליתו, ירד מן הדוכן ויצא מבית הכנסת. היה זה מצב מביך, והחזן נאלץ להשלים את הקריאה בספר התורה. מחזה כזה והדומים לו, שהייתי עד להם בבית הכנסת, לא הוסיפו כבוד למקום הזה.

המכולת של מוסה סרי

ירושלמים וותיקים הכירו את חנות המכולת של מוסה סרי שבשכונת הבוכרים או שמעו עליה. באותה עת, בטרם קמו צרכניות ומרכולים, הייתה זאת אחת מחנויות המכולת הגדולות בירושלים. פה ניתן היה למצוא את כל מצרכי המזון הבסיסיים, מוצגים בסגנון של הימים ההם: קמח, סוכר, אורז, מלח וכדומה בתפזורת בתוך מכלים גדולים ובתוך שקים. הוא הדין לגבי פחי שמן ולגבי חביות נפט.

מעובדי המכולת זו בלטו בעיניי שניים – אב ובנו. האב מוסה, לראשו מצנפת, לבוש שמלת גבר (גלבייה), והוא ניצב בחנות כמפקד, שעל פיו יישק דבר. לא קשה היה לראות מי פה בעל הבית. בנו היה איש הביצוע, התרוצץ בחנות לשרת את הלקוחות, ומפעם לפעם נשמעו קריאותיו אל אחד העוזרים שיגיש ללקוח מצרך זה או אחר. לעתים נשלחתי על־ידי הוריי למכולת הזאת כדי לקנות מצרך שלא יכולנו להשיג בחנות הצנועה של יצחק הזמי במחניים. כילד, נבוכותי מאוד מההמולה שנקלעתי אליה בחנות, ורק כאשר היה פונה אליי בנו של מוסה בשאלה: "מה אתה רוצה, ילד?" העזתי להציג את בקשתי בשמה של אימא.

לאחר שעזבתי את ירושלים, בתקופת הדמדומים של שלטון המנדט הבריטי בארץ־ישראל, ומספר חודשים לפני הכרזת המדינה, שמעתי בצער רב שבנו של מוסה סרי נהרג מפגיעה של צלף ערבי בראשו. לימים נפגשתי עם הסופר דן בניה־סרי, ואף קראתי את ספריו, ואז הסתבר לי כי הסופר הזה הוא נכדו של מוסה סרי בעל המכולת,

שנתייתם מאביו בהיותו בן שבע. לא אחת תהיתי אם יש קירבה בין משפחתי לבין משפחת מוסה סרי, ולא הייתה לי תשובה ברורה. שהרי משפחת סרי הסתעפה במידה כזאת, עד שמפעם לפעם, באירועים משפחתיים גיליתי עוד קרוב־רחוק, שלא ידעתי על קיומו.

כאן המקום לספר מהו מקור שם משפחתי. סמוך להקמת המדינה, כאשר שלטה בארץ האופנה להחליף שמות לועזיים לעבריים, עלה בדעתי לתרגם את השם "סרי" ל"רז", שהרי סִר בערבית פירושו סוד, אך אחי יוסף גרס כי בהחלפת השם המקורי יש משהו מטשטוש הזהות, מה גם שהשם "סרי" קצר ואינו נשמע כלועזי. לימים, כשהכרתי את מפת תימן, גליתי אזור בתימן שנקרא "בלאד אלסר" [ארץ סר]. קרוב לוודאי שזה מקור שם משפחתי. ההנחה שאבות אבותיי, כמה דורות אחורה, היגרו ממנו לצנעא, ומכאן נולד השם סרי.

משפחת צדוק ב"מכון הארי פישל"

דודתי חמאמה [יונה] קארה הייתה אחותה הבכירה של אימא. אימא דיברה עליה בהערכה רבה, לא רק בגלל אישיותה המיוחדת, ולא רק בשל היותה הבכירה, אלא בייחוד הודות לייחוס של משפחת בעלה, משפחת קארה, משפחת רבנים ידועה בתימן. קשרי הנישואין בין משפחת הרב עמראני, אבי הבנות, לבין משפחת הרב קארה התבקשו מאליהם, ואך טבעי הוא, שאימא התגאתה בכך, שאחותה הבכירה נשואה לבן משפחה מכובדת זו. לפעמים, היה נדמה לי, שאימא מספרת על חמאמה אחותה גם בקורטוב של קנאה.

הדודה חמאמה לא זכתה להגיע לארץ ישראל, אך בתה יונה – בלשון תימן אף היא נקראה חמאמה – הגיעה לירושלים כמה שנים לפנינו. הקדים אותה בארבע שנים בעלה שלמה צדוק, שהגיע לעיר בשנת 1927. באותם ימים קליטת עולים בארץ ישראל לא הייתה דבר קל. במקרים יוצאי דופן שלחו משפחות לפניהן את ראש המשפחה לתור את השטח ולהניח בסיס כלכלי למשפחה, וכך נהגה משפחת צדוק־קארה, בייחוד כשמדובר בכלה צעירה, ענוגה ומפונקת, שטרם מלאו לה חמש עשרה שנה, וכבר חבקה תינוקת.

נסיעתו של הבעל, אם לרגל עסקים או למטרות אחרות, והפרידה הזמנית של בני הזוג, לא הטרידה איש באותם ימים. יש לזכור, שהרעיה הצעירה לא נותרה לבדה. לרוב הייתה מוקפת בני משפחה: סבתות, דודות וחמות, שהשגיחו עליה ודאגו לכל מחסורה.

שלמה צדוק, בעלה של יונה, היה בן למשפחת סוחרים מצנעא. כשהגיע לבדו לירושלים לא יכול היה להמשיך בארץ במקצוע אבותיו, ולכן עבד קשה בעבודות שירות מזדמנות. כעבור זמן התקדם והתפרנס מעבודת הדרכה בבית יתומות בירושלים, ובינתיים, המשיך בלימודים תורניים, הכשיר את עצמו כשוחט, ואף קיבל הסמכה לשחיטת בהמה גסה בבית המטבחיים בעיר.

בראשית שנות השלושים הגיעה יונה לירושלים ומשפחת צדוק התאחדה. שלוש שנים לאחר מכן הגיעה גם משפחתנו לעיר, וכעבור שבועיים הלכנו לבקר את משפחת צדוק בדירתם "במכון הארי פישל", שנמצא במערבה של שכונת הבוכרים בגבול תל־ארזה. מכון זה הוקם על ידי הארי פישל, נדיב יהודי אמריקני, והוא שימש מעין ישיבה עליונה, ללימודים גבוהים בתחום היהדות. דירתה של משפחת צדוק נמצאה במרתף מרווח, שהמכון העמיד לרשותם. שכן על שלמה צדוק הוטלה האחריות למשק הבית. לא ידעתי, אם להתפעל או לתמוה לנוכח המצב, שבו נמצאה יונה בת דודתי. בית משפחת קארה בצנעא, הגדול והמפואר, שבו גרה דודתי בצנעא היה רחוק כרחוק מזרח ממערב ממרתף זה. יתרון אחד היה למרתף ב"מכון הארי פישל": הוא היה מוקף שטח גדול וחורשה קטנה, ובקומה מעליו שכנו בית כנסת וישיבה מפוארת. מעניין, שגם במשפחה זו, כמו בביתנו, לא שמעתי מעולם ניסיון לערוך השוואה בין המגורים בצנעא לבין אלה שבירושלים. נראה כי בלב כולם קינן חשש סמוי, שכל השוואה כזאת תביא, חלילה, להרהורי כפירה שיש בהם כדי לפגום באהבת ירושלים.

המפגש בין אימא לבין יונה צדוק בת דודתי, אשתו של שלמה, היה מרגש במיוחד. הקשר בין שתיהן היה מיוחד במינו עוד בתימן.

אימא הייתה הדודה האהובה על יונה, ושימשה לה כחברה וכאשת סוד, ואימא התייחסה אליה כבת־טיפוחים. לעתים קרובות, הייתה יונה מבקרת בביתנו ומפליגה בשיחות עם אימא, ואין פלא שהשתיים שמחו לשוב ולהיפגש כאן בארץ. יונה הנאה, זכתה בבית אביה בצנעא ליחס ולתנאי חיים של בני טובים, כיאות לבני משפחת הרב קארה. אולם בהגיעה לירושלים השתנו פני המציאות. כאן היא הפכה לעזר כנגד בעלה, ומובן מאליו היה, שרוב עבודת הניקיון במכון נפלו עליה. היא גייסה קרובות משפחה לסייע לה בעבודה, וקיבלה על עצמה את המשימה הקשה כדבר המובן מאליו, ולא זו בלבד שלא התלוננה על מצבה, אלא יתרה מזאת, היא שמחה תמיד לספר על מחמאות, שהרעיפו עליה מעסיקיה על מסירותה ועל עבודת הניקיון למופת, שעשו היא וחברותיה. בעיניי הייתה זאת חידה: כיצד אישה מפונקת, שבינתיים נולד לה עוד בן, משה, מילאה בנאמנות את כל משימותיה בבית ובמכון, ובנוסף עליהן יצאה שלוש פעמים בשבוע לעבוד במשק בית אצל משפחות שונות בירושלים!

בחושו המסחרי המפותח הצליח ר׳ שלמה צדוק, בעלה של יונה, לצבור ברבות הימים נכסי דלא ניידי ולהתבסס כלכלית. עם זאת, לא חדל מלעסוק בצורכי ציבור. הוא היה דרשן מבוקש באירועי שמחה ובאירועי אבל כאחד. היה פעיל מרכזי בוועד העדה התימנית בירושלים, ובמשך תקופה מסוימת שימש סגנו של עורך הדין משה קהתי יו״ר ועד העדה בעיר. ביתו היה פתוח בפני הפונים הרבים שבאו אליו לקבל סיוע בבעיות כלכליות או אישיות, או לגישור ולתיווך, והוא עשה את כל עבודתו הציבורית שלא על מנת לקבל פרס. ואולם, כעבור שנים מספר הגורל התאכזר לר׳ שלמה, והוא נפגע ברגלו בתאונת דרכים, פגיעה שגרמה לו לסבל ולצליעה שממנה סבל

עד יום מותו. ועל אף נכותו הקשה, שהלכה והחמירה, הוא לא פסק מפעילותו המגוונת: עסקים, פעילות ציבורית ולימוד תורה. לעומתו, יונה בת דודתי, בנוסף על עבודתה במכון, התרכזה במעשי חסד, וככל שהשתפר מצבה הכלכלי של המשפחה, גדל חלקה בסיוע למשפחות נזקקות.

כמה שנים לאחר הקמת המדינה עקרה משפחת צדוק לתל־ארזה, וסמוך לביתו הקים שלמה צדוק את אולם האירועים גדול בשם "אפריון", שאותו ניהל יחד עם בנו משה. לידי יונה נפלה מעתה הזדמנות יוצאת מן הכלל להרחיב את מעשי החסד שלה, ומדי פעם, לאחר אירוע חגיגי שהיה בָּאולם הייתה אורזת את המאכלים שנותרו, ויוצאת בעצמה עם סלים מלאים לחלק מזון למשפחות נצרכות.

בשנים האחרונות לחייו הקים ר' שלמה, לא רחוק מאולם "אפריון", בית כנסת שנקרא היום על שמו: "אוהל שלמה". כך נקרא גם קובץ דרשותיו, שנאספו והוצאו לאור על ידי בנו משה.

ז.

בשכונת נחלת אחים

ממחניים לנחלת אחים • מתן בסתר • "תלמוד תורה" בנחלת אחים • מן ה"חדר" עד בית הספר • מן הטאבון למאפייה • "דינא דמלכותא – דינא" • בגלל אהבה נכזבת

ממחניים לנחלת אחים

מגורינו בשכונת מחניים – פחות משנתיים – היו ישיבת עראי. שכנותם של משפחות יצחק הלוי ועובד נעמה לנו מאוד, ובכל זאת דודתי שלומית, אחות אבי, לחצה על אבא ללכת בעקבותיה ולעבור ולגור בקרבתה בשכונה החדשה, היא נחלת אחים. היא אף סייעה לנו לשכור דירה סמוך לביתה. בבית הכנסת שממול לביתה שימש בנה כרב. בימים ההם, המעבר מדירה שכורה אחת לאחרת נעשה בזמן קבוע בשנה, בחודש "מחרם" בלוח השנה הערבי. מוחרם הוא החודש הראשון בכל שנת הג'רה בספירת המוסלמים. "שיכון" ו"בתים משותפים" טרם נבנו אז, כי רבים מהירושלמים גרו בשכירות. שכר הדירה היה צנוע, והמעבר מדירה לדירה (ה"מוחרם") היה קל יחסית.

בנחלת אחים, שבה עברו רוב ימי ילדותי, חשנו עליית מדרגה. מעתה אנו ליד הדודה, במרכז העיר, בשכונה, שהיא צומת של תרבויות. בגבולותיה שכונות שלכל אחת ייחוד משלה. בני עדות מזרח שונות, שהבולטים בהם היו האורפלים והתימנים. בסמוך לשכונתנו, במעבר לשוק "מחנה יהודה", הייתה שכונת נחלת ציון, שרוב תושביה היו יוצאי פרס. ממערב, בשכונת הפחים, ישבו בעיקר יוצאי כורדיסטאן. מדרום, סמוך לשכונה החרדית שערי חסד, התפתחה השכונה המודרנית "רחביה", שרוב תושביה היו עולים יוצאי גרמניה, ושם גרה אוכלוסיית עילית: מורי האוניברסיטה, פקידים ובעלי מקצועות חופשיים.

היות ובשכונות היו ריכוזים על בסיס עדתי, כל עדה השתדלה לשמור על המנהגים והמסורת שלה. בנחלת אחים בלט בית הכנסת של עדת האורפלים. בשלושה בתי כנסת התפללו בנוסח יהודי תימן, ובבתי הכנסת בנחלת ציון, בנוסף לבית הכנסת הגדול בנוסח יהודי חלב, התפללו בנוסח יהודי פרס.

כאמור, המעבר מתחום הנחלאות ומחנה יהודה לרחביה היה כמעבר מארץ אחת לחברתה. הראשונות התאפיינו בכל הסממנים של המזרח, במאכלים, במוסיקה ואפילו בלבוש, ולעומת זאת רחביה הסמוכה דמתה למערב אירופה: גינות מטופחות, פחי אשפה מסודרים ליד כל בית, ושקט מוחלט בשעות 14:00 עד 16:00 שהן שעות מנוחת הצהריים – ה"שלאף־שטונדה" שתושבי השכונה ה"ייקים" הקפידו עליה מאוד. שלא לדבר על השפה הגרמנית, כפי שכבר ציינתי לעיל, ששלטה ברחוב, וכמובן האופי החילוני המובהק של השכונה.

כילד שגדל בשכונת נחלת אחים, ניתנה לי הזדמנות לערוך השוואה בין דרכי חיים הרחוקות זו מזו. על קדושת שעת מנוחת הצהריים במשפחות יוצאות גרמניה למדתי על בשרי. באחד הימים, ואני כבן שלוש עשרה שנה, נשלחתי יחד עם חברים מ"בני עקיבא" להפיץ סרטים של הקרן הקיימת לישראל כאמצעי לאיסוף תרומות למען גאולת הקרקע. מתוך הניסיון ידענו, שקל יותר להפיץ סרטים בקרב אוכלוסיה מבוססת כגון זו של רחביה, ולפיכך בחרנו בדרך הקלה, ויצאנו לשם להפיץ את הסרטים מבית לבית, אלא שיום אחד לא בחרנו את השעה הנכונה. ברוב הבתים לא הייתה תשובה לצלצול בדלת, ולא הבנו מדוע אין מענה. רק באחת הדירות יצאה גברת לבושה בבגדי בית, ובצעקות רמות גירשה אותנו בבושת פנים מעל

סף ביתה, ובדירה אחרת נהמות של כלב שכנעו אותנו שלא הגענו לכתובת הנכונה. כשסיפרנו למדריך שלנו ב"בני עקיבא" את הקורות אותנו ברחביה ביום ההוא, הוא פרץ בצחוק קולני והסביר לנו, שיוצאי גרמניה אינם אוהבים שמפריעים להם במנוחת הצהריים, ולא היה מסביר טוב ממנו: הוא עצמו היה בן ליוצאי גרמניה, ממש "ייקה" אמתי מבטן ומלידה.

מתן בסתר

משפחתנו, אף שהייתה דלת אמצעים, לא ידעה מצוקה. אבא עבד במפעל קטן לטבק הרחה, שהיה שייך לבני דודתי. אמנם השכר היה זעום, אבל אבא העדיף עבודה אצל בן משפחה על פני תעסוקה אצל זרים, שהייתה כרוכה בקשיי השפה ובאי־הכרת התנאים בארץ. מה גם, שהעבודה והתשלום נעשו בקבלנות, ואבא יכול היה להתאים את זמני העבודה לנוחיותו.

שני אחיי הגדולים עבדו כפועלי בניין, עבודה שבעת ההיא, כשכל הארץ נמצאה בתהליך בניה, זכתה להתייחסות במלוא המשמעות והכבוד. צעירים יהודיים, ובראשם ה"חלוצים", ראו בעבודת בניין שליחות ציונית, והיו גאים בכל עבודה, שהם ידעו לבצע באיכות לא פחות טובה מן הפועלים הערביים.

גם בתחום התעסוקה התגבשה עם הזמן מעין התמחות, שלא לומר מונופול עדתי. כל עדה אימצה לה תחום משלה. רבים מעולי תימן התרכזו ב־3 תחומים: הנשים בעבודות משק הבית וברקמה, הגברים – חלקם הגדול בעבודות הבניין, בייחוד בעבודות הריצוף למיניהן, ומיעוטם, בייחוד המבוגרים שבהם, עסקו בצורפות או שימשו כשרתים בבתי ספר.

אימא, בנוסף על עבודות הבית במשפחתנו בת השמונה נפשות, (שלאחר שנתיים מנתה תשע,) שימשה כעוזרת־בית אצל משפחת עולים מגרמניה, ולא די בכך, אלא שאת מעט הזמן, שנותר לה,

השקיעה בעבודות רקמה תימנית. היום חידה היא לי: כיצד אישה קטנה ושברירית הצליחה להעמיס על עצמה כל כך הרבה משימות מבלי להשמיע תלונות, וכמו גילמה בהתנהגותה את האדם השמח בחלקו! בימים הראשונים בארץ אמורה הייתה אימא להתאכזב מן הירידה במצב החומרי של המשפחה, אבל כל עוגמת נפש לא ניכרה על פניה. חשוב היה לה, שאנו הילדים, לא נבחין ולו בקמצוץ של אכזבה מארץ־ישראל!

ועוד מנפלאות אימא: היא הייתה מודעת למצוקתן של משפחות אחרות, ולא כמצוות אנשים מלומדה. כשהייתה לה אפשרות לסייע, עשתה זאת כ"מתן בסתר", ושיתפה במצווה את ילדיה הקטנים. לא תמיד אהבתי לקיים את המצווה ש"הלבישה" עלינו אימא. זוכר אני משימה אחת, שהיא הטילה עליי ועל אחותי והכניסה אותי למבוכה רבה. היו אלה ימי ערב מלחמת העולם השנייה. מצבן הכלכלי של משפחות רבות בשכונתנו הלך והחמיר. אחת הדרכים לסייע לנזקקים הייתה לבוא לביתו של הנצרך, למסור לו בצורה אנונימית מצרכי מזון, ולהסתלק. יום אחד אימא קראה לי ולאחותי הגדולה ממני, צררה כמה פיתות גדולות בתוך מטפחת ואמרה:

"את זה תמסרו למשפחת פ., שגרה בקצה הרחוב שלנו."

נבוכותי מאוד. אחד מבני המשפחה הזאת היה אחד מחבריי לספסל הלימודים, ואני חששתי שאתקל בו ואגרום מבוכה רבתי לשנינו. למזלי, חברי לא נמצא באותה שעה בבית, אך תגובת אמו הייתה מביכה עד מאוד. האֵם הייתה בעבר בת למשפחה אמידה שירדה מנכסיה, והתקשתה להשלים עם מתנת בשר ודם. ספק אם היא הכירה אותי או את אחותי, אבל כשראתה את הפיתות שהבאנו לָה, קשרה את הצרור, החזירה אותו ואמרה:

"תגידו לאימא שלכם, שתודה לאל אין לנו צורך בעזרה שלה. אנחנו מסתדרים טוב במה שאלוהים נתן לנו."

בשובי הביתה התרסתי כלפי אימא:

"יותר אני לא הולך לשליחויות כאלה! תחפשי לך דרכים אחרות לעזור, בלי לגרום לי אי נעימויות!"

לא תמיד הסתיימו שליחויות כאלה במבוכה. קרה שאימא שלחה אותי עם סל מזון אל קרובי משפחה, שגרו לא רחוק מביתנו, ודווקא הופתעתי לטובה. הקרובה בירכה אותי בחביבות, וביקשה למסור תודה לאימא, וגם סיפרה שיש סיכויים טובים לשיפור במצב, כאשר יתחיל בעלה לעבוד במקום עבודה חדש.

גם אצל קרובה־רחוקה שלנו, באה בימים, שנפגעה ברגליה וכבר קשה היה לה לצאת ולבוא, נתקבלתי בסבר פנים יפות. היא התגוררה בקצה השכונה בחדרון סמוך לביתה של משפחת לוי, ובשנים עברו אף נהגה לבקר בביתנו אצל סבתי. בגלל נכותה הייתה מרותקת לחדרון, ששכר עבורה בנה יחידה, שהתגורר מחוץ לירושלים. במשך תקופת מה שלחה אותי אימא אליה פעמיים בשבוע, ואני מצויד בסל קטן, ובו פיתות חמות מעשה ידיה, מרק, בשר וכמובן חֲלָבֶה, שבלעדיה ארוחה תימנית אינה ראויה לשמה.

בזיכרוני חקוקה דמותו של ידיד המשפחה יחיא עמר, מעין "צדיק נסתר", שגר בשכונת הבוכרים בירושלים. הגורל לא היטיב עימו: בנו יחידו סבל מפיגור שכלי קל, ולמשפחתו לא היו האמצעים הדרושים כדי לטפל בו. לא אחת ראיתי את האב לוקח את בנו אתו לכל אשר הלך. משפחה זו התפרנסה ממכירת פלאפל. בכל בוקר היה אבי המשפחה מטגן כדורי פלאפל בביתו, נושא אותם בתוך מכל פח בתוספת פיתות וסחוק, והיה מוכר את סחורתו בשוק, או בשערי

בתי ספר – חמישה ימים בשבוע בלבד. ימי שישי היו קודש לפעולת צדקה. הוא נהג לבקר בבתים של קרובים וידידים, אוסף תרומות, ובכל יום שישי מחלק אותן לנצרכים, לצרכי שבת. כשביקר בביתנו בימי שישי בצהריים היה ניצב דומם ליד פתח הבית. הוא אפילו לא דיבר. ולא צריך היה להסביר את מטרת בואו, ואימא תמיד הכינה מראש את הפרוטות המעטות שתרמה לו. ביקורו של יחיא עמר בביתנו בימי שישי הפך למנהג קבוע, ובמקרים שלא הופיע הייתה אימא שואלת:

"מדוע זה לא בא יחיא היום? אולי הוא חולה, חס וחלילה?"

יהודי זה שהתאכזר לו גורלו, מעולם לא השמיע תלונה על מצבו. הוא היה בעיניי בבחינת "נשמה אילמת". הוא עצמו חי חיים צנועים מאוד, שלא לומר חיי דלות. הוא נשא בדממה האופיינית לו את סבלו האישי, ולא רק את מצוקתו הכלכלית. בעיניי התגשמה בו האמירה "צדיק ורע לו".

אישה צדקת שהכרתי מימי ילדותי הייתה הגברת צבייה יפת, שביתה הפך למעין לשכת סעד פרטית. הייתה זו משפחה ברוכת ילדים: בנים ובנות לתפארת, שברבות הימים מילאו משימות נכבדות במערכת הביטחון ובאיגודי העובדים. בשכונה ידעו הכול, כי הכתובת לכל בעיה היא צבייה יפת ובעלה, ואכן בזכות פעילותה הסוציאלית זכתה הגברת יפת לתואר "אם השנה".

בפעולות "מתן בסתר" המשיכה שכנתה, הרבנית ברכה קאפח, שאף הרחיבה אותן, ובזכות פעילות זו קיבלה את פרס ישראל לשנת 1999. ביתו של הרב יוסף קאפח בירושלים היו בו שתי קומות: בקומה העליונה התגוררו בני המשפחה, ובקומת הקרקע נמצאו גם חדרי העבודה של הרב, ובהם ספרייה גדולה, ובאגף נפרד מחסן בגדים,

שהרבנית אספה וחילקה לנזקקים. לעתים קרובות, כאשר הזדמנתי לפגישות אצל הרב קאפח, פגשתי נשים, שהגיעו אל הרבנית, אם כדי ליטול ממנה בגדים או מצרכים לחלוקה בין נזקקים, ואם כדי למסור לה מצרכים שנאספו על ידי מתנדבים.

חייב אני לשוב ולציין שההתנדבות לסיוע לנצרכים הייתה שכיחה בירושלים של ימי ילדותי. חשיבותה גדולה, במיוחד, על רקע התקופה ההיא, שבה שירותי סעד של הממלכה או של הציבור, לא היו קיימים. וכל פעולות הסיוע נעשו בצנעה, בלי רעש ובלי תופים ומחולות, וזאת כדי שלא לבייש את הדל או את החלש.

"תלמוד תורה" בנחלת אחים

בשנה הראשונה למגורינו בשכונת "נחלת אחים" אבא רשם אותי ללימודים ב"תלמוד תורה" לילדי התימנים, שהוקם ונוהל על ידי ועד העדה התימנית בירושלים. המייסדים ביקשו להקנות לתלמידים ערכים חינוכיים ברוח מורשת יהודי תימן, ובדרך זו להבטיח שהילדים ילמדו להתפלל ולקרוא בתורה בַּמבטא ובַלחן התימניים. בלב הורים רבים התעורר חשש, כי הלימודים במסגרת זו יבואו על חשבון הלימודים הכלליים בבית הספר, ולמרות שההורים כולם היו שומרי מצוות, לא היו מוכנים לוותר על לימוד מקצועות כלליים לטובת לימוד התורה. על כן, "תלמוד תורה" זה דמה במידה רבה ל"חדר" מתוקן, ואף למעלה מזה. שעות לפני הצהריים הוקדשו ללימודים כלליים דוגמת עברית, חשבון, מולדת, ציור, וזמרה, והמורים היו דתיים, מחניכי בית המדרש למורים של "המזרחי". שעות אחר הצהריים הוקדשו ללימודי קודש בנוסח יהודי תימן: תפילה, פרשת השבוע, פירוש רש"י, משנה וכיוצא באלה.

לימודי קודש הרביץ בנו ר' סעדיה נחום, אשר לימים כיהן כרב של טירת שלום שליד נס־ציונה. אביו, דמות ידועה ומכובדת בתימן, סבב בכפרים ובעיירות כשליח דרבנן של בית הדין הגדול בצנעא, והנחה את הקהילות בענייני דת כנציגם של הרבנים הראשיים. ר' סעדיה נחום בורך במעלות רבות שהתאימו אותו לתפקידו כמורה ב"תלמוד תורה". הוא היה חזן גדול בזכות קולו המדהים ובזכות הלחנים המיוחדים של עיר מולדתו שע'דרה, אשר נחשבו למעולים שבין הלחנים של יהודי

תימן. דומה שמשפחת נחום הייתה היחידה ששימרה את הנעימות הללו בצורה כל כך טהורה. באותם ימים, במסגרת הזמן המצומצם שהוקצה לשידורים העבריים ב"קול ירושלים", הוקדש גם זמן קצר לחזנות של עדות ישראל. בתוכניות אלה ר' סעדיה היה מן הראשונים, אם לא הראשון, שהוזמן להשמיע באוזני המאזינים ב"קול ירושלים" פרקי חזנות בנוסח יהודי תימן.

על שיטות החינוך של ר' סעדיה יש בוודאי חולקים, בייחוד בימינו. קודם כל הוא לא נגמל לגמרי מן השימוש בשוט כאמצעי הענשה, כפי שהיה נהוג בתימן. למען האמת הוא לא הפריז בכך, ורק במצבים מיוחדים הראה למי מן התלמידים את נחת שוטו. עם זאת, בחיסרון בולט אחד, התלמידים אולי לא הבחינו, בנטייתו לטיפה המרה. לעתים, עיניו האדומות או ריח אלכוהול, שנדף מפיו הסגירו את חולשתו זו. הייתה זו התמכרות קלה, שהרי הוא המשיך את תפקידו ללא דופי, ואמנם איני זוכר תלונות הורים על רקע זה.

זכורני כי בדרך כלל, ר' סעדיה נחום נטה לי חסד, כי הייתי בסך הכול "ילד טוב ירושלים", פרט לפעם אחת: המורה סעדיה שלח את אחד התלמידים להביא ספר כלשהו מביתו. התלמיד איחר לשוב, ואז נשלחתי אני לראות מה פשר האיחור. כאשר התקרבתי בהמשך הרחוב לקרבת בית הכנסת המרכזי בשכונה, נגלה לעיניי קהל גדול מצטופף ליד בית הכנסת, בסמוך לבור המים שאליו התנקזו מי הגשמים בחורף, והשמועה אמרה שאחד מילדי השכונה החליק ונפל לבור, ועכשיו מנסים להעלותו משם. מרוב מהומה והתרגשות נשכחה ממני המשימה שהטיל עליי ר' סעדיה, ובינתיים התלמיד שאותו נשלחתי לחפש חזר לבית הספר. על רקע השמועות שילד נפל לבור, אין פלא שר' סעדיה היה מודאג מאוד משבוששתי לחזור. כשחזרתי, באיחור

גדול, ראיתי בעיני חבריי כי מחכה לי נזיפה קשה, אך לא שיערתי בנפשי את גודל זעמו של ר׳ סעדיה, שבלי לתת לי הזדמנות להסביר, החל להצליף על גבי ללא רחם. בתוך־תוכי הבנתי את גודל החרדה שגרמתי לו, אבל לעונש כזה לא פיללתי.

מקרה שונה היה לי עם מורה כללי, הלא הוא חיים הלל בן־ששון, שכעבור שנים פגשתיו כמרצה לתולדות ישראל בימי הביניים באוניברסיטה העברית. בשנים ההן, בראשית דרכו בשדה החינוך, לימד בן־ששון לימודים כלליים ב״תלמוד תורה״. הוא היה דייקן וקפדן, ואנו רחשנו לו כבוד רב. דבריו נשמעו תמיד בנחת, וכשדיבר עם תלמיד יכולת להבחין מבעד לעדשות העבות של משקפיו, מבט חודר, מבט של תלמיד־חכם. הוא נזף בתלמידים לעתים נדירות, ובדרך כלל לא היו לו בכיתה בעיות משמעת.

פעם, במריבה עם אחד התלמידים במהלך השיעור, שמעתי את קולו של המורה בן־ששון, רועד מכעס:

״עכשיו מספיק! קום, בבקשה, לך ועמוד בפינה.״

זה היה אחד העונשים הרציניים בבית הספר של אותם הימים. אני קמתי, עמדתי בפינה כשפניי מופנות לעבר הקיר, והתחלתי ממרר בבכי, בכי של ילד פגוע בן עשר שנים, אשר ראה בעונש שקיבל עלבון נורא בפני חבריו, והנה עלתה מאחוריי קריאתו של אחד התלמידים:

״מורי, אבל הוא לא אשם!״

המורה בן־ששון התעלם מן הקריאה של התלמיד, ואני המשכתי לעמוד בפינה כעוס, מאמין בכל לבי כי לא מגיעה לי ההשפלה הזאת. אך בתום השיעור נכונה לי הפתעה גדולה: המורה בן־ששון קרא לי והושיב אותי לפניו ליד השולחן, מנסה לפייס אותי.

״האם אתה כועס עליי?״ שאל אותי והפתיע אותי בדבריו. לא העליתי

על דעתי שמורה, בוודאי לא בן־ששון, יפנה אל תלמידו בטון מתנצל שכזה.

"אני כועס לא על העמידה בפינה," עניתי, "אלא על כך שהתלמיד האשם לא נענש."

המורה חייך חיוך של הבנה, לא הוסיף דבר, ורק טפח על שכמי, כמו אמר שהפרשה הסתיימה.

הערכתי לבן־ששון גדלה שבעתיים. מצאתי בו גדולת נפש, משהפגין מולי את האומץ להודות במקצת בטעותו. האירוע הזה היה נצור בזיכרוני עוד שנים רבות, כאשר אני עבדתי כמורה.

מן ה"חדר" עד בית הספר

כפי שציינתי בפרק קודם, בשכונת נחלת אחים הקים ועד העדה התימנית "תלמוד תורה" לילדי השכונה בני תימן, ושמו "תורה אור". פרנסי העדה ביקשו לא רק להבטיח חינוך דתי לילדים, אלא גם לשמר את המבטא התימני, את טעמי המקרא ואת נעימות התפילה בנוסח יהודי תימן.

כזכור, בהיותי בן כעשר שנים בחר אבא להכניס אותי לבית הספר הזה. הוא שכן בקרבת הבית, ותוכנית הלימודים, אשר שמרה על מסורת אבות, הניחה את דעתו של אבא.

רבים מחבריי למדו בבתי ספר "מתקדמים, שהיו דתיים אך לא במסגרת עדתית כמו "תורה אור". ביקשתי ללמוד בבית הספר הדתי "דורש ציון", ששם למדו בני הרב סרי , בן דודתי. אבא סירב. לדידו מוטב היה לי להמשיך בלימודיי ב"תלמוד תורה", כי שם מובטח שאלמד לימודי קודש במתכונת שהייתה מקובלת ב"חדר" בתימן: פרשת השבוע, תפילות וכיוצא באלה. אולם אימא עמדה לצדי, וטענה שבית הספר שבו למדו בני הרב מספיק טוב ומספיק דתי גם בשבילי.

בפני הנימוק הזה קשה היה גם לאבא לעמוד, ובתחילת שנת הלימודים הוא לקח אותי עמו לבית הספר "דורש ציון". מנהל בית הספר מר כהן בכבודו ובעצמו, קיבל אותנו לשיחה. הוא ביקש לדעת מה הקשר בינינו לבין הרב סרי, שבניו לומדים בבית הספר, וכששמע על הקרבה המשפחתית החל להרעיף שבחים על בני הרב. כך הקלו

המוניטין של בני הרב את קבלתי לבית הספר, וגם את המו"מ על גובה שכר הלימוד שעל אבא לשלם.

בימים הראשונים שלי בבית הספר ידעתי חבלי הסתגלות לא קלים למקום החדש ולחברים החדשים. בזיכרוני חרותה מאז היתקלות מביכה, עם מנהל בית הספר.

באחד הימים הראשונים, בהפסקה הגדולה, יצאנו לשחק בחצר בית הספר. מאות ילדים התרוצצו בחצר, שהייתה מוקפת גדר גבוהה. הגדר הייתה הכרחית, כי מעבר לה נמתח כביש שבו נסעו כרכרות ומכוניות. ביקשתי לטפס על הגדר, לראות מה יש מעבר לחומה המפרידה את בית הספר מן הרחוב. אולם לא ידעתי כי לאחר מקרה מצער, שילד אחד טיפס על הגדר, מעד, נפל ונפצע, חל איסור חמור לטפס עליה. התחלתי לטפס על החומה, ובעוד אני מנסה להעפיל עוד ועוד, הרגשתי יד של אדם מבוגר אוחזת בי בחוזקה ומושכת אותי חזרה אל הקרקע. לרוע מזלי היה זה מנהל בית הספר בכבודו ובעצמו, שהתהלך בחצר. והוא הוריד אותי מהגדר, אחז בחוזק בידי, משך אותי אל חדר המנהל, ובקול רועד הפטיר:

"זה יהיה היום האחרון שלך בבית ספרנו! אני מאוכזב ממך! אני אצטרך לשלוח אותך הביתה, ולא תוכל ללמוד אצלנו עוד!"

פתאום חשך עליי עולמי. איך אסביר בבית מה קרה? והרי לא ידעתי שהיה איסור חמור לטפס על הקיר הזה! התחלתי לבכות, להתחנן על נפשי, חזרתי שוב ושוב על המילים "אבל אני לא ידעתי שאסור", והבטחתי שמעשה כזה לא יקרה שוב.

המנהל השתכנע כנראה שמה שעשיתי נעשה בתום לב, ועם זאת הגיב בכעס מעושה: "הנה עכשיו הפעמון מצלצל להיכנס לכיתות,

אתה תיכנס בינתיים לכיתה שלך, ובתום יום הלימודים תיכנס למשרדי, ואז אודיע לך מה החלטתי."

בתום יום הלימודים, כאשר התייצבתי במשרדו של המנהל, הוא נראה לי רגוע יותר מאשר בבוקר, אבל אני לא הייתי רגוע. כל היום התהלכתי חרד ונכלם. מי יודע, חששתי, המנהל הזה עוד עלול לסלק אותי מבית הספר! כאשר חיכיתי ליד משרד המנהל הוא יצא ונכנס כמה פעמים, מתעלם מקיומי. לבסוף כאילו גילה אותי, עצר לידי ושאל:

"למי אתה מחכה?"

הזכרתי לו את ענייני, והוא כמו נזכר:

"אהה! אתה הילד שמטפס על קירות ומסכן את נפשו? אתה אומר שלא ידעת שזה אסור? מה יש לדעת, כל תינוק שיש שכל בראשו מבין שמסוכן לטפס על קירות! ובכן, הפעם נסלח לך, אבל אתה יודע שכל האומר אחטא ואשוב אין מספיקין בידו לעשות תשובה!"

אינני בטוח שירדתי לסוף דעתו, אבל אנחת רווחה יצאה מפי. בסתר לבי אמרתי שהפעם יצאתי בזול, והעיקר שהפרשה לא תגיע לידיעת הוריי. במחשבה שנייה הנחתי שהמנהל ניפח בכוונה את העניין, בשיטת הטיפול בזעזוע, כדי להבטיח שאני, כתלמיד חדש, אלמד כבר בימים הראשונים שלא לזלזל בסדרי בית הספר. מאותו יום ואילך נחרדתי כל אימת שנתקלתי במנהל. אבל הוא, ספק אם בכלל זכר את המקרה.

בתקופת ילדותי, כמעט כל עובדי ההוראה היו גברים, ובייחוד בבתי ספר דתיים. אינני זוכר בבתי ספר שלי מורות, למעט מורה אחת למשק בית, שלימדה אותנו להכין ארוחת צהריים במטבח בית הספר. המורים לא היו מעור אחד, והציגו פסיפס מגוון של עדות ישראל.

היה שם מורה בשם הא׳ פישר, מורה לתנ״ך, שדמה ל״מלמד״ בישיבה חרדית לפי לבושו, זקנו ופאותיו. למורה אחר קראו ״חכם נתן״. הוא לימד משניות ו״שולחן ערוך״, ולפי שמו, תוארו והמבטא העברי שבפיו קל היה לנחש שהוא מיוצאי העיר חלב שבסוריה. מורה חביב, שלימד אותנו הנדסה וחשבון, היה זקן המורים, האדון גולדשטיין, שלפי הדרך שביטא את ה**ש**ין וה**ש**ין ידענו שמוצאו מליטא. המורה אגסי, סגן המנהל, לימד תלמוד בכיתות הגבוהות, וכולנו התייחסו אליו ביראה ובכבוד. עם זאת, למראה הסוחרים שהיו באים לפגוש אותו בהפסקות, נשמעו רינונים שבצד עבודתו כמורה היו לו עסקים מן הצד: קנייה ומכירה של חומרי בניין. מורה אחר שמשך את תשומת לבי היה מצעירי המורים, שחרחר ורזה בן העדה הפרסית, שלימד בשתי הכיתות הראשונות והשתמש באמצעים מתקדמים בהוראה: ציורים, דגמים, משחקים וכדומה. שיטותיו ה״חדשניות״ עוררו בי הערכה אליו. אך נראה שמעמדו בקרב המורים לא היה גבוה, אם בגלל גילו הצעיר ואם מפני הרושם המוטעה, כי עבודה בכיתה א׳ דורשת פחות ידע והכשרה מאשר בכיתות גבוהות.

כבר אז ראיתי כי כל מורה נקט שיטה מיוחדות בהוראה.

למורה פישר הייתה דרך מיוחדת לעודד את התלמידים ללמוד. הוא החזיק בפנקס שחור עבה, ובו הקדיש לכל תלמיד עמוד אחד או שניים, שבהם נרשמו חובותיו וזכויותיו של התלמיד. את נקודות החובה סימן המורה פישר בספרה 0, ואת נקודות הזכות – בסימני X. תלמיד שהצטיין בתשובות, בהשתתפות בשיעורים ובלימוד פרקי תנ״ך בעל פה זכה לשפע של נקודות זכות, ומי שהתרשל, הפריע ולא התמיד בהכנת השיעורים קיבל שפע של סימני 0. כללו של דבר, אצל המורה פישר התלמיד נידון אפוא לשבט או לחסד על פי מספר

האפסים או האיקסים שצבר, ותחרות סמויה הייתה בינינו, מי יזכה ביותר סימני כפל, מה שדרבן אותנו ליותר חריצות והתמדה. אין ספק, השיטה הוכיחה את עצמה.

בדרך אחרת נהג המורה "חכם נתן". הוא הגיע לבית הספר ולראשו כובע, תרבוש בסגנון יהודי חלב, לבוש במעין שמלת גברים ["כומבאז"], וכל מראהו כשל תלמיד חכם ספרדי. פניו היו תמיד רציניות וחמורות, והתלמידים רחשו לו כבוד מיוחד, משום שייחסו לו יכולת לראות נסתרות. בינינו התהלכו סיפורים ש"חכם נתן" מסוגל לנחש את פעולות התלמיד ולקרוא את מחשבותיו לפי הכרת פניו. ולא בכדי, לא פעם פנה אל מי מאתנו בהבעה מאיימת:

"למה זה תכַזב לי, והרי רואה אני על פניך שאינך אומר את כל האמת!"

ואנו האמנו בדבריו ללא פקפוק.

הרבה סיפורים ובדיחות מאותם ימים רחוקים לא העידו על הערכה למורים דווקא. למשל הסיפור על המורה מנשה, מורה בבית הספר "אליאנס" שב"מחנה יהודה", בעל מבטא פרסי כבד, שבשעת כעסו היה נוזף בתלמיד בזו הלשון:

"אני יודע! אביך טוב, אמך טובה, רק אתה כלב בן כלב!"

מן הטאבון עד המאפייה

הלחם הוא כידוע המצרך הראשון במעלה בשכבות הנמוכות מבחינה כלכלית. בתקופה זו, ובייחוד בסביבה שבה גרנו, סל המזון לא היה מגוון ולא משופע, כך שהלחם היה עיקר מזוננו. עם זאת, גם בלחם שעלה על שולחננו חלו שינויים.

בימים הראשונים בשכונת נחלת אחים אבא התקין בחצר הבית תנור ביתי, מין טאבון, שבו אפתה אימא פיתות תימניות כפי שנהגה בתימן. האפייה בתנור זה לא הייתה נוחה, התנור הוסק בגזרי עץ, והדעת נותנת כי העשן שעלה ממנו אולי הפריע לשכנינו, וביניהם משפחת מוכתר השכונה, מאיר לוי. עם זאת, מעולם לא נשמעה כל תלונה מצד השכנים. דיירי הסביבה, רובם יוצאי ארצות המזרח, רגילים היו לתנורים, שהוסקו בעצים בחצרות הבתים, ולא ראו בטבון מעשה יוצא דופן. לפיכך מובנת הסובלנות וההבנה שהם גילו כלפי העשן שעלה יום־יום מחצר ביתנו.

במרוצת הזמן "התקדמנו", ואימא מצאה פתרון יותר נוח: היא שלחה את הבצק עם אחד הילדים למאפיית פיתות סמוכה, אשר בדרך כלל סיפקה פיתות חמות וטריות לדיירי השכונה, אך גם נתנה שירות אפייה לעקרות בית שהכינו בצק משלהן בביתן. אהבתי ללכת למאפייה זו כדי לראות את כל התהליך של הכנת הפיתות משקי הקמח הגדולים, דרך הלישה של הבצק, הַתפָּחָתו, רידודו והכנסת הפיתות לתנור. לא אחת עמדתי בפתח המאפייה עד צאת הפיתות מן התנור. לעתים נזדמן לי לראות את האופה לש את הבצק בקערות

ענקיות, מרדד את הבצק, חותה את הגחלים בתנור ומכניס לתנור את רקיקי הבצק. מן הסתם נדרש האופה למיומנות מיוחדת, כדי לדעת מתי להפוך את הפיתות מצד אל צד כדי שישחימו במידה שווה מכל הכיוונים, ולבסוף להוציאן ברגע המתאים. הן הונחו במגשים גדולים, שמהם חולקו הפיתות לקונים.

למען האמת, מראה האופה, העומד שעות על גבי שעות מול פתח התנור הלוהט לא היה מלבב. הוא היה לבוש מכנסיים קצרים וגופייה, שצבעה לא ברור, סופג את חום התנור, סמוק ונוטף זיעה. המראה הזה לא היה מלבב במיוחד. אז למדתי לראשונה שיותר בריא לא לראות תהליכים של הכנת מזון, ואפילו לא במטבחים המפוארים של מסעדות יוקרה, כי אז ההסתכלות במה שנעשה מאחורי הקלעים אינה מעוררת את התיאבון.לכן לא אהבתי לצאת בשליחות אימא למאפייה, הן בגלל המהומה שהקימו בה דרך קבע הקונים הרבים, והן בשל יחסו הגס של האופה ללקוחות. סגנון דיבורו היה בוטה ומפחיד. הוא דיבר ערבית, וספק אם היה יהודי. הוא עבד בקצב מדהים, וכשדיבר נשמעו דבריו כנביחות של משפטים קצרים ועמומים.

בערבי שבתות הייתה המאפייה לובשת צורה חדשה. רבות מנשות השכונה היו באות לשם, כל אישה והחמין הביתי שלה בידה. האופה היה מכניס את הסירים ואת הקדירות לתנור, לאחר שכל עקרת בית סימנה לעצמה בסימנים מיוחדים את סיריה ואת קדירותיה, ולמחרת, לאחר תפילת שחרית של שבת, היו שבות למאפייה הן, או ילדיהן, לאסוף את החמין המוכן.

לימים החליטה אימא, כי די לנו ב"לוקסוס" של פיתות מהמאפייה, ישר מן התנור, ונאלצנו להסתפק בלחם האחיד של "ברמן", אותו קנינו במכולת השכונתית. המעבר מן הפיתות הביתיות, שהכינה

אימא אל הלחם של "ברמן" היה תהליך מובן מאליו, אך היה מעין "עלייה לצורך ירידה", כי טעמן של הפיתות ההן לא סר מעולם.

"דינא דמלכותא – דינא"

שעת תפילת "כל נדרי" בערב יום הכיפורים היא שעה שבה הכול ניצבים בחרדה ובאימה בבית הכנסת, ודומה כי כל המריבות וחילוקי הדעות נעלמו כלא היו, ולו מפני קדושת היום. והנה בשכונה שלנו, ביום הקדוש ביותר, אירע דבר מדהים.

סמוך לפתיחת התפילה, בערב יום הכיפורים של שנת 1942 כשש שנים לפני תום המנדט הבריטי בארץ, הופיעו בפתח בית הכנסת שוטרים אנגליים בלבוש אזרחי וביקשו לעצור צעיר, אחד מהמתפללים. האיש המבוקש הבין במה דברים אמורים, וכדי למנוע בושות מיהר לצאת מבית הכנסת, הצטרף לשוטרים, וצעד עמם ברגל אל מתקן המשטרה במחנה יהודה. המעצר נעשה בשקט ובמהירות, ורוב המתפללים אפילו לא הבחינו במתרחש. מאוחר יותר הסתבר, שהיה זה מקרה עצוב במיוחד:

המבוקש ח"ע היה מסוכסך עם אשתו במשך תקופה ממושכת. לאחר שגירש אותה חייב אותו בית הדין לשלם לה מזונות, אך הצעיר התעלם מן הפסיקה. גרושתו הגיעה עד פת לחם, אך האיש פשוט נעלם מביתו, והמשטרה שחיפשה אחריו העלתה חרס בידיה. נראה כי מישהו יעץ לשוטרים, שהמקום המתאים והזמן הנכון לעצור אותו הם בבית הכנסת סמוך לתפילת "כל נדרי", ואמנם הפעם צלחה המשימה, אך לא בעיני הקהל.

בסוף התפילה היה המעצר לשיחת היום בבית הכנסת. כעס גדול ניתך על המשטרה על שנהגה כך ביום הקדוש, וויכוחים לוהטים

פרצו מסביב למקרה הזה, ובראש המתווכחים היו קרובי משפחתה של האישה הגרושה.

לפתע קרא אחד הזקנים מנכבדי בית הכנסת:

"למה אתם מתווכחים על דבר שאין לכם מושג אודותיו?" הוא השתיק את הקולות שמסביב והוסיף: "וחוץ מזה עליכם לזכור מאמר חז"ל 'דינא דמלכותא דינא!'"

הוויכוחים נרגעו. המתפללים ידעו היטב, כי במאמר זה הסבירו יהודים במשך דורות רבים, שאין להילחם בחוק, ושהחלטת הרשות המוסמכת היא החוק!

בגלל אהבה נכזבת

הצעיר ד׳ היה בחור נאה ומוכשר, בעיקר בתחום האמנות. אחיו ש׳, הצעיר ממנו, למד עמי באותו בית ספר, שתי כיתות גבוהות מעליי, ונודע כעִלוי, אף שהיה בלתי נסבל בחברה. משפחתו של ד׳ גרה בשכונה סמוכה לנחלת אחים, והוא עצמו השתתף במפגשים של קבוצת צעירים בני השכונה, אשר מנתה בנים ובנות בני שמונה עשרה ומעלה. אין צריך לומר, כי בימים ההם ובסביבה שלנו, היה משום חידוש בהשתתפות בנים ובנות ביחד באותן פעולות חברתיות. כילד הסתכלתי על החבורה הזו קצת בקנאה מסוימת. היו אלה צעירים ש״פרצו את הגדר״, לרוב למורת רוחם של הוריהם הדתיים. חבורה ״מתקדמת״ במושגים של אז, שסימלה בעיניי את היציאה מחומות השמרנות הדתית.

באותו זמן חיזר ד׳ אחרי אחת מנערות החבורה, נאה ותוססת, בת למשפחת נ׳. דא עקא, שזו הייתה כבר ״תפוסה״ על ידי בחור אחר. לכאורה, מצב טבעי בין צעירים, אלא שבגלל נפשו הסוערת של ד׳ חלה כאן הידרדרות לא־צפויה. יום אחד נפוצה בשכונה הידיעה, כי בערב הקודם ניסה הצעיר להתאבד. הוא קפץ מגג בית בן ארבע קומות, שבאחת מדירותיו גרה אהובתו. אמבולנס של ״מגן דוד אדום״ הבהיל אותו במצב קשה לבית חולים ״הדסה״. מצבו היה כל כך קשה, כל גופו היה מרוסק, והוא בקושי נשם, ובתחילה קשה היה לזהות אותו. מצבו היה כל כך חמור, עד שהרופאים לא יכלו לומר בביטחון אם אפשר יהיה להציל את חייו. הוא הוכנס מיד הבחור לסדרת ניתוחים

כדי לנסות ולהשיבו למצב נורמאלי ולשקם את גפיו שנפגעו קשה. בסופו של דבר אשפוזו נמשך כשנה אחת, תהליך השיקום שלאחריו נמשך עוד כמה שנים, והבחור נותר נכה בשתי רגליו.

וכיצד הגיבה הסביבה הקרובה בנחלת אחים?

הנושא היה טאבו. קשה היה לדעת מי אשם, האם הבחורה, או אולי הבחור הפזיז שהביא על עצמו את האסון. לאנשים לא היה נוח לדבר על כך, כי כולם הכירו את כולם, וכולם היו חברים של כולם. אפילו בביתנו, שבו תמיד נהגו לתלות כל אסון בעוון כלשהו, לא התייחסו בגלוי למקרה העצוב הזה; האירוע נראה בעיניי כעניין שהנוגעים בדבר מתביישים בו, וכל אזכור שלו אינו אלא חיטוט בפצעיהם של ידידים.

עם ידידי ש׳, אחיו של גיבור הפרשה, מסיבות מובנות מאליהן, לא החלפתי אפילו משפט אחד על נושא זה. לאחר כמה שנים, בעיר אחרת שאליה העתיק ד׳ את מקום מגוריו, ראיתי אותו מדדה על קביים, פניו מעוותות לאחר הניתוחים שעבר, וכולו נראה כמי שקפצה עליו זקנה. שמחתי שאינו מזהה אותי. לא היה לי מה להגיד לו.

והנה כעבור הרבה שנים, ביום הורים שהתקיים בבית ספר תיכון שבו לימדתי, נכנסה לכיתה אם של אחת התלמידות, להחליף עמי דברים על מצב בְּתָהּ בלימודים. תוך כדי שיחה אני מבחין להפתעתי כי האימא הזאת היא היא אותה הנערה, שבגללה ניסה אז הצעיר ד׳ לשים קץ לחייו. צריך הייתי לכבול את יצר סקרנותי ונמנעתי מלשאול שאלות, שהיו חבויות בקרבי כל השנים. בטוח הייתי שהאם לא העלתה בדעתה, כי המורה שבפניו היא פורשת את בעיותיה של בתה הוא אותו ילד, שגר אז לא רחוק מביתה, והיה שותף לזעזוע של בני השכונה בעטיו של המקרה הטראגי.

ח.

דמויות מן העבר הרחוק

סלימאן "למען השלום" • סבא סעיד עמראני • סבתא ונכדתה • מרת זהרה • משפחת סלמון • ר' חיים סרי

סלימאן "למען השלום"

בשכונתנו חי לו בצנעה קרוב משפחה, שהתפרנס מעבודות בניין, תחום שלא חייב הכשרה מקצועית מיוחדת, והיה פתוח בפני רבים מעולי תימן שלא היה להם מקצוע מוגדר. הוא היה בן למשפחת רבנים, וזכה לכינוי: ר' סלימאן "למען השלום". אשר דבק בו בזכות ניסיונותיו המוצלחים והלא־מוצלחים לפשר בין בעלי מחלוקת בבית הכנסת. כידוע, קשה לתאר בית כנסת תימני בלי הסממן של חילוקי דעות, הגולשים לא אחת לכדי מריבות גלויות. הוויכוחים הם כביכול "אידיאולוגים": האם להתפלל בנוסח זה או בנוסח אחר, מי זכאי לעלות ולקרוא בספר התורה. אולם לרוב נעוצים שורשיהם של כל הוויכוחים במאבקי יוקרה בין בעלי תריסין, שכל אחד להוט להגן על מעמדו ועל כבוד משפחתו. במצבים כאלה היה ר' סלימאן מכניס עצמו לתוך היוּרָה הרותחת ומנסה לפייס בין הניצים, וכנשאל מדוע הוא מתערב בעניינים לא לו, הייתה בפיו תשובה אחת, שחזר עליה השכם והערב: "הכול למען השלום," ומכאן כינויו. ראוי להוסיף כי ר' סלימאן גידל משפחה לתפארת. הוא זכה לראות בנים ובני בנים שזכו למעמד מכובד. אחדים מהם בתחום החינוך ואחרים בתחום האמנות – המשחק והבידור.

סבא סעיד עמראני

את סבא מארי סעיד עמראני, שהיה מראשי קהילת יהודי צנעא בראשית המאה העשרים, לא זכיתי להכיר, אבל אימא אהבה לספר על בית אביה, וניכר מסיפוריה, כי הוא היה אישיות נערצת בביתו ובקהילתו. את המבוכה, שאחזה בבנותיו בנוכחותו בשל הכבוד וההערצה לאישיותו, תיארה אימא בלשונה הציורית:

"אני ואחיותיי, כשהיינו צריכות להיכנס לחדר, שבו ישב אבינו, היינו מתגנבות בשקט כמו חתולות."

אבא, שהיה מעריץ של מארי סעיד, נהג לספר על גדולתו בתורה, ולצטט מפיו אמרי מוסר. על כך הוסיפה אימא וסיפרה, כיצד היו מארי יחיא אלקאפח הגדול ומארי סעיד אלעמראני מחליפים ביניהם שאלות ותשובות בענייני הלכה. יחסי הידידות בין משפחתנו לבין משפחת הרב קאפח נמשכו גם לאחר מותו של סבא, ואבא סיפר לי בגאווה, לא פעם, כי הרב בא אלינו בכבודו ובעצמו לקיים בי את מצוות ברית המילה. ומשהבחין אבא שבגיל ההתבגרות אני מתחיל להקל ראש בקיום המצוות, הקפיד להזכיר לי שוב ושוב את ה"ייחוס" שלנו לרב עמראני.

אבא, אף על פי שהיה מדקדק בקיום המצוות, לא כפה את דעתו על הבנים בדרך נוקשה ובלתי מתפשרת כפי שנהוג היה בהרבה משפחות, אבל נקט דרכים משלו לנסות ולהשפיע עלי. בגיל ארבע עשרה שנה התחלתי, למורת רוחו של אבי, להתרחק מקיום מצוות כפי שציפה, ואפילו הצטרפותי לתנועת הנוער הדתית "בני עקיבא"

הייתה זו בעיניו פריצת דרך אל העולם החיצוני, אבל לא הגענו לידי חיכוך קשה, אולי משום שהמעבר שלי מעולמו של אבא אל עולם שהיה זר לו, היה הדרגתי, והרי אבא לא יכול היה להתנגד להצטרפותי לתנועת נוער דתית! עם זאת בכל הזדמנות, ובדרך מתוחכמת, הזכיר לי מהן ציפיותיו ממני.

למשל, ביום האחרון ללימודים בבית הספר היסודי, חזרתי מבית הספר עם ותעודת סוף השנה בידי, כולי נרגש מגיליון הציונים היוצא דופן המצורף לתעודה. בכל המקצועות היה לי ציון גבוה, וכשמסרתי לאבא את התעודה, ציפיתי להתלהבות ולמחמאות. אף אימא, מן הסתם, ציפתה כמוני להתלהבות כזו. אבא עיין בגיליון, חייך בינו לבינו, ולבסוף הפטיר:

"כבר יודע אתה, בני, מה אמרו חכמינו, זיכרונם לברכה: 'לא המדרש עיקר – אלא המעשה', ואני רואה שדווקא במעשה אתה נחלש. כבר קשה לך להשכים קום לתפילת שחרית, ולא תמיד אתה משתתף בשיעורי הרמב"ם בבית הכנסת. זאת עליך לדעת: לא מספיק להכין 'שיעורים' עבור בית הספר. יותר מכול חשוב לימוד תורה לשמה, ובזה אתה מקל ראש בזמן האחרון."

סבתא ונכדתה

בחצר בית הכנסת, בסמוך למטבח שלנו, נמצא חדרון 8 מ״ר שטחו, ונועד כנראה לשמש כמטבחון. הותקנו בו ברז וכיור. לא היה בו ארון, גם לא שולחן, ובקושי הוכנסה בו מיטה שתפסה כמחצית משטחו של חדרון זה. כאן התגוררה זקנה אחת למשפחת רחבי, שנראתה כבת שבעים שנה, ואִתה גרה נכדתה, שהייתה אז כבת שש שנים. הואיל והייתה שם רק מיטה אחת, סביר להניח, שהסבתא והנכדה, חלקו אותה ביניהן. והואיל ולא היה שם ארון בגדים, סביר להניח שהבגדים אוחסנו בתוך ארגז, שהיה מונח מתחת למיטה.

לא היה לי מושג מאין באו סבתא סעדה ונכדתה שושנה. וגם לא ידעתי כמעט דבר על הקורות אותן בטרם באו לגור בשכנותנו, גם לא ידעתי, מי תמך בסבתא, ואם היו לה קרובים בירושלים, או בעיר אחרת. אך ידעתי, שבחגים התארחה אצל מי מבני משפחתה. כל שידעתי, שהיא עסקה ברקמה, מקור פרנסה דחוק ביותר. קרוב לוודאי, שהיא לא שילמה שכר דירה עבור החדרון הזה. לדברי אימא, גבאי בית הכנסת נתנו לה מקום מגורים כמעשה חסד, ובתמורה סייעה בעבודת הניקיון בבית הכנסת. מעולם לא ראיתי מישהו מבקר אצלה, ולא פלא: איך יכלה לארח בחדרון הזה?

לא הייתה מובנת לי הסתגרותה של סעדה. אפילו לכוס קפה לא נזדמנה אלינו. לא דיברה הרבה, ורק באוזני אימא הייתה שוטחת את צרותיה. בראש דאגותיה היה הטיפול בנכדתה, שאותה גידלה כאם. כל הופעתה אמרה דאגה, ויותר מזה: כל התנהגותה לוותה בחרדה מתמדת.

דומה שהיא הסתגרה בתוך עולמה, ומידת הקשר עם קרוביה הייתה אפופת מסתורין.

יום אחד הבחינה אימא, כי סעדה לא התעוררה כדרכה עם שחר. התברר, שהיא קדחה מחום. באותם הימים לא נהגו להזמין הביתה רופא בשל כל מחוש. עם זאת, מתוך דאגה, שמצבה של הקשישה עלול להחמיר, ובעצת השכנים, הוחלט להזמין רופא. עברה כמעט שעה, והרופא, שהוזעק בבהילות הגיע סוף סוף. להפתעת כולנו, החולה לא נמצאה בחדרה. הרופא נשמע כעוס: "אני לא מבין! אני לא יודע אם לכעוס או לצחוק! אתם מזמינים רופא בטענה שיש אצלכם מקרה דחוף ביותר, ולבסוף, כשהרופא מגיע – החולה נעלם מן הבית?!"

הרופא עזב את הבית, כולו חמת זעם על שהובהל לשווא. כעבור שעה קלה חזרה סעדה הביתה, ואִתה נכדתה. לאן נעלמת? שאלו כולם בדאגה, והיא ענתה בקול בוכים:

"שושנה שלי לא ענתה כשקראתי לה, ואני נכנסתי לחרדה, לא יכולתי להירגע! עד שלא ראיתי אותה משחקת אצל השכנים..."

מרת זהרה

שכנתנו הגברת זהרה, הייתה דמות מעניינת במיוחד, חברתה של אימא ואמו של אחד מחבריי הטובים. חברי ואני לא דיברנו עליה מעולם. לולא מגרעתה העיקרית, הנטייה לטיפה המרה, אפשר שהיא הייתה אחת הנשים הנעימות, שהכרתי בימי ילדותי.

זהרה הייתה בת למשפחת כסאר, אחת המשפחות העשירות והמכובדות בצנעא. אימא סיפרה לנו תמיד על העושר והפאר שליוו את זהרה בצעירותה. בפניה ובכל הופעתה ניכרו כל הסימנים של בת אצילים. מפי אחותי שמעתי, כי אחרי שירדה משפחה זו מנכסיה, באה תקופת נדודים: מתימן לאתיופיה, ומשם לארץ ישראל. בתקופה זו, כנראה, התמכרה זהרה לאלכוהול. ולמרות כל המשברים הגדולים שעברה היא ומשפחתה לא נפגמה בהרבה הופעתה החיצונית המכובדת. פעם נכנסה זהרה לביתנו, ועסקה יחד עם אימא, כדרכה, בעבודת הרקמה. לאחר שזהרה נפרדה מאימא ושבה לביתה, שמעתי את אחותי אומרת לאימא:

"מה דעתך על זהרה? היא נראית כמו נסיכה"

אני כילד לא ירדתי לסוף דעתה של אחותי, והיא הוסיפה להסביר לאימא:

"אני לא מכירה בשכונה הרבה נשים יפות כמוה, עור צח, עיני תכלת, גזרה דקה וקומה זקופה. חסר לה רק לבוש מתאים וקצת קוסמטיקה, כדי להיראות כדוגמנית."

אני התרשמתי שאחותי קצת הגזימה, ואולי לא יכולתי ליצור קשר

בין זהרה כפי שהכרתי לבין הדמות, שזה עתה ציירה אחותי.

סיפור חייה של זהרה היה עצוב למדיי. כבת למשפחה עשירה, השיאו אותה לאחד הסוחרים הגדולים בצנעא, האדון פנחס הכהן. לרגל עסקי המסחר שלו, הגיע סוחר זה עד אתיופיה, ושם נפל קרבן לנוכלים, שהונו אותו והשתלטו על רכושו. הוא הגיע לארץ־ישראל חסר כל, ובירושלים החל לשקם את משפחתו: הוא, אשתו ושני ילדיהם, שהיו בני גילי. הוא פתח חנות קטנה בשוק "מחנה יהודה", והתמקד בשיווק תבלינים ושאר מצרכים אופייניים למטבח התימני. מפעם לפעם, כאשר שלחה אותי אימא ל"מחנה יהודה" לקנות משהו במכולת של פ', מצאתיו יושב נינוח בחנותו ומנהל שיחת רעים עם מכר מזדמן, אינו ממהר לשום מקום, ונדמה שכל דאגתו היא רק איך להעביר את הזמן, ואולי להתרפק על ימי הזוהר, שלא ישובו עוד.

רעייתו זהרה הייתה עקרת בית חרוצה. החדר וחצי שבהם התגוררה המשפחה הבהיקו בניקיונם, שני הילדים היו מטופחים ונאים, ולא ניכר שם סימן לדלות חומרית. הבעיה הייתה התמכרותה של זהרה לטיפה המרה, מגרעת שאימא הייתה מספרת עליה בלחישה, כמו על תכונה מגונה שיש להתבייש בה. אמת, בקרב הגברים התימנים היו פה ושם בודדים שהתמכרו לטיפה המרה. אך אצל הנשים הייתה זו תופעה נדירה ביותר, והשכנים אף שידעו על חולשתה של זהרה, הנושא היה בגדר טאבו בשיחותיהם. מפעם לפעם נכנסה זהרה לביתנו ובידה בקבוק ריק, עטוף בנייר עיתון, מפני עינא בישא. מאחותי היא ביקשה לגשת לחנות היין שבמורד הרחוב, לקנות עבורה יין או יי"ש, והכול בלחישה, וכאילו מאחורי גבו של בעלה.

הייתה זאת תמימות לחשוב, ששכננו פ' לא הכיר את חולשתה של רעייתו, אך נראה שהוא העדיף להעמיד פנים כלא־יודע. למרבה

הפלא, מעולם לא עלו מבית משפחת פ' קולות של כעס או של מריבה. נראה שהאצילות חייבה לשאת הכול בשתיקה, ובלבד שלא להפוך לשיחת היום בין הרכלנים בשכונה.

יום אחד חשתי עצמי כמגויס לדבר עבירה. כידוע, יהודי תימן נהגו לפעמים להכין יין בביתם לתצרוכת עצמית. בעונת הבציר היו מגיעים לשכונתנו ערבים ממוצא או מעין כרם וסיפקו כמויות של ענבים למכריהם היהודים. אינני זוכר, אם ייצור יין בבית היה חוקי, או שהאיסור חל רק על ייצור למטרות מסחריות. אני זוכר את הערבי מעין כרם שהגיע לחצרנו ופרק מעל בהמתו ארגזי ענבים שנמכרו לאבא, לייצור עצמי של יין. גם הגברת זהרה נהגה לייצר יין בביתה. היא למדה את המלאכה בבית אביה בתימן, שם נהגו לייצר יין בכמויות גדולות מפרי הכרמים המשפחתיים. לפעמים הזמינה אותי לסייע לה בייצור היין. הייתה זו עבודה ששכרה בצידה, אם תמורת אספקה חופשית של ענבים או בתשלום.

העבודה לא הייתה מסובכת. צריך היה לברור את הענבים, לסלק את עלי הגפן שנסחפו לאשכולות, להעביר את האשכולות הנקיים לאגני נחושת רחבים ולדרוך את הענבים לפני הכנסתם לכדי חרס גדולים, לצורך תסיסה שתימשך קרוב לחודשיים. זהרה הקפידה מאוד שאקרצף וארחץ היטב את רגליי לפני הדריכה, ובתום העבודה שילמה לי כמה פרוטות, שנחשבו אז בעיניי לשכר סביר.

לאמתו של דבר, לא עשיתי את העבודה למען השכר בלבד. פשוט לא נעים היה לי לסרב לבקשתה, שלא לומר: תחינתה – המשוועת לעזרה. לעתים אף בנה, שהיה צעיר ממני בשנתיים, השתתף במילוי המשימה. עם זאת, הייתי בן שלוש עשרה שנה ולא אהבתי משימות מסוג זה. הנחתי שאני שותף למעשה, שאינו חוקי לגמרי, מה עוד

שידעתי כי זהרה עסקה בייצור היין למורת רוחו של בעלה, גם לא ראיתי אז בדריכת הענבים מלאכה המכבדת את בעליה.

יום אחד בשעה שדרכתי ענבים בעליית הגג שבביתם, שמעתי את קריאותיו של אחד מחבריי מחפש אותי. מן הסתם בשליחות של אימא, אשר שיערה היכן אני. הוא נכנס לחצר והחל לקרוא בשמי, ואני קפאתי על מקומי ולא עניתי. כעבור כמה דקות חדל מקריאותיו והלך לו. זהרה עשתה עצמה כלא־יודעת. יש להניח שהבינה, אך ביקשה שלא להביך אותי. רק לאחר כמה ימים היא סיפרה לאימא על הפרשה כממתיקת סוד, והוסיפה:

"אולי הוא מתבייש לגלות שהוא עוזר לי בעשיית יין".

יותר לא הוזמנתי לעזור במשימה זו.

משפחת סלמון

ברחוב המדרגות בנחלת אחים, לא רחוק מביתנו, התגוררה משפחת סלמון, הזכורה לי כאחת המשפחות העדינות, שגרו בסביבה. בעיניי הייתה זו משפחה המאפיינת משפחות שירדו מנכסיהן עם עלייתן ארצה, ונותרו בה כל הסימנים של עושר לשעבר. ראש המשפחה, האדון סלמון, היה אחת הדמויות המעניינות שפגשתי בילדותי. הוא התהלך בשכונה כגביר, לבוש בהידור רב, שהתאים למראהו: קומה זקופה, לחיים סמוקות, הליכה ודיבור כשל אריסטוקרט מושלם. הופעתו החיצונית, כשל אחד משועי הארץ, הופעה שעוררה כבוד. הוא לא היה איש דברים. נדמה היה, כי ביודעין שמר ריחוק מה מסביבתו. לעצמי הסברתי, שאולי זאת דרכו לחפות על הירידה התלולה במעמדו בעקבות הירידה מנכסיו. ניכר בפניו הסמוקות, בעמידתו המתריסה ובדרך דיבורו, כי לא בחל בטיפה המרה. שהרי יש מי שהשתייה גורמת להם להרבות להג, ויש שהשתייה גורמת להם להתכנס בתוך עצמם.

כל אימת שנתקלתי בשכננו סלמון נכנס ויוצא מביתו, תמהתי במה הוא עוסק, וממה הוא מתפרנס. מצבה הכלכלי של המשפחה נראה לי סביר, וידעתי כי בניו מסודרים בעבודה קבועה. המקום היחיד, שבו יכולתי לשמוע אותו פוצה את פיו היה בית הכנסת, כאשר עלה האדון סלמון לקרוא בתורה, הרשימה אותי קריאתו בנעימה מושכת לב, בהיגוי ברור וללא טעויות. כי זאת יש לזכור: אצל יהודי תימן נתקיים המנהג, כי המוזמן לעלות ולקרוא בספר התורה, חייב לקרוא בעצמו

בספר התורה בנעימה ובטעמי המקרא, לא להסתפק רק בקריאת הברכות, כנהוג ברוב עדות ישראל, שבהן החזן הוא הקורא את הפסוקים. משום שהכול הכירוהו כשתקן מטבעו, הרי הדיוק בקריאה ונעימת קולו של האדון סלמון הותירו בכל המתפללים רושם עז.

לימים יכול הייתי לקשר בין השכן סלמון לבין יהודי אשכנזי שקט, נמוך קומה ועטור זקן שחור, שהייתי פוגש מפעם לפעם ברחוב המדרגות, ולעיתים קרובות יצא ובא בביתו של האדון סלמון. לא היה זה אלא הסופר הידוע חיים הזז, שבא לגור בשכונתנו בטרם יצא שמו לתהילה כאחד מגדולי הספרות העברית של ימינו.

נראה כי באותם הימים הורה ונולד ספרו של הזז "היושבת בגנים". כאשר התפרסמו פרקים מן הספר הזה, רבים הניחו שמחבר הספר הוא תימני מלידה. כי תיאור הדמויות התימניות וסגנון דיבורן היו כל כך אותנטיים, עד שקשה היה להאמין, שהמחבר הוא יליד רוסיה. גם אני, כשקראתי בזמנו את "היושבת בגנים", לא העליתי על דעתי שהסופר אינו בן תימן. כי איך אפשר שאדם שתימנית אינה שפת אימו יוכל לשים בפי גיבוריו מילים וביטויים, העוברים מדור לדור אצל בני תימן – ואצלם בלבד? עד היום אין לי הסבר משכנע לפן הזה ביצירתו של הזז. במשך זמן רב היה הדבר חידה גם לרבים מקוראיו. ומי יודע, אולי דווקא אותו אדון סלמון השתקן, המופנם והמנוכר, שהיה איש שיחו של הזז, הוא שתרם להתגבשות ייחודו של הסופר הדגול והתרקמות אחד מנכסי צאן הברזל של הספרות העברית.

ר׳ חיים סרי

ר׳ חיים סרי היה נשוי לדודתי מצד אבא, שלומית [סלאמה], שעודדה אותו לקום ולעזוב את תימן ולעלות לארץ ישראל. סיפרתי כבר כי קיבל ממנה הבטחה לסייע לנו במימון הנסיעה לארץ, וכי יש להניח, שהיא לחצה בָּעניין, משום שרצתה מאוד שאמהּ, סבתא נעמי, תזכה לראותה בחייה. ר׳ חיים היה שותף לָעידוד, והביע את שמחתו לבואנו גם בטיפול בסידורי הקליטה הראשונים שלנו בארץ. בזכותו לא התעכבנו בבית העולים ברחוב העלייה בתל־אביב יותר מיומיים־שלושה, כי שלח את בנו ר׳ שלום לקבל את פנינו. יש לזכור, שבימים ההם הטיפול בקליטת העולים בארץ ישראל היה בראשיתו, והעול נפל בעיקרו על קרובי המשפחה.

בזמן שהותנו הקצרה בבית העולים העלו פקידי ההנהלה הציונית את הרעיון לשלוח אותנו להתיישבות באחת המושבות בשרון. אולם, הוריי לא העלו על דעתם שיכול להיות תחליף לירושלים, מה גם שמשפחת דודתי כבר הייתה מבוססת כלכלית בָּעיר, ולה בית מלאכה קטן לטבק הרחה, והבן, הרב שלום סרי, כבר נהנה ממעמד מכובד בתפקיד רב בית הכנסת ״אבי דוד״, אשר הוקם על שמו של מייסד כת ה״דרדעים״ הרב יחיא קאפח. מעמד זה של משפחת דודתי הכריע את הכף לוותר על המעבר להתיישב באחת ממושבות השרון ולהעדיף את ירושלים כמקום המגורים.

לימים, בתקופת מלחמת העולם השנייה, עלה ארצה נכדו של מייסד כת ה״דרדעים״. היה זה ר׳ יוסף קאפח, שעם עלותו ראו בו

הכול יורשו של סבו והעמידוהו בראש כת ה"דרדעים" בירושלים. ר' יוסף פרסם ספרים רבים בתחום מדעי היהדות, בייחוד בחקר הרמב"ם, ישב בבית הדין הרבני העליון וזכה לקבל את פרס ישראל על תרומתו היוצאת דופן במדעי היהדות. מאז עלה ארצה פגשתיו לא פעם, אך הקשרים האישיים עמו נתהדקו בשנות השמונים של המאה העשרים, כאשר נזקקתי לעצותיו של הרב בנוגע לספרים שהוצאנו לאור במסגרת עמותת "אעלה בתמר".

בשנים שבהן גרנו בביתה של דודתי סלאמה יכולתי להתוודע לדמותו המיוחדת של בעלה, ר' חיים סרי, שהיה גם קרוב משפחה, גם בעל הבית שבו התגוררנו, ובעקיפין – גם המעסיק של אבא בבית החרושת לטבק. כאביו של רב בית הכנסת נהנה ר' חיים ממעמד מיוחד, אבל כוחו היה באישיותו המיוחדת. בזיכרוני נצורים כמה אירועים הקשורים בו והותירו את רישומם עלי.

באחד הימים החליט ועד בית הכנסת לפתוח בעבודות שיפוץ במקום, שכללו תיקוני טיח וצביעה יסודית. העבודה הזאת הוטלה על האדון טובי, אחד המתפללים וצבע במקצועו. עבודת השיפוצים אמורה הייתה להימשך כמה שבועות, והצביעה כללה עבודת אמנות: נופים מן המקרא. טובי היה מוכן לעשות את כל העבודה הגדולה בהתנדבות חלקית, והובטח לו כי בתמורה יוכל לנכות מחובות שיצבור בגין "קניות" ותרומות שלו לבית הכנסת. בתחילת הצביעה ביקש ר' חיים שעל הקיר שמאחורי מושבו ייחקק באותיות גדולות דברי המשנה בפרקי אבות: **"יהודה בן תימא אומר: הווי עז כנמר, וקל כנשר, רץ כצבי – וגיבור כארי, לעשות רצון אביך שבשמיים"**. שבהם ביקש ר' חיים ללמד על דרכו בעבודת השם. אכן בקשה יוצאת דופן, שנענתה ובוצעה בידי האדון טובי לשביעות רצון הכול.

וכשם שהיה לו לב רחב לסייע לנצרכים, הקפיד מאוד ר' חיים לעמוד על הדין עד אבסורד. לפעמים, בשובו הביתה מקניות בשוק "מחנה יהודה", היה שוקל במאזניים פירות שקנה. כל כך – למה? כדי לוודא שהרוכלים, יהודים וערבים כאחד, לא רימו אותו. ראוי לציין, שבין הרוכלים בשוק היו הכפריות הערביות, שהגיעו לשם בכל בוקר מן הכפרים שבסביבות ירושלים ועל ראשיהן סלים ובהם פירות וירקות מפרי גנן, או ביצים טריות מן הלול. הכפריות הללו לא תמיד שקלו את הפירות במאזניים, אלא בשיטת החופן, ולא אחת לקראת סוף היום, כאשר נחפזו לחזור לכפריהן, מכרו ב"מכירת חיסול", את כל מה שנותר מן התוצרת שהביאו.

ידענו שר' חיים לא נהג כך מתוך קמצנות, אלא בשאיפה להוכיח לעצמו, שאותו לא "מסדרים". ובאותה מידה הקפיד גם בנושאים אחרים. למשל, משהחליט לרכוש ספר תורה ולהקדישו לבית הכנסת שבו התפלל, הוא ליווה אישית את כל שלבי הייצור. הוא עקב אחר רכישת יריעות הגוויל, כי ביקש לַהֲדֵר במצווה, ולפיכך בחר בדרך הקשה והיקרה והזמין ספר תורה, שייכתב על יריעות עור, כפי שנהגו בתימן. כותב הס"ת שנבחר היה הא' חובב [מחבוב], שנודע כאחד הטובים במקצוע. על העבודה פיקח ר' חיים בכבודו ובעצמו. לאחר שהוכנס ספר התורה לבית הכנסת, היה ר' חיים מזמין אותי בכל יום ששי אחר הצהריים, כדי לקרוא מן הספר יחד עמו את פרשת השבוע בקריאת הגהה. ראייתו נחלשה, והוא ביקש לוודא שחס וחלילה לא ייפול פגם כלשהו בכל אחד מן התגים שבספר התורה החדש.

ועוד לזכותו של ר' חיים סרי:

לא אחת, בזמן הלימוד בבית הכנסת ראיתיו מתעמת עם בנו הרב

שלום בסוגיה זו או אחרת בתלמוד או בהלכות מהרמב"ם. בדרך כלל, היה האב מקבל בהכנעה את הסבריו של הבן, שהיה חריף ממנו וגילה בקיאות מרשימה בסבכי ההלכה.

נקודה אחת בהתנהגותו של ר' חיים עוררה בי תמיהה: ההפליה בין בניו לבנותיו. לר' חיים היו שני בנים וחמש בנות, הם נבדלו אלה מאלה בכל דרך התפתחותם. הבנים המשיכו בעיסוק אביהם ונכנסו לשותפות עם משפחת עוזרי בייצור טבק הרחה, מצרך שהיה מבוקש גם בארץ ישראל וגם בארצות השכנות. מבין הבנים בלט ר' שלום, רב בית הכנסת של הדרדעים בירושלים, "אבי דוד", אשר כמוהו ככל רבני תימן, ר' שלום לא ראה ברבנות מקור פרנסה וכמו אחיו סלימאן, התפרנס מייצור טבק הרחה. סלימאן, שלא היה בר אוריין כאחיו, השקיע כל זמנו בבית החרושת לטבק.

הבנות, שהכרתי שלוש מהן, בניגוד לאחיהן, התרחקו מהר מאוד מן הדת, וכל אחת מהן ניסתה לפלס דרכה בחיים, ללא עזרת ההורים. האחת הייתה פעילה בתנועת ה"נוער העובד", ששימשה פרוזדור נוח להשתלבות חברתית. במרוצת הזמן עסקה בעבודה סוציאלית, הקימה משפחה עם חברה לתנועה ועברה מירושלים לחולון. השנייה נתקבלה ללימודים במוסד לבנות בנהלל, ותמיד סיפרה בגאווה שבכיתתה היה בן אחד, הבן היחיד בין כל הבנות, ושמו משה דיין. בת זו מעולם לא התחתנה, מצב בריאותה היה רופף והיא סיימה את חייה עירית וכואבת. הבת השלישית נפגעה בילדותה במחלת הפוליו, ונותרה נכה ברגליה עד יום מותה. היא הותירה אחריה בן אחד.

ר' חיים לא אהב, בלשון המעטה, את התרחקותן של בנותיו מדרך אבות, וזאת הייתה לבטח עילה נוספת להפליה שנהג בביתו בין הבנים לבין הבנות. התהלכו שמועות במשפחה, שבצוואתו נכרת העדפה

ברורה של הבנים, למרות שהבנות זקוקות היו לעזרה רבה יותר. מוזר שאיש זה, שדקדק כל כך בקיום מצוות ולבו היה פתוח לעזור לזולת, לא ראה בהתנהלותו כל סתירה בין שני התחומים.

את הבת הבכירה של ר' חיים לא הכרתי מקרוב, אך הכרתי במקצת את בעלה ר' שלמה, שהיה בלי ספק דמות יוצאת דופן, אפילו בנוף הירושלמי הקפוא. הוא גר בשכונת הבוכרים הגובלת ב "מאה שערים", וכמו שכניו החרדים שמר בחירוף נפש על אורח חיים שמרני, בנוסח שקיבל מאבותיו. הוא מעולם לא החליף את המלבוש התימני המסורתי, והתהלך עד סוף ימיו בגלבייה, היא השמלה האופיינית לגברים במזרח. בירושלים של המאה העשרים הלבוש הזה היה מוזר, אלא שהרמת הגבות בציבור לא השפיעה על ר' שלמה כלל וכלל.

למיטב זיכרוני, ר' שלמה לא נזקק מעודו לשירותי בנק, וכשנתן הלוואה לנצרכים שפנו אליו, מעולם לא הסכים לקבל ריבית. בזכות המוניטין שיצאו לו כאיש אמת וכעושה חסדים העדיפו נשים בודדות, לרוב אלמנות, שלא ידעו קרוא וכתוב, וחשבון בבנק היה זר להן, להפקיד אצלו את כספן למשמרת, ומעולם לא נמצא אדם שהטיל ספק במהימנותו. על כל מעשיו לא קיבל תמורה כלשהי, והאמונה ביושרו יצרה לו תדמית של מעין חברת ביטוח, שהעניקה לאלמנות ולשאר מתלבטים סיוע בבעיותיהם השונות. בשירות שנתן ראה ר' שלמה אחת המצוות הגדולות ביהדות.

ט.

בצילם של רבנים

בצילם של רבנים • בין הגבאי לבין הרב • "אשמורות
בחודש אלול • אבא מגייס "תותח" גדול

בצלם של רבנים

עליי להודות, שבשנים האחרונות אין לי ציפיות רבות מאותם רבנים שהישיבות בימינו מנפקות בשיטת הסרט הנע, ושרבים מהם, אפילו בעיניו של אדם דתי, רחוקים מהרבנים ההם, ענקי הרוח של דורות עברו. כל הנתקל בפרחי רבנים אלה קשה לו שלא להעלות בדעתו את גדולי הרבנים שצמחו ב"אפייה איטית", והגיעו לאן שהגיעו לאחר שנים רבות של לימוד ושל עשייה בקהילתם. בהשוואה שערכתי בין הרבנים מדורות קודמים לבין הצעירים של ימינו, ההבדל היה ברור: הראשונים – כגובה קומתם כך גובה צניעותם וענוותנותם, והאחרונים – במקרים רבים, כגובה לבם כך קטנות קומתם. כמו כן איני מתפעל מצאן מרעיתם, וכפי שכינה אותם אחד הסופרים: "נשקני המזוזות". אמנם זו הכללה גסה, אך אולי זאת הדרך לצייר בקווים בולטים את ההבדל הגדול בין ראשונים לאחרונים, כדברי המאמר: "אם ראשונים כמלאכים אנו כבני אדם, ואם ראשונים כבני אדם אנו כחמורים."

בין גדולי הרוח שזכיתי לפגוש מקרוב מבקש אני לציין שני רבנים, האחד פגשתי בילדותי והשני בבגרותי.

הראשון הוא הרב הראשי הספרדי, הראשון לציון הרב בן־ציון מאיר חי עוזיאל, אשר הגיע לכהן בתפקידו בירושלים כשהייתי כבן שתים עשרה שנה. רבות דובר אז בעיר על הרב החדש, שבא להחליף את הרב יעקב מאיר זצ"ל. כשהגיע הרב עוזיאל לירושלים, נמלאנו גאווה לשמע הבשורה, כי כבר בימים הראשונים לכהונתו, הוא יערוך ביקורים בבתי ספר דתיים בירושלים.

הציפיות וההתרגשות לקראת הביקור הרקיעו שחקים. היישוב היהודי דאז הושפע והונהג על ידי שני מוקדים מרכזיים: הראשון – ההנהגה הציונית, שכללה את המוסדות הלאומיים של המדינה בדרך, והשני – ההנהגה הדתית, שבראשה עמדו שני הרבנים הראשיים – האשכנזי והספרדי. ביהודי ספרד נכללו כל בני עדות המזרח, הרב הראשי הספרדי ייצג את הסמכות העליונה בקהילה, ומכאן היוקרה הגבוהה שליוותה את נושא המשרה הזאת. לאמתו של דבר, רבים שואלים – כאז כן היום – מדוע זקוק היישוב היהודי לשני רבנים, גם אשכנזי וגם ספרדי, והלא תורה אחת לנו!

לקראת ביקורו של הרב עוזיאל היה בית ספרנו כמרקחה: הכול מורק וצוחצח, והמקהלה בניצוחו של המורה לחזנות, שאול עבודי, עשתה עוד ועוד חזרות על כמה פיוטים מאוצר הזמירות של יהודי המזרח. והנה הגיע יום ביקורו של הרב. אינני זוכר, אם הגיע ברכב ממונע או בכרכרה, שהייתה אז תחליף למונית, אבל, מן הסתם, הוא לא פסע ברגל מביתו. את כניסתו של הרב בישרה כמקובל צעידתו של ה"קַוואס" הוא המלַווה שלו, שצעד לפני הרב לבוש מדים מצוחצחים ובידו מטה מקושט, שהוא נוקֵש בו בקרקע בקצב הצעידה, לבשר את בואו של הראשון לציון. היה זה מנהג מימי השלטון הטורקי, שאת הרב הראשי ליווה שומר ראש מטעם המלכות. הרב היה לבוש בלבוש המסורתי של הרב הספרדי הראשי: לגופו גלימה מפוארת בצבע כחול־כהה, רקומה בחוטי זהב בקצותיה, ולראשו כובע מהודר דמוי מצנפת. לראשו. אני התרשמתי דווקא מסבר פניו הנעימות של הרב עוזיאל.

כל הביקור, שעורר בנו ציפיות עצומות והעסיק אותנו בהכנות לאין ספור, לא נמשך יותר משעתיים, שכללו שיחה עם קבוצת מורים וביקור בכיתות הלימוד. ועם זאת, הביקור השאיר בנו, התלמידים,

רושם עמוק, והיה נושא לשיחות בין התלמידים, שהפליגו בתיאוריהם כיד הדמיון במשך זמן רב.

כעבור כמה שנים, ואני כבן חמש־עשרה שנה, נודע לי מפי אחד מחבריי שהרב עוזיאל בכבודו ובעצמו נותן שיעור ב"מורה הנבוכים" להרמב"ם, בבית כנסת קטן ברחוב הרב קוק, לא רחוק מקולנוע "ציון". ראוי לציין כי העיסוק ב"מורה נבוכים" מלמד על גישתו של הרב עוזיאל להרמב"ם ולתורת היהדות בכלל, שהרי אין זה מובן מאליו שרב בישראל יעדיף עיון ב"מורה הנבוכים" על פני שיעור בתלמוד.

השיעור נערך בשבת לפני הצהריים. היה זה ביקורי הראשון בבית הכנסת הזה. נכנסתי לשם בחיל ורעדה, והופתעתי לראות מקומות פנויים, ושכל דכפין יכול היה להיכנס באופן חופשי ולהשתתף בשיעור. צריך פשוט לבוא לתפילה, ובתום התפילה להישאר לשיעור. במהלך השיעורים מצאתי, כי הרב עוזיאל לא נקט דרשנות ולא פלפולי לשון כמנהג רבנים ודרשנים אחרים, אלא השמיע דברים המבוססים על ההיגיון ועל השכל הישר. שיטת לימוד זו מצאה חן בעיניי. שיטה שהכרתי בבית אבא וגם בשיעורים של בן דודתי, הרב סרי. לא פחות משיטת הלימוד עשתה עליי רושם מיוחד גישתו המתונה של הרב. ופעם כאשר הזכיר את החלוצים הציוניים דיבר עליהם כעל מבשרי הגאולה. דברים דומים קראתי בדברי הרב הראשי האשכנזי הקודם, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, שהיה רבה של הציונות הדתית, שראה בציונות "אתחלתא דגאולה". בלבי אמרתי, שאולי גם הרמב"ם, אילו היה חי בתקופתנו, קרוב לוודאי שהיה מדבר בזכותם של חלוצי ההתיישבות בארץ ישראל. אני מניח, שזו הייתה לא רק משאלת לב.

באותם ימים התחלתי לבקר בסניף "בני עקיבא" בירושלים. בעיניי

היה זה המשך טבעי לשיעורים אצל הרב עוזיאל וללימוד במשנת הרמב"ם שספגתי בבית הכנסת שלנו. יש לזכור, שתנועת "בני עקיבא", כחלק מתנועת "הפועל המזרחי", עדיין ראתה עצמה שותף חשוב של המחנה החלוצי של תנועת העבודה, עם כל המשתמע מכך.

כאן עליי להוסיף עניין, שלא היה שייך לימי הילדות, אך קשור לנושא שלפנינו. במשך שנים שבהם זכיתי להכיר את הרב יוסף קאפח, זקוק הייתי לעצתו בנושאים שנתקלתי בהם, תוך טיפול בספרים שערכתי, וכל מפגש שהיה לי עימו היה מפגש מעניין, מעורר ומפרה.

התפעלתי בייחוד משתי תכונות אצל הרב קאפח, הראשונה – ההספק העצום שלו במחקר ובכתיבה, והשתאיתי לנוכח מגוון הנושאים שעסק בהם. כולם, כמובן, בתחום חקר היהדות. מה עוד שאת כל הספרים והחיבורים כתב ללא עוזרים, ללא מחשב, ואפילו ללא מכונת כתיבה ראויה לשמה. באחת הגלויות ששלח לי בשנת 1982 הוא מתנצל באירוניה על שהוא שולח את דבריו בכתב ידו, כי ה"בייבי" (זה היה שם הדגם של מכונת כתיבה קטנה שהשתמש בה) לא במצב טוב. ההספק שלו היה גדול, אך אינני זוכר ולו פעם אחת שדחה פגישה מפני שהוא "עסוק", וגם כאשר ישב עם איש שיחו תמיד נתן לו הרב קאפח את ההרגשה שיש לו כל הזמן שבעולם, ומפעם לפעם סטה מן הנושא וסיפר אנקדוטה הקשורה לדברים. בכך הוא הזכיר את השיחות עם פרופ' דב סדן, שאהב להפליג בסיפורים עם תלמידיו שהתלוו אליו בדרך, ונהנו מזיכרונו המופלג.

עוד התפעלתי ממידת הסובלנות שגילה הרב בענייני דת. הוא ידע שאני מכבד מסורת, אף שאינני מקפיד בשמירת המצוות, וכשהייתי נכנס אליו לחדר עבודתו בביתו, לא נהגתי תחילה לבוא אליו בכיסוי ראש, כדי שלא יראה בכך העמדת פנים מצִדי, והוא מעולם לא העיר

לי על כך, ולו ברמז. עד שיום אחד פגשה אותי הרבנית בדרכי לחדר עבודתו ושאלה אם ידוע לי שלאחרונה הרב הכניס ספר תורה לחדר עבודתו, ואם כן – לא נאה להיכנס גלוי ראש לחדר שיש בו ספר תורה, כשם שאין להיכנס גלוי ראש לבית כנסת. התנצלתי ואמרתי לה שלא ידעתי שיש שם ספר־תורה, וגם שהרב לא העיר על כך. היא השיבה:

"אתה הרי מכיר את הרב, הוא וודאי לא ירצה להביך אותך". מאותו יום ואילך לא נכנסתי לחדר עבודתו ללא כיסוי ראש.

מקרה נוסף, שגרם לי מבוכה קלה.

לפני כמה שנים הזמנתי את הרב כאורח כבוד לעצרת גדולה שנערכה על ידי עמותת "אעלה בתמר" בשיתוף עם עיריית תל אביב, לציון מאה שנה לעליית "על כנפי נשרים". על הבמה הופיעה, בין שאר האמנים, גם להקת תיאטרון המחול "ענבל". בשעת ההפסקה ביקש הרב מן המלווה שלו הא' ציון גרמי, שהיה אז יו"ר ועד העדה התימנית בירושלים, לצאת לדרך מן ה"היכל" ולשוב לבירה. ראיתי את הדבר כטבעי, כי לא תמיד יש לאורחי הכבוד סבלנות או פנאי להישאר באירוע עד סופו. משהתעניינתי, בכל זאת, הסביר לי האדון גרמי, כי ייתכן, שהרב חש עייפות, אבל, הוסיף שאולי הלבוש של רקדניות "ענבל" לא היה לטעמו, והוא הגיב כפי שהגיב. דעתי לא נחה, ולמחרת טלפנתי לביתו של הרב וביקשתי להתנצל בפניו על עגמת הנפש שאולי גרמנו לו, שלא הזהרנו מראש שיהיה מופע של ריקודי נשים על הבמה, ואולי בכך פגענו בכבודו.

"לאמתו של דבר, מלכתחילה חשבתי לנסוע בהפסקה," גילה הרב, והוסיף עקיצה: "ואשר לריקוד של בנות 'ענבל' לא בכבודי פגע הדבר, אלא בכבודכם אתם המארגנים."

בזה נסתיימה הפרשה. הרב מעולם לא הזכיר זאת שנית.

לא פעם מתח הרב קאפח ביקורת על מנהגים ועל שיטות פסולות. למשל, הוא דיבר באירוניה על הדרך הפסולה בעיניו – שבה הסמיכו רבנים. הוא העיד על עצמו, כי כאחד מחברי בית הדין הרבני הגבוה שימש כתובת לפניות וללחצים של מליצי יושר המבקשים להמליץ על פרחי רבנות, ולא תמיד היו ההמלצות לרוחו.

וכשם שהיה נאה דורש כך היה נאה מקיים, ולא זו בלבד שהיה אחד המומחים הגדולים להרמב"ם בתחום ההלכה, הוא אף נהג אורח חיים דומה לזה שנהג הרמב"ם, והטיף לו בכתביו.

בין הגבאי לבין הרב

נראה שהמאבק בין מלכות הרוח לבין מלכות החומר מופיע בכל מקום ובכל זמן בלבושים שונים.

בבית הכנסת שלנו בשכונת נחלת אחים בלט אחד הגבאים, האדון חובארה, שעשה רבות למען בית הכנסת. הוא היה אדם נמרץ ודעתן, אלא שנטייתו להתרתח על נקלה קלקלה את השורה. משהצליח לשכנע את אחד מידידיו, יהודי בעל נכסים, להשקיע כסף ברכישת המבנה לבית הכנסת, זכה למעמד נכבד בעיני רוב המתפללים, ואולם הגבאי הזה חרג לעתים מגבולות הטעם הטוב.

בימים כתיקונם, כאשר לא עמדו על הפרק נושאים "כבדים" שצריך להכריע בהם, הכול התנהל על מי מנוחות. אך היו מצבים שהמאבק הסמוי בין הרב לבין הגבאי פרץ החוצה. הבדלי האופי בין השניים ניכרו היטב: הגבאי, שביסודו היה איש חיובי וטוב, היה גם עקשן ומהיר חֵמה, ולעומתו הרב היה שקט ורגוע, אך ידע היטב מהו מעמדו ונהנה מהגיבוי של באי בית הכנסת. אני, כילד, הבחנתי במאבק הסמוי בין השניים, וכמובן, בלבי צידדתי ברב, מה עוד, שהיה לי גם "חשבון" קטן עם הא' חובארה, כאשר "תפס אותי על חם" בעניין שנראה פעוט בעיניי.

יום אחד ביקשתי מאבי ספר חומש לקחת עמי לבית הספר. אבא פתר את הבעיה בדרך פשוטה; הרי בית הכנסת סמוך לדירתנו, לעתים קרובות גם ישבתי והכנתי שם את שיעורי הבית, ועל כן הרשה אבא לעצמו לפתוח את ארון הספרים בבית הכנסת ולהוציא ספר עבורי, בתוספת אזהרה:

"ותשמור על הספר, כי הוא לא שלנו!"

הא' חובארה, שהיה חבר בוועד הציבורי הממונה בין השאר על ה"תלמוד תורה" שבו למדתי, נהג לבקר, כאחד מחברי הוועד, בבית הספר שלנו. באחד הימים הוא נכנס לכיתה שלנו, בשעה שלמדנו פרשת השבוע עם פירוש רש"י, והבחין ב"חומש" הפתוח שלפניי, ועליו חותמת של בית הכנסת שלנו. הוא ניגש אליי, הסתכל בספר ושאל:

"האם הספר הזה שלך?"

"לקחתי אותו בהשאלה מבית הכנסת." עניתי, בטוח בתשובתי.

"ומי הרשה לך לקחת אותו?"

"הרב הרשה לי." השבתי, יודע שזאת לא הייתה כל האמת.

הרגשתי אי־נוחיות, וחשתי היטב, שתשובתי הכעיסה את הגבאי. הוא נטל את ה"חומש" מידי וקבע בתקיפות:

"מבית הכנסת אין להוציא ספרים מבלי לקבל רשות ממני!"

מהר הבנתי, שלא נטילת ספר בהשאלה הטרידה אותו, אלא שלא ביקשתי את רשותו. מובן שכאן נפלה בידו של הגבאי הזדמנות לבוא חשבון עם הרב, ומכאן ואילך נטרתי לו טינה, ובהזדמנות הראשונה מצאתי דרך להקניט אותו.

היה זה בשעות אחר הצהריים של אחת השבתות, בשעה שהמבוגרים למדו פרק מתוך "היד החזקה" להרמב"ם כבכל שבת, ואנו הילדים, כדרכנו, ישבנו לרגליהם של המבוגרים. ובעוד המבוגרים עסוקים בשקלא וטריא בדברי הלכה, אנו, הילדים, השתעממנו, עסקנו בוויכוחים, ובמילה אחת: הפרענו.

הגבאי חובארה ראה חובה לעצמו להפסיק את ההפרעה, גער בנו והוכיח אותנו בצורה תוקפנית וגסה, ואני, בלי לחשוב פעמיים,

התחלתי "לעשות לו פרצופים." למען האמת, לא שיערתי, שהתנהגותי תרגיז אותו כל כך. הוא קם, התקדם לעברי בצורה מאיימת, וצעק בקול ניחר: "עכשיו אתה תצא מבית הכנסת!"

אבא, שבתחילה היה אדיש למתרחש, מיהר עכשיו לקום לעומת הגבאי, ואלמלא התערבות של כמה מתפללים לא רחוקים היינו מקטטה רבתי.

בסופו של דבר אבא גער בי. הוא הבטיח בשמי, שלהבא אתנהג יפה, והרוחות נרגעו.

"אשמורות" בחודש אלול

בשלהי הקיץ, משנכנס חודש אלול, הוא חודש הרחמים, הימים נעשים יותר קודרים ויותר רציניים והכול מכינים עצמם לימים הנוראים, שבשיאם עוברים בני אדם כבני מרום, ואלוהים דן את יצוריו, "מי לחיים ומי למוות".

בבית הכנסת שלנו נהגו בחודש אלול להתאסף בשעות הבוקר המוקדמות, כשלוש שעות לפני עלות השחר, ולומר "סליחות", שבפי יהודי תימן הן נקראו "אשמורות", מושג המופיע בכמה מקומות במקרא לציון פרקי זמן של הלילה, שבהם היו מתחלפים השומרים בבית המקדש (במגילת איכה נאמר: "קומי רוני בלילה לראש אשמורות").

לנו, הילדים, הקימה בלילה באשמורת השלישית, בשעה כל כך מוקדמת כדי להצטרף לאמירת "סליחות" בבית הכנסת, הייתה חוויה מיוחדת. באוזניים כרויות הקשבנו לקולו של חזן המתחנן בנימה עצובה, ומתאר בלשון הפייטנים, בביטויים נוגעים ללב, את מצוקת בת ציון ואת תחינתה של כנסת ישראל לבוא הגאולה. עד היום מהדהדים באוזניי תחנוניו של החזן –

"ישן אל תרדם...קום קרא אל אלוהיך...
הקץ לראות שמיו ואת מעשי אצבעותיו...
דמעות תזיל עיניך, ותתחנן למול קונך."

או בסליחה אחרת:

קמתי ותידד שנתי,
להיות כפרה שואל,
בעדי ובעד ביתי,
ובעד כל קהלי ישראל."

כאשר החזן קרא את פסוקי ה"סליחות" בקול בוכים, רבים מן המתפללים לחשו אחריו, וכל אחד התייחד עם צרות עמו ועם צרותיו האישיות. ובה בשעה שתִינה את מצוקת כנסת ישראל וביקש רחמים על עמו, בה בשעה תינה את צרותיו שלו, וכמו נתמזגו אלה באלה עד לבלי הכר.

לכבוד היה לנו, הילדים, להשכים לקראת שחר ולהצטרף ל"אשמורות" עם המבוגרים. יותר מכך: לילדים בעלי קול נעים הייתה זו הזדמנות ראשונה לעבור לפני התיבה ולסלסל בקולם בפסוקי פיוט. בדרך זו התאמנו ילדים וצעירים בהשמעת הפיוטים, והרגילו עצמם להופעה בתפילה בפני ציבור גדול יותר בתפילה רגילה.

מתפללים שלא עלו לפני התיבה, מילאו תפקידים אחרים. אחד סבב בין בתי המתפללים להעירם לקום לתפילה, אחר דאג לחלק למתפללים את ספרי התפילה, ועוד יהודי שהחזיק במעין "זיכיון", להכין למתפללים קפה ממותק ומתובל ולכבד בו מבוגרים וילדים כאחד. מתפללים אחדים הביאו אִתָם מביתם קנקן קפה, וכיבדו את שכניהם. הילדים שהתכבדו בקפה "כמו הגדולים" ראו בכך כבוד גדול.

כאשר נשתנו העתים, המתפללים החלו מתאספים לקריאת "סליחות" בבוקר, סמוך לתפילה, בעוד שמספר המשכימים לקום לתפילה הלך והתמעט. מאז נדמה אבדו החן והטעם של הקימה בחצות הלילה.

בשנים האחרונות, כאשר נזדמן לי להאזין לתקליטורים, ובהם פרקי "סליחות" בביצוע כמה מטובי הזמרים יוצאי תימן, חשתי כחוזר כמה עשרות שנים אל בית אבא ואל בית הכנסת שלנו, ושוב עלה באוזניי קולו של החזן מרעיד הלבבות, שאיחד את קהל המתפללים לגוף מלוכד אחד, המתחנן על נפשו ועל נפש עמו. עתה הבנתי מאין נחלו פייטני המזרח בכלל, והזמרים יוצאי תימן בפרט, את נעימות קולם, הקרובות כל כך לטעמי.

אבא מגיים "תותח" גדול...

בצמוד למושב של אבא בבית הכנסת ישב קרוב משפחתנו הישיש, רבי יהודה סרי־לוי. מבחינת ההיראַרכיה הרשמית היה מעמדו נחות ממעמדו של רב בית הכנסת, ובכל זאת זיכו אותו המתפללים ביחס מיוחד, אם על שום גילו המופלג ואם הודות לגדולתו בתורה, ועם כניסתו של ר' יהודה לבית הכנסת היה הקהל קם על רגליו לכבודו, כפי שנהג עם כניסתו של הרב.

יום אחד, ואני בן כארבע עשרה שנה, הגעתי באיחור גדול לתפילת שחרית. עוררתי את רוגזו של אבא, מה גם שהאיחורים האלה לתפילה הלכו ותכפו עם הזמן. אבא ראה באיחורים אלה התחלה של הידרדרות וביקש לעצור אותה בעוד מועד. פעם, בתום התפילה, הושיב אותי אבא לפני רבי יהודה. שבעיניי הייתה דמותו נערצת. על אף גילו המתקדם הייתה הליכתו יציבה, גופו זקוף ותמיר, מבטו ישיר ועז, והדרת פניו מעוררת כבוד. בעיני רוחי ראיתי בדמותו את חכמי המשנה ובני דורם.

תחילה לא הבנתי מה פשר המפגש הזה עם רבי יהודה, אך משפתח אבא בדבריו הבנתי שאני נמצא כאן במעמד של "נתבע", בעוד שאבא הוא ה"תובע" ורבי יהודה – "שופט". אבא שטח את טענותיו, וכמו ללמד על מדת הרצינות שהוא מייחס לשיחה זו הוא דיבר בטון רגוע: "כבר סיפרתי לך, ר' יהודה, עד כמה אני דואג לילד הזה, שהוא מתחיל לסטות מדרך אבותינו, ומיום ליום המצב נעשה יותר קשה, ואני משחית את דבריי לשווא, ואולי אתה מארי יהודה, תצליח במקום שאני לא הצלחתי."

אני ישבתי דומם, כעוס ונזוף, זועם על שאבא חושף את "קלוני" בפני קרוב המשפחה שהערכתי כל כך. לא הייתה לי תשובה מוחצת לטענותיו, ולא הגבתי, אך הנושא נראה לי מנופח, מהומה רבה על לא־מאומה. ציפיתי בדריכות לתגובתו של ר' יהודה, והנה זה, שבדרך כלל היה מבטו זועף, העלה על פניו, להפתעתי, מעין חיוך קל, שהיה בו מן האירוניה ומן הסליחה כאחת, וכמו דיבר אל עצמו ברוגע ובנחת, מסב את פניו מפעם לפעם אל אבא:

"אדם צריך לדעת את שורשיו. אני ואתה הכרנו את הסבא של הילד הזה, את מארי סעיד אלעמראני, שכל קהילת צנעא הייתה דרוכה לשמוע את מוצא פיו, והרי הילד הזה לא זכה להכירו." ובפנותו אליי המשיך:

"אתה אולי שמעת כי סבך, אבי אמך, מארי סעיד אלעמראני, גדול היה בתורה ובמעשים, ובינו לבין גדולי החכמים בצנעא, הייתה ידידות נפש. עליך לזכור את הכתוב: 'ועתה ישראל, מה אדוני אלוהיך דורש מעמך, כי אם ליראה את אדוני אלוהיך, ללכת בדרכיו'. ואתה כבר לא ילד, וכל שאביך דורש ממך הוא רק לטובתך".

ר' יהודה עוד הוסיף דברים ואני ישבתי והקשבתי, כולי כבוד לישיש הזה, ולא היה לי מה להשיב. ברוב חכמתו הצליח הוא להעמיד אותי בעימות לא עם אבא, אלא עם סבא, ר' סעיד עמראני, ועם הרב קאפח הגדול. כביכול, לא לאבא חייב אני דין וחשבון, אלא להם.

א.

יוצאים מן השכונה

מאה שערים – האכזבה של אבא • החליל שנדם
• פעולות מחוץ לבית הספר • בחופש הגדול •
ילד השדה • יום של "כיף" ב"שמעון הצדיק"

"מאה שערים" – האכזבה של אבא

לא פעם שאלתי את עצמי, מהיכן באה לאבא גמישותו כלפי ה"חלוצים", ולעומת זאת הסתייגותו מן ה"חרדים"? והרי הוא כמחמיר בשמירת המצוות צריך היה לנהוג אחרת.

את ה"חרדים" הכיר אבא במאה שערים, שכונה שלאבא היה עמה קשר יום־יומי. בכל בוקר היה מכתת את רגליו ממקום מגורינו בנחלת אחים אל שכונת מאה שערים, מקום בו נמצא בית מלאכה קטן לייצור טבק הרחה, שהיו שותפות בו משפחת סרי ומשפחת עוזרי. העבודה הקשה נעשתה בידי עובדים נאמנים, שהכירו את הנוסחה הסודית של הרכב החומרים לייצור טבק ההרחה. העבודה הייתה מאוד לא נעימה, השכר מועט. וזו של אבא הייתה מונוטונית להחריד. היה עליו למלא ידנית קופסאות קטנות של טבק הרחה מתוך ערימות גדולות של טבק טחון, ולהדביק על כל קופסא בול מכס של ממשלת המנדט. התשלום נעשה בקבלנות: כמספר הקופסאות שמילאת כך שולם לך, ואיש לא חלם אז על תנאים סוציאליים: חופשות, ביטוח רפואי וכיוצא באלה, שהיום הם מובנים מאליהם. ואף על פי כן אבא אהב את המסגרת המשפחתית הביתית שבה הוא נמצא, מה עוד שהוא לא חווה שם יחסים נוקשים של עובד ומעסיק.

בבית המלאכה הזה ניכרו כל הסממנים של המנדט הבריטי. בחדר הכניסה ישב פקיד מטעם מחלקת המכס של ממשלת המנדט, וכל תפקידו היה לפקח שלא תצא משם סחורה ללא ביול של המכס. הפיקוח היה כל כך נוקשה, עד כי בימי ראשון בית המלאכה שבת

מעבודה, שהרי יום ראשון היה יום השבת של פקידי המנדט, ולא היה מי שיפקח על הוצאה והכנסה של סחורה למקום.

הואיל ובית מלאכה זה נמצא בלב "מאה שערים", הכיר אבא את תושבי השכונה ואת אורחות חייהם, על היפה ועל הפחות יפה בהם, וספק בלבי אם רחש להם הערכה מיוחדת, מה גם שעד מהרה למד להכיר את העמדת הפנים בהתנהגותם של ה"חסידים" (כך קרא להם). אהבתי את הדרך הגאה, שבה אבא העמיד את עצמו מולם. אפשר היה לצפות, כי כ"עולה חדש" הוא יתאים את עצמו לסביבה החדשה, אבל אבא הכיר בערך המסורת שהביא עמו מבית אבא. הוא היה שומר מצוות למופת, נהג כל חייו לפי הרמב"ם, רחוק מאוד מאמונות טפלות ומכל המנהגים שלא היו מבוססים על ההלכה הסדורה. בן דודתי, עמד בראש כת ה"דרדעים" [אנשי "דור דעה"] בירושלים, שלא האמינה ב"זוהר" ובתורת הקבלה, ובבית מדרשה למדו תלמוד בבלי, הלכות ה"יד החזקה" להרמב"ם, "חובות הלבבות" לרבנו בַחיי, מנורת המאור לר' יצחק אבוהב – כולם ספרים שהיו רחוקים מ"תורת הסוד", המסבירים את ההתנגדות של חברי כת ה"דרדעים" לכל הלימודים שאינם מושתתים על השכל הישר. זכורני שבאחת השבתות, במסיבת הג'עלה, נסב הוויכוח בינו לבין אחד האורחים על גישת החרדים לתנועה הציונית ולוועד הלאומי. ואבא בלהט הוויכוח, וכטוב לבו ביין, שמעתי אותו מרים את קולו ואומר:

"שמעני נא ידידי, אל תקרא מאה שערים אלא מאה רשעים".

דברים אלה, שנאמרו בבדיחות הדעת, נשמעו באוזניי נועזים בפיו של אבא, אך למעשה הם ביטאו במקצת את יחסו האמתי לעולם החרדי.

על מידת פתיחותו של אבא ביחסי דת וציונות עתיד אני להיווכח כעבור כמה שנים לשמע דו־שיח ששמעתי בינו לבין אחיו הבכור, דודי סאלם. היה זה בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, ודודי סאלם הגיע ארצה עם משפחתו ונשלח למחנה העולים בעין שמר, שם ריכזו בעיקר עולים קשישים. כמה ימים לאחר בואו עלה לירושלים, לבקר אצלנו ולבדוק אפשרויות למגורי קבע בבירה. היו אלה ימי המעבר בין שלטון המנדט הבריטי לבין ההכרזה על הקמת מדינת ישראל. המתח היה גדול, ומיום ליום הלכו וגברו פעולות ארגוני המחתרת היהודיים.

אבא סיפר לדוד סאלם על עלילות ארגוני המחתרת ועל חלקם הגדול של הקיבוצים בסיוע לכוח המגן היהודי. הוא הוסיף וסיפר כיצד סיפקו הקיבוצניקים לחברי ה"הגנה" מקומות מחבוא לנשק מתחת לאפם של השלטונות הבריטיים, וכן אפשרו ל"הגנה" לערוך בחסותם אימונים בלתי לגאליים.

דודי, שגברה התרגשותו לשמע סיפורי הגבורה של חברי המחתרות, העיר:

"אבל שמעתי, אחי אברהם, כי בין אנשי המחתרת, בייחוד אלה מהקיבוצים, רובם אינם שומרים מצוות, אין מקפידים על הלכות הכשרות, ואפילו מחללים את השבת!"

אבא, אף שהיה כידוע שומר מצוות למהדרין, לא יכול היה שלא ללמד זכות על אנשי המחתרת, והשיב:

"אבל אין לנו לשכוח כמה זכויות יש להם, שהם מצילים נפשות מישראל ומרימים קרן ישראל בעמים. מקדישים את חייהם למען כולנו, ועל כל אלה, אין ספק, זכויותיהם שקולות כנגד חובותיהם, ומה זכותנו אנו לשפוט אותם?"

כאן נסתתמו טענותיו של דודי, ובכל זאת מצא דרך נוחה לצאת מן הוויכוח במשפט הבא:

"ובכן, מה יש לנו להגיד, אלא שאלוהים יחָנם דעת, וישיב לב בנים אל אבותם."

החליל שנדם...

בשכונתנו התגורר צעיר ושמו שלמה מנצור, בן זקונים יחיד להוריו. ראיתיו לראשונה במסיבות בשכונה, שבהן הופיע בפריטה על "עוד", כלי נגינה אופייני לתזמורות מזרחיות. באותה תקופה שלמה השתתף בליווי למקהלה שנודעה בשירי חזנות ספרדית בניצוחו של עזרא אהרן, ששמו הלך לפניו בעיר כחזן וכמנצח על מקהלות, ואף הופיע פעמים רבות בתוכניות של רדיו ירושלים דאז. בין השאר ידע שלמה לנגן בכלי נגינה נוספים, ולנוכח כישוריו המוסיקליים ניבאו הכול כי יגיע רחוק.

באותם הימים התחלתי בפעילות בתנועת הנוער "בני עקיבא", וגם התחלתי להדריך בסניף בירושלים. בנוסף על משיכתי לנגינה סברתי שאם אדע לנגן על כלי כלשהו הדבר יעזור לי ככלי עזר בעבודת ההדרכה. לא ציפיתי ליותר. ביקשתי לקבל הדרכה בנגינה בחלילית, כלי נגינה שנראה לי קל וזול משאר כלי נגינה. אחד מעמיתיו לעבודה של אחי הגדול, שהיה חבר במקהלה של עזרא אהרון, המליץ לפנות אל שלמה מנצור, שוודאי ישמח לתת לי שיעורי נגינה תמורת תשלום צנוע.

וכך הגעתי לביתו של מנצור. הייתי בן ארבע עשרה שנה, מבקש כי ייתן לי, אם יוכל, שיעור אחד בשבוע. הוא הסכים "לנסות" ולראות אם אוכל להתמיד, ואם בכלל אגלה עניין בכלי הזה. למען האמת, על אף המחשבה על כלי עזר להדרכה, אינני יודע מה בדיוק דחף אותי לבקש ללמוד נגינה, וכל העניין נראה לי כיום פרי של מצב

רוח חולף. הגעתי אל שלמה מנצור ללא ידיעת הוריי, מה גם שהם לא ייחסו חשיבות לתחביב הזה, והיה לי ספק רב, אם בתקציב הצנוע של משפחתנו יוכלו להקצות לי כסף ללימוד נגינה. עם זאת, את מעט הכסף שהיה דרוש לי עבור שיעורי נגינה הייתי מוכן להוציא מחסכונותיי שלי, חסכונות של ילד, שחינכו אותו לשמור על הפרוטה.

לאמתו של דבר מעולם לא בחנתי ברצינות את יכולתי בתחום המוסיקה. אהבתי להאזין לשירי ארץ־ישראל, וגם לשיר אותם, וכאשר השיב לי שלמה מנצור בחיוב, ראיתי בכך הישג, והנחתי שהוריי לא יתנגדו, בתנאי שלא אבקש מהם כסף, ושהשיעורים לא ייערכו על חשבון הלימודים.

לרוע המזל, לקה שלמה מנצור במחלת הסוכרת. היה עליו להתאשפז בבית חולים מפעם לפעם, ושיעורי הנגינה לא נערכו בצורה רצופה. יום אחד הגעתי לביתו של מנצור לדרוש בשלומו, ואימו קיבלה את פניי, אלא שהפעם הבחנתי במשהו שונה בהתנהגותה. היא נמנעה משיחה על מחלת בנה, שהיה מאושפז במצב קשה בבית החולים. מצבו הידרדר, וכעבור כמה ימים, כאשר באתי שוב לשם, ראיתי נשים וגברים נכנסים ויוצאים מן הבית בפנים חפויות. הסימנים היו ברורים: המחלה הקשה הכריעה את שלמה. הוריו הזקנים, שהיו גאים בהישגיו של בנם יחידם בנגינה, ספגו עם מותו, והוא כבן עשרים שנה, מכה קשה מנשוא. כנער לא ידעתי אפילו איך מתנהגים במצב כזה. לא יכולתי לבקר את המשפחה ולראות אותם באסונם.

במשך שנה ומעלה לאחר מותו של מנצור נרתעתי מנגינה בחלילית, שהזכירה לי את שלמה בסוף ימיו. כעבור כמה שנים עם תחילת לימודיי באוניברסיטה העברית, מיהרתי לקנות לעצמי בכסף חסכונותיי אקורדיון גדול ויפה. אולם עד מהרה התפכחתי,

וגיליתי שלא אוכל לשלב נגינה עם המאמץ הגדול שלי בלימודים באוניברסיטה, מה גם שנאלצתי להוסיף עליהם עבודה חלקית כדי לכסות את הוצאותיי. שמחתי מאוד כאשר יכולתי להחזיר את האקורדיון לחנות שבה רכשתי אותו ולקבל החזר חלקי של התשלום.

מחוץ לבית הספר

הלימודים בבית הספר היסודי (אז קראו לו: "העממי") היו דחוסים למדיי: שמונה שעות לימוד בממוצע ביום רגיל, כולל הפסקת צהריים בת שעה אחת. וכמו לא הספיקו לנו הלימודים בבית הספר, היו תמיד אנשים ומוסדות שהתנדבו לאסוף ילדים לחוגי לימוד תורה, שהתנהלו בערבים ונוספו על שיעורי התורה, שנערכו בבית הכנסת לפני התפילה ואחריה.

אני השתתפתי בזמנו בחוג ללימוד משניות לילדים שהתקיים בבית הכנסת של עדת האורפלים. ההשתתפות בחוג הזה לא הייתה חובה, אבל הואיל ולא היו לנו מסגרות לפעילות חברתית כגון משחקים ובילויים אחרים, ובהעדר תנאים מתאימים בבית המשפחה הצפוף, החוג הזה משך אליו כמה מילדי השכונה. המורה, שלימד אותנו בחוג למשניות, היה תלמיד "פורת יוסף", הישיבה הידועה בירושלים, שהתעתד לשמש רב בישראל, וראה בעבודתו בהתנדבות שליחות לשמה: להפיץ לימוד התורה בקרב ילדי השכונה.

כדי לעודד אותנו להתמיד בנוכחות בשיעורי הרשות האלה נקט כמה יוזמות יצירתיות. הכיתה, שמנתה כעשרים וחמישה תלמידים, ישבה בחצי גורן עגולה. סדר הישיבה נקבע מחדש בכל ראש חודש, כאשר תלמידים שהתמידו בביקוריהם בחוג והוכיחו השתתפות פעילה בשיעורים זכו לשבת ראשונים לימינו של המורה, כל תלמיד לפי מידת חריצותו. מעמדו של התלמיד נקבע, אפוא, לפי קרבתו למקום מושבו של המורה, והתחרות הייתה גדולה.

תשומת לב רבה ניתנה ללימוד משניות בעל פה. ערב אחד ביקר בחוג הזה הרב ש׳ קצין, נותן החסות והמפקח על חוגים אלה. לקראת ביקורו נאמר לנו כי הוא יבחן את התלמידים בבקיאות במשנה. בסופו של דבר לא בחן איש, ורק הכריז על תחרות נושאת פרסים בין התלמידים. על המתחרים הוטלה המשימה ללמוד בעל פה פרקים שלמים מתוך אחת המסכתות במשנה, והפרס הגדול שהובטח היה אחד מספרי המשנה. מעטים נענו לאתגר, ואני הייתי אחד מהם. בחרתי את מסכת ״תענית״ שאינה גדולה במיוחד, וכעבור שלושה שבועות הודעתי למורה שאני מוכן לבחינה והוא שלח אותי להיבחן אצל הרב ש׳ קצין. לקראת הפגישה אצל הרב הייתי מאוד נרגש, הן מעצם הפגישה בביתו של רב חשוב, והן מן הבחינה שחייבה לזכור מסכת שלמה בעל־פה.

כאשר הופעתי בבית הרב במועד שנקבע, הופתעתי לטובה. הוא היה חביב וידידותי, ואחרי שהשמעתי באוזניו, בעל פה, כמה מהקטעים של המסכת שלמדתי, הוא טפח על שכמי, אמר ״יישר כוח!״, והעניק לי ספר משניות חדש, ״סדר מועד״, השמור עמי עד היום. זהו אחד משישה סדרי משנה, העוסק בהליכות יום־יום: שבת, חגים ומועדים, נושאים המלווים כל אדם מישראל לאורך חייו. אני מניח, כי משניות אלה שלמדנו במסגרת החוג ללימוד משניות, היו לי ולחבריי שער כניסה מתאים ונוח אל לימודי המשנה והתלמוד.

כתחליף למשחקים ברחוב, עודדו אותנו ההורים גם להקדיש אחת בשבוע, לקריאה מספר ״תהלים״. מדי שבת בצהריים, אספו ילדים באחד מבתי הכנסת בשכונה למשך שעה אחת, לקרוא פרקי תהילים. לילדים שהשתתפו במפגשים אלה חולקו משקאות קלים וממתקים, ואלה כמובן דיברו אל לבנו ועוררו ציפייה למפגש הבא.

גם מקהלת ילדים פעלה בבית הכנסת שלנו, אף כי קשה לכנות "מקהלה" קבוצת ילדים אקראית, שנועדה ללמוד לשיר שירי קודש, בעיקר שירים מן הדיוואן של שבזי. הייתה זו יוזמתו של אחד מצעירי המתפללים, יחיאל יצחק־לוי, שניחן בקול ערב, והיה אחד מזמרי מקהלת עזרא אהרן, שהתפרסמה בירושלים בקרב העדה הספרדית. מקהלה זו שרה שירי קודש בסגנון ספרדי והופיעה לא אחת בתכניות של "קול ירושלים". החזרות של המקהלה נערכו בכל מוצאי־שבת, מיד לאחר תפילת ה"הבדלה", בנוכחות רב בית הכנסת וההורים. אודה, לא אהבתי במיוחד את החזרות האלה, ובעיקר לא אהבתי את ה"הצגה" שערכנו בפני ההורים והרב, ובשלב מסוים פרשתי מן המקהלה ומצאתי לי עיסוקים אחרים.

בבית כנסת זה המשיכו, כאמור, במסורת של הרב קאפח הן באשר לתכנים והן באשר לשיטת הלימוד. כאן דגלו בסיסמה של מייסד כת "דור דעה": "למד היטב, חקור והשכלת!" ודומה כי לא פחות ממה שהוקדש לתפילה, הוקדש ללימודי היהדות במסגרת הרחבה ביותר.

היינו עדים לחידוש נוסף בבית הכנסת הזה. אחת לשבוע, בכל שבת לפנות ערב, בא מרצה מבחוץ ודיבר על סוגיות ביהדות וגם על נושאים כלליים. בין המרצים זכורים לי מרצים מן האוניברסיטה העברית כגון פרופ' ש"ד גויטיין, ד"ר נוח בראון, ד"ר צבי קפלן ואחרים. לא קשה היה לראות את ההבדל הבולט בין בית הכנסת המתקדם שלנו לבין בתי כנסת אחרים בשכונה, שהצטמצמו בשינון לשמו, דוגמת השינון של פרקים מספר "הזוהר", שרק יחידי סגולה אולי הבינו את אשר קראו בו, או קריאה מונוטונית של מזמורי תהילים.

בחופש הגדול

האפשרויות שעמדו לרשותנו בשכונה בחופש הגדול היו מוגבלות מאוד. אם היו קייטנות הרי הן לא נועדו לבני השכונות, שלא היו להם אמצעים לשלם עבורן. מה עושים? לא ישבנו בחיבוק ידיים. בימי הקיץ נמצאו לנו פתרונות מפתרונות שונים, שהיה בהם מן המועיל ומן המהנה כאחד.

סיוע בעבודת הבית. באחת החופשות הצעתי לאימא לעזור לה בעבודת הבית. ראיתי כמה קשה היא עובדת בבית ומחוצה לו, וכמובן לא ציפיתי לתגמול על עבודתי.

"במה אתה יכול לעזור"? שאלה אימא.

לא היה לי מושג כיצד ילד בן אחת עשרה יכול להועיל, ועניתי:

"תגידי את."

אימא חשבה לרגע, וענתה:

"אולי תעזור לאחותך בתיה בשטיפת הרצפות? אבל בלי לריב! אם אתה צריך עזרה, תשאל אותה."

שמחתי. הנה אימא סומכת עליי ונותנת לי לעזור בעבודה של גדולים! רציתי להוכיח שאני יכול להסתדר בעצמי, ומיהרתי לבצע את העבודה ללא עזרת אחותי. לאחר שטיפת רצפה – לראשונה בחיי – התברר לי שהביצוע היה רחוק מלענות על הציפיות של אימא. ועם זאת היא ניסתה לעודד אותי; היא הסבירה לי שאני עשיתי עבודה שטחית מאוד, והציעה שבפעם הבאה אסתכל ואלמד איך היא עצמה

מנקה את הבית כמו שצריך. ואמנם לאחר שהתבוננתי באימא הבנתי כמה שטחית הייתה עבודתי. תחילה היא טאטאה את הדירה כולה, אחר כך הציפה את הרצפה במים וסבון, שפשפה את הרצפה במברשת קשיחה, תוך הקפדה על הסרת הלכלוך שבין חריצי המרצפות, שטפה במים ולבסוף ניגבה את הרצפה בסחבה. בחופשה הגדולה של אותה שנה למדתי מאימא, שאפילו שטיפת רצפות צריכה להיעשות בשיטתיות וביסודיות.

כריכת ספרים. בחופשה אחרת נקט מנהל בית הספר העממי שלנו יוזמה יוצאת דופן, והוא הביא לנו מורה, כורך בעברו בחו"ל, להדריך אותנו בעבודת קרטון לסוגיה. הוא לימד אותנו כיצד מקשטים נייר בגוונים ובצורות שונות, איך מכינים דבק, ואיך תופרים קונטרסים של ספר, והכול בעבודת־יד. הייתה זאת עבודה יצירתית, ובאווירה ההיא של בילוי עם החברים בתקופת הקיץ – גם משעשעת. לקראת סוף ימי החופשה סיפרתי בבית בגאווה איך למדתי לכרוך ספרים, ואחי שלמה, כדי לעודד אותי, דאג לספק לי כמה עבודות קטנות – כריכת ספרים לחבריו תמורת תשלום פעוט. שמחתי שיכולתי בפעם הראשונה בחיי לבצע עבודה לפי הזמנה ולקבל עבורה תשלום.

עבודה ביקב. באחת החופשות, ואני כבר חבר פעיל בתנועת הנוער "בני עקיבא", אסף אחד המדריכים קבוצה של חברים ובפיו הצעת עבודה לא שגרתית, ששכר בצידה: דריכת ענבים ביקב של משפחת שטנברג במוצא, והתנאי: שכר העבודה, ברובו, ייכנס לקופת הטיולים של הסניף. נענינו, חמישה חברים, לאתגר, וכל המבצע נמשך לא יותר מעשרה ימים, בחלקי נפל תפקיד לעשות עבודה שהזכירה לי

את סיפורי התנ"ך. הייתי דורך ענבים; תחת עינו הקפדנית של מנהל העבודה היה עלינו לקרצף היטב את הרגליים לפני – וגם אחרי – הירידה לגת שבה נערמו אשכולות הענבים, ובדריכה נמרצת להפוך הפירות לעיסה מימית דביקה. קשה לומר שהייתה זאת עבודה נעימה, על אף הפיתוי הכספי, ועל אף הידיעה שאנו תורמים לקופת הקבוצה שלנו ולתנועה.

מחנה קיץ בתנועת הנוער. אני זוכר לטובה חופשת קיץ אחת שאותה בילֵיתי במחנה עבודה לנוער של בני עקיבא. הייתי בן חמש־עשרה, עקיבא", וכאחת מפעולות הגיבוש של השכבה יצאנו למחנה עבודה בראשון לציון, שם אמורים היינו להתנסות בארגון חיים עצמאיים. שהינו במחנה כעשרים יום, ובשבילי הייתה זאת הפעם הראשונה שחייתי מחוץ לבית. חוויה מיוחדת ראיתי גם באפשרות לפגוש חברים ממקומות שונים בארץ ולקיים מעין קומונה, שהשתלבו בה עבודה, משחקים ושיחות אידיאולוגיות עד אור הבוקר ברוח "בני עקיבא". לרשותנו עמד בית אריזה, שלא היה פעיל בקיץ, והיה עלינו לנהל לעצמנו את חיי היום־יום, בדומה לגרעין הכשרה להתיישבות. המחנה שלנו לא נבדל ממחנות דומים של תנועות הנוער האחרות. ואולם, כאן ניתנה תשומת לב להווי הדתי בנוסח "הפועל המזרחי", שבאותן שנים עדיין נשא אופי יותר מתון מן האופי הקיצוני המתחרד, שסחף את תנועת "בני עקיבא" בימים שלאחר מלחמת ששת הימים.

ילדי השדה...

מקובל להניח שילדי השכונות חיים ברחובות צרים ואפלים, בתוך בתים צפופים. הרבה אמת יש בתיאור הזה, אלא שלפעמים נמצאו לו תחליפים.

השטח הפתוח שהשתרע בקצה נחלת אחים נקרא בפינו "השדה". שם שיחקנו, שם קטפנו שיבולים שהבשילו, ושם למדנו איך לחשוף את הגרעינים המבשילים בעודם רכים וטעימים למאכל. שומר השדות הערבי הגיע למקום לא פעם והשמיע קולות מאיימים נגד פורעי החוק, אבל לא ראינו בהם איום רציני. בנעורינו שיחקנו בשדה משחקי צופים, ובגד"נע התאמנו בתרגילים חצי־צבאיים. בימי המצור על ירושלים באנו ללקט גרעיני חוביזה לבישול ולגיוון סל המזון שלנו.

משמעות משלו קיבל אצלי אז הביטוי "מים גנובים ימתקו". בימי הקיץ, עונת הבשלת הפירות, חיפשנו אני וחברי עצי פרי שהם חצי־הפקר ואפשר ליהנות מפירותיהם בלי להסתכן בגניבה של ממש. כאלה היו עצי הצבר אשר שימשו כגדרות בגינות ובכפרי הערבים, והניבו פרי עסיסי וטוב.

שיטת הקטיף של פירות הצבר הקוצניים הייתה מיוחדת במינה. כדי שלא לגעת בקוצים היינו מתקינים בקצהו של מוט ארוך קופסת פח, וממרחק משחילים את פרי הצבר לקופסה הריקה. עכשיו מטים אותה שמאלה וימינה עד שהפרי ניתק ממקומו, ומגלגלים אותו בחול או בתוך פחית מים, כדי לנקות ככל האפשר את הקוצים שעל

הקליפה. הסרת הקליפה נעשתה בחיתוך זהיר, אך על אף כל אמצעי הזהירות קשה היה להימנע מן הקוצים הקטנים, ואלה דקרו והכאיבו. למותר לומר כי היינו מוכנים לשאת את הסבל. והרי היינו גיבוריו של מבצע של ממש, מה עוד שהפרי העסיסי כל כך ערב לחכנו! אוסיף ואציין, כי היו ילדים יותר מיומנים מאתנו, שעשו "עסק" ממכירת הפרי. הם היו קוטפים כמות לא מבוטלת של צברים, והם ידעו כיצד לטפל בקילוף הפרי, ניצבו עם מרכולתם בפינות הרחוב ומכרו צברים קלופים למעוניינים.

תות העץ זכה אף הוא לתשומת לבנו (תות השדה, שהוכנס לארץ על ידי ההתיישבות העברית החדשה, עדיין לא היה נפוץ פה). גם אלה, התות הלבן והתות השחור, היו עצים שגדלו פרא, ובקיץ נהגנו לקטוף תותים מעצי תות בודדים שגדלו פה ושם ושימשו כעצי נוי, ולאו דווקא למטרות מסחריות – מקור נוסף ל"מים גנובים", שהציבו בפנינו אתגר והעניקו לכול פרי טעם של הרפתקה. בחצר של השכן שלנו, מוכתר השכונה, גדל עץ תות גדול, שכמה מענפיו פלשו לחצר שלנו. אהבתי ליהנות מן ההפקר וללקט מפעם לפעם תותים שחורים עסיסיים, שלא זכו לתשומת לב בעליהם. אך את הסוד הזה לא יכולתי לשמור: התותים השחורים השאירו על בגדיי כתמים שקשה היה להסירם בכביסה, ועוררו שוב ושוב את רוגזה של אימא, אשר נשמע ברחבי הבית כולו.

הרימונים והתאנים היו לנו "פרי אסור" במלוא מובן המילה. הם גדלו בגינות פרטיות, וכאלה לא היו הרבה בירושלים. היה זה ספורט של קיץ לקטוף בגניבה מן הפירות האסורים הללו, בייחוד מעצים שנראה כי בעליהם מזניחים אותם. האמת היא שלדידנו, כילדי מצוקה, היה ה"פרי אסור" הזה טעים יותר עשרות מונים יתר

מן הפירות שקנינו בשוק, מה גם שלא היה עלינו לשלם תמורתו ולו פרוטה אחת.

היינו ילדי עיר, אך משיכתנו אל הטבע הייתה חזקה ובאה לידי ביטוי בדרכים שונות. בגיל שתים עשרה, בשנת 1938, עוד לא הייתי חבר בתנועת נוער, ולא היו לי ולחבריי הזדמנויות רבות לצאת אל מחוץ לעיר. בחג החנוכה של אותה שנה החלטנו, קבוצה של ארבעה חברים, לצאת למוצא עלית ל"יום שדה". טיול כזה ברגל, מרחק של שמונה קילומטרים, נראה לנו נועז. זו פעם ראשונה שאנו מטיילים ללא כל מבוגר, מה עוד שניאלץ לעבור בדרך בשטחים של ערבים! קווינו שהכול יעבור בשלום, אך ידענו שאם ניתקל בבעיות נוכל לפנות לבקש עזרה מן המורה החביב שלנו האדון גולדשטיין, שהיה תושב מוצא עלית. בסופו של דבר לא נזקקנו לעזרתו של המורה, והניסיון לפעולה עצמאית ראשונה עבר בשלום. ארגנו לעצמנו את האוכל, בישלנו קפה "כמו גדולים", ניסינו לצלות תפוחי אדמה במדורה שהדלקנו, ואף על פי שכמה מהם נשרפו – מצאנו אותם טעימים לחֵכנו. אף כי הצלחתנו הייתה חלקית, היינו שבעי רצון מעצם העובדה שהעזנו לצאת לבדנו לפעולה זאת. נכון, החזרה הביתה ברגל הייתה מעייפת, אך איש לא התלונן.

באותה שנה נקלעתי יחד עם חבריי להרפתקה שרק בדיעבד הסתברה כמסוכנת והרת אסון. זה התחיל בהודעה משמחת של מחנך הכיתה, כי בעוד שבועיים תערוך הכיתה טיול גדול מחוץ לעיר – נסיעה ורחצה בים המלח. התשלום לכל משתתף עמד על חמישה עשר גרוש (שווה ערך לשלושים שקל כיום), ואבא, על רקע מצבנו הכלכלי, טען כי ההוצאה על טיול כזה היא בחינת מותרות, מה גם שיש חשש מפני סכנות בדרכים ואין להתעלם מהן.

ביום הטיול הגעתי לבית הספר ואני מצויד במזון ליום אחד, לפי הנחיות המחנך, וכך עשו גם כמה מחבריי שטרם שילמו עבור הטיול. לתומנו האמנו כי המחנך שלנו ימצא סידור ויתחשב באלה שלא שילמו. ואולם כאשר קראו את שמות התלמידים המתבקשים לעלות למשאית, נפקדו שמות של חמישה תלמידים שלא שילמו. עמדנו שם בצד, נכלמים, עוקבים בעיניים כלות אחר כל בני הכיתה עולים למשאיות. אולם לא אנחנו שנניח למרה השחורה להשתלט עלינו, ואך נעלמו המשאיות מעינינו ישבנו לטקס עצה: במה נוכל לפצות את עצמנו.

אחד מאתנו העלה רעיון מלהיב: לצעוד להר הצופים, שם כבר עמדו על תִלם בנייני האוניברסיטה העברית, בית החולים "הדסה" וגן בוטאני מיוחד במינו לצמחי התנ"ך, שטיפח חוקר צמחי ארץ ישראל נגה הראובני.

יצאנו לדרך. עברנו דרך השדות שגבלו בשכונת שיח' ג'ראח, אחד מהפרברים של ירושלים, על הכביש המוביל מן העיר להר הצופים. זאת הייתה שכונה קטנה וחדשה, והתגוררו בה כמה מנכבדי העיר הערביים. הבית הבולט בשכונה היה זה של המופתי הירושלמי, שהיה האישיות הערבית הבכירה בירושלים וצורר ישראל מובהק, אשר במלחמת העולם השנייה שיתף פעולה עם הנאצים.

יצאנו לדרך ללא כל תוכנית מראש. תחילה עלינו לאמפיתיאטרון הקטן של האוניברסיטה, שממנו נשקף נוף מדהים של מדבר יהודה.

"תראו, תראו כמה קרוב מכאן ים המלח!" התפעלנו.

היה זה יום בהיר ויכולנו לראות את ים המלח כל כך קרוב עד כי לא יכולנו להתנגד להצעה שהעלה מי מאתנו, להמשיך וללכת לכיוון ים המלח.

"ואולי נספיק להגיע לשם יחד עם כל החבר'ה. איזו הפתעה זאת תהיה למחנך שלנו ולכל הכיתה!" הוסיף אחד החברים.

מרוב התלהבות שכנענו את עצמנו שהרעיון מעשי, ואנו, חמישה "דון קישוטים", התחלנו לרדת בזריזות מן האמפיתיאטרון ופנינו אל ים המלח. כעבור הליכה של כמחצית השעה התחיל להתבהר לנו שהדרך תהיה קשה. ככל שהתקדמנו נעשה חם יותר, העייפות גברה, ונאלצנו לשבת ולנוח. כשביקשנו להמשיך גילינו לפתע שאנו נמצאים בתוך ואדי רחב, מוקפים הרים, ולא הבחנו בשום זכר לים המלח, שנשקף לעינינו ממרומי הר הצופים. היינו תשושים, וחשש גדול התגנב ללבנו: שאנו מתחילים לאבד את הכיוון.

ידענו שאנחנו בסביבה זרה שאין בה יהודים. רק ממרחק ראינו רועה ערבי מוביל את עדר הכבשים שלו. ההתלהבות שבה יצאנו לדרך פגה, ובמקומה החלו מכרסמים בנו פחד ודאגה שלא נמצא את דרכנו הלאה, וחמור מזה: שלא נדע איך לחזור.

לאט לאט באה ההתפכחות.

"ומה נעשה אם לא נמצא את הדרך חזרה לירושלים?" שאל מישהו לתומו, ואחר הוסיף בקול שבור, שהיה בו מן התחינה ומן אזהרה גם יחד:

"ההורים בטח ידאגו לנו."

מרגע זה הדאגה היחידה שלנו הייתה איך חוזרים לירושלים, ואיך מפסיקים לתעות בדרך המסוכנת הזאת.

התמזל מזלנו שמהר מאוד חזרנו למציאות ולא נתפסנו לבהלה. הפחד מפני מתנכלים ערביים חייב אותנו לנהוג בזהירות ודחף אותנו לקום ולטפס מן הוואדי חזרה לעבר בנייני האוניברסיטה. הדרך התלולה, שבה ירדנו בקלות בתחילת הבוקר, הייתה עכשיו, בחום

הצהריים, מפרכת ומתישה, מה עוד שבינתיים הלכו ואזלו המים במימיות שלנו. אין ספק כי לקחנו כאן, ילדים בני שתים עשרה, סיכון בלתי־מחושב. החרידה אותנו המחשבה, מה יכול היה לקרות אילו היינו מתעקשים להמשיך ולחפש את הדרך במרחבי מדבר יהודה. בשארית כוחותינו התקדמנו חזרה אל בניני האוניברסיטה, מכונסים בתוך עצמנו ומהורהרים, ורק כשהגענו חזרה לאמפיתיאטרון פרצנו בצהלות שמחה. הבטחנו לעצמנו שלא נספר להורים על ההרפתקה שלנו, שיכלה להיגמר באסון. לחברים בכיתה סיפרנו כי רוב הזמן טיילנו בהר הצופים ובסביבתו. לא סיפרנו כי הייתה זאת סביבה רחבה, רחבה מאוד...

יום "כיף" ליד קבר שמעון הצדיק

הילדות בירושלים של שנות השלושים והארבעים של המאה העשרים התאפיינה במבט רציני ומחמיר על החיים. הנסיבות האיצו בנו להתבגר, וללא ספק – על חשבון חדוות הילדות. תפיסת החיים של אבא, כמקובל בחברות המסורתיות, הילדות לא הייתה אלא הכנה לעיקר, לתקופת הבגרות. הכול היה מכוון לתכלית זו, וכל מעשה שלא כוון אליה ולא הייתה תכלית בצדו זו נראתה כמעשה הבל. את המושג "הנאה לשמה" לא הכרנו, ולא פעם הגיב אבא מגיב לבקשותיי בביטול מה, בדרך כלל במשפט התימני הנפוץ: "מה הנאה?" משמע, מה יצא לנו מזה? ביטויו של הרמב"ם "הבלי עולם", היה שגור בפי אבא לציון כל פעולה שאינה מכוונת למטרה העיקרית, שהיא "תורה עם דרך ארץ". כללו של דבר, לפי אבא, הילדות אינה קיימת כמטרה לעצמה אלא כהכנה לעיצוב יהודי ירא שמים הממשיך בדרך אבותיו.

עם זאת, כפי שקרה בכל המסגרות הדתיות הנוקשות, הטבע האנושי תבע את שלו, ותמיד נמצאו תחליפים ו"פתחי מילוט", שאיפשרו לנו התפרקות מסוימת. במועדים אחדים בשנה, למשל בפורים, בל"ג בעומר ובימי הילולא למיניהם שבהם ניתן היה "להתפרק", בהיתר ובחסות המסורת הדתית. בזיכרוני עולה יום אחד בשנה, ולאו דווקא בחג מחגי ישראל.

מקובל היה בירושלים, בעיקר בקרב עדות המזרח, לעלות באסרו־חג של חג השבועות אל אתר שבו נמצאה מערה, ובה לפי המסורת קבור שמעון הצדיק, שלפי הכתוב בפרקי אבות היה "משיירי הכנסת

הגדולה". המערה נמצאה בדרך להר־הצופים, בין שכונת הבוכרים לבין שכונת שיך ג'ראח בשטח גדול, שבחלקו נטועים עצי זית. משפחות מירושלים, גברים נשים וטף, התכנסו כאן והביאו אִתם ציוד ומזון לבילוי בצוותא במשך כל היום. ההתכנסות דומה הייתה להילולות שנוהגים ספרדים ובני עדות מזרח לערוך ליד קברי צדיקים עד היום.

הביקור ב"שמעון הצדיק" היה לנו הילדים, יום של שעשועים. מלבד הכניסה למערת הקבר רוב הזמן הוקדש ל"קומזיץ" גדול: כמה משפחות התכנסו יחד, ונהנו ממשחקים, הגרלות, נדנדות ורוכלים. ערבים מן הסביבה "השתתפו" גם הם בהילולא המסורתית שלנו ומכרו לחוגגים משקאות קרים ותרמילי חומוס צלויים, שנקראו בפיהם "חמלֶה מלאנה". באווירה הקודרת של ירושלים של הימים ההם, היה זה אחד הימים המעטים של כיף אמיתי.

י"א.

מירושלים לכפר הילדים "מאיר שפיה"

בסמינר למורים • מחנך בכפר הילדים "מאיר שפיה" •
בסירה אחת עם יוסף אחי • יוסף איננו

בסמינר למורים של "עליית הנוער"

בשלהי מלחמת העולם השנייה נתקבלתי לשמחתי לסמינר למדריכים מטעם הלשכה ל"עליית הנוער", שהקימה בזמנו הגב' הנרייטה סולד. הייתי בן שבע־עשרה שנה, ללא סיכויים להמשיך בלימודים סדירים, ללא בגרות מלאה וללא מקצוע, ועמדתי אז על פרשת דרכים. הוריי לא יכלו לסייע לי כלכלית, ולא היו לי הרבה אפשרויות. מאחר וכבר התנסיתי כמדריך נוער ב"בני עקיבא", שמחתי לשמוע שמחפשים מועמדים לסמינר למדריכים דתיים מטעם "עליית הנוער". הצגתי את מועמדותי, הוזמנתי להופיע בפני ועדת קבלה שבראשה עמד אז פרופ' נתן רוטנשטרייך. ונמצאתי מתאים לסמינר, אלא שלסמינר הזה, לפי דרישת הנרייטה סולד, התקבלו רק מועמדים מבני שמונה־עשרה ומעלה. מנהל הסמינר היה הרב אליעזר שמשון רוזנטל, רב צעיר, יוצא גרמניה, שהרשים אותי במידת פתיחותו, ונבדל במידה רבה מן הרבנים השמרניים, שליבי לא נמשך אליהם. נפגשתי עמו וניסיתי לשכנעו שבסופו של דבר הרי אגיע לגיל הנדרש במהלך שנת הלימודים, והעיקר שבגיל המתאים אתחיל לעבוד בהדרכה.

הבחנתי שהמנהל מתלבט בין רצונו לקבל אותי לסמינר, למרות גילי הצעיר, לבין ההנחיות הנוקשות של הגב' הנרייטה סולד. הוא סירב לתת לי תשובה מיידית, ולאחר ש"נדנדתי" לו ולחצתי עליו, הוא הציע לי להתייצב אצלו ביום פתיחת שנת הלימודים, ועד אז יברר אם נוטים המנהלים ב"עליית הנוער" לנקוט גמישות ביחס לגיל.

ראיתי כאן פתח לרצון טוב מצידו, הייתה לי תקווה עמומה, שהגב׳ הנרייטה סולד תלך לקראתי לאחר שתתרשם בייחוד מידיעותיי בלימודי היהדות.

ביום פתיחת הסמינר הרב רוזנטל עבר על ידי, ובקריצה העיר בלחישה:

״עוד מעט תגיע הגב׳ סולד. עדיין לא דיברתי אִתה עליך, ואני מקווה שהיא עסוקה בנושאים אחרים ולא בך, כי אני רוצה אותך אצלנו.״

באותה עת הסמינר הזה אמור היה לפתור לי שתי בעיות: רכישת מקצוע כמורה והשלמת פערים בלימודים, אשר יכשירו אותי להתקבל לאוניברסיטה. בסופו של דבר ההימור שלי הצליח, תקוותיי התגשמו ונענו ציפיותיי, כי למחרת היום הודיע מנהל הסמינר, כי בהתחשב בנתונים שלי, ולאור המלצת ועדת הקבלה, הצליח לקבל הסכמתה החיובית של הנרייטה סולד.

תלמידי הסמינר התאכסנו בפנימייה בשכונת בית־וגן. תוכנית הלימודים הייתה מאוד אינטנסיבית וחייבה אותנו להתמסר מבוקר עד ערב ללימודים בלבד. המורים, כמעט כולם, היו מטובי המורים של האוניברסיטה העברית. הסמינר התמקד במקצועות היהדות ובמקצועות חינוך ופסיכולוגיה, וכאן ניכר פער בין אלה שהוכיחו השכלה כללית רחבה, בעיקר מקרב עולי אירופה, לבין האחרים, כמוני, שבלטו בלימודי היהדות. בסיום שנת לימודים מאוד אינטנסיבית, נשלחו המסיימים לעבוד כמורים וכמדריכים במוסדות ״עליית הנוער״ בארץ, ורבים מהם המשיכו לעסוק בחינוך ובהוראה במוסדות אחרים.

אני, אף שהייתי תושב ירושלים, העדפתי לגור בפנימייה של הסמינר

על פני המגורים בבית הוריי, שתנאי המגורים והתנאים הכלכליים בו לא אפשרו לי להתרכז בלימודים. כאן נפל בחלקי להכיר חברים חדשים, גם ילידי הארץ וגם עולים שנמלטו מאירופה ערב מלחמת העולם השנייה, ולהתוודע לרקע התרבותי השונה שהביא עמו כל אחד מארץ מולדתו. מה עוד שהיו אלה צעירים בעלי השקפות מתונות בנושאי דת ובעלי מטען תרבותי־אירופי שלא הכרתי בילדותי בשכונה.

זכור לטוב אחד ממשתפי הסמינר, ראובן פויירשטין, יוצא רומניה, שהיה בוגר ממני בכמה שנים, ויחסו אליי היה כשל אח בכיר לאחיו הצעיר. התפעלתי מרוחב השכלתו ומשליטתו במוסיקה, הן ביצירות ממבחר המוסיקה הקלאסית והן בהכרת פרקי חזנות בביצוע גדולי החזנים ממזרח אירופה. הוא החזיק מבחר גדול של תקליטים של חזנים מפורסמים, ונהניתי לראות איך הוא מתענג על זמרתם. מפעם לפעם היה מזמין חברים לבוא ולהאזין יחד עמו, הן למוסיקה קלאסית והן לפרקי חזנות. הוא לא יכול היה להבין מדוע אין אנו מתרגשים כמוהו לשמע היצירות שהשמיע לנו.

עברו מאז שנים רבות. באחד הימים פגשתי את ראובן פויירשטין באחת מהרצאותיו, וכבר הוא נושא תואר של פרופסור ושמו הולך לפניו בזכות שיטת חינוך מיוחדת במינה שפיתח ואשר זכתה לפרסום עולמי.

חבריי בסמינר היו לי אז דוגמה ומופת ללהט ציוני־דתי, רחוק מקיצוניות ומפוזות של "מטיפים בשער", כל כך שונים מן העסקנים הדתיים שהכרתי, לצערי, בשנים שלאחר כך. רוב התלמידים היו מבני עשרים ומעלה, ורק ארבעה היו בני למטה מעשרים שנה.

אני, נער מבני השכונות הדלות בירושלים, מצאתי לי שפה משותפת דווקא עם חבר בעל רקע שונה בתכלית. ידידי גדעון עלה

ארצה מגרמניה עם "עליית הנוער", סמוך למלחמת העולם השנייה. היינו בני אותו גיל, מהצעירים שבחבורה. הוא התחנך בקיבוץ דתי, ואלמלא המבטא ה"ייקי" הבולט שלו אפשר היה לטעות בו שהוא בן הארץ. הוא היה דעתן, התעניין מאוד במתמטיקה ואהבתי את דרך החשיבה הלוגית שלו בשיעורי תלמוד. ברבות הימים שירת בתפקידי פיקוד ביחידת עילית בצה"ל, ובאחד הימים אף פגשתי אותו בבית ספר לקצינים, כאשר הוא כמדריך ראשי, ואני כאחד החניכים.

כבר בתחילת הקורס העסיקה את החניכים השאלה מי יודח באמצע הקורס ומי יצליח לסיים. הייתה דאגה נוספת: כמה ימים לאחר תחילת הקורס נהרג אחד החניכים כתוצאה מתאונה במהלך האימונים. החניכים הסבירו זה לזה שבבית ספר לקצינים, כתוצאה מאימונים נהרג אחוז אחד, וזה אחוז מקובל.

באחד הימים הודיע לנו מפקד בית הספר (אז היה אל"מ י' שדמי), כי המרצה של אחר הצהריים יהיה המדריך הראשי של ביה"ס לקצינים, שיצאו לו מוניטין כמדריך מוכשר ואהוד. הקצין התורן נכנס והציג את המרצה, והנה להפתעתי עלה על הדוכן מיודעי משכבר הימים גדעון. הוא נשא הרצאה מרתקת. לא היה ברור לי אם הבחין בי במהלך ההרצאה, ואני נמצאתי קצת במבוכה: המרחק בין החניכים לבין המדריכים בבית־ספר לקצינים היה גדול, וכאשר אמרתי להעז ולגשת אליו לשאול לשלומו לאחר ההרצאה – לא הספקתי, וגם לא התאמצתי במיוחד לפגוש אותו אישית, כי כולנו חשנו בהקפדה היתֵרה לקיים היראַרכיה בין בעלי הדרגות. כעבור שבועיים שוב הופיע המדריך הראשי בהרצאה. בצאתנו מאולם ההרצאות הרגשתי טפיחה על השכם, הסבתי את פניי, והנה גדעון מחייך אליי חיוך רחב: "אתה לא מכיר אותי?"

המבוכה הציפה אותי, אך עניתי בביטחון: "בטח שאני מכיר אותך, ואני אפילו נהנה מאוד מן ההרצאות שלך, וזאת הדעה הכללית פה, והוספתי בחיוך: "אבל פה – איפה אני ואיפה אתה!?" עוד החלפנו כמה משפטים, והוא מיהר לדרכו. חבריי לקורס התעניינו:

"מה, אתה מכיר את המדריך הראשי? מאיפה?"

"סתם, היינו יחד בקורס למורים," עניתי מניה וביה, מתחמק מסיפורים על הימים ההם.

הפגישה הבאה עם גדעון הייתה כבר לקראת סיום קורס הקצינים. הפעם הרגשתי קצת יותר נינוח, משוחרר כבר מן הפחדים של תחילת הקורס, וכאשר הוא שאל אותי בבדיחות הדעת, בטון לבבי, קצת עוקצני:

"איך הולך לך בקורס, אני רואה שעוד לא הדיחו אותך, תיזהר!" עניתי לו:

"אם להביא בחשבון את הלחץ המופעל פה על החניכים, באמת יש לי מזל שעוד לא הודחתי. בכל אופן, אין לי ציפיות לציונים גבוהים במיוחד. בשיעורי ה"תלמוד" בסמינר הרגשתי יותר בטוח."

מחנך בכפר הילדים "מאיר שפיה"

לפני סיום הסמינר למורים ומדריכים של "עליית הנוער", ולקראת שיבוצנו במוסדות החינוך השונים, שוחחתי עם הא' אנוך, המרצה לפדגוגיה בסמינר, והבעתי בצורה נחרצת את שאיפתי לעבוד בכפר הנוער "מאיר שפיה" במדור הדתי. הגעתי לבחירה זו עוד חודשיים לפני כן. בסיור שערכנו במסגרת הסמינר לפנימיות של "עליית הנוער", הגענו לביקור גם בחפירות בית שערים, ושם פגשתי אחד ממכריי, בן־ציון, מורה ותיק, שערך טיול במקום עם קבוצת נערים משפיה. הוא סיפר לי שבתום שנת הלימודים הוא חוזר לביתו בתל־אביב, ושם יעבוד כמורה בבית ספר רגיל, אך המליץ בפניי לחתור להתקבל לעבודה במוסד כמו שפיה, שבו אוכל, כמחנך צעיר, להתפתח יפה בזכות המחנכים המנוסים העובדים במקום, שיוכלו לתרום לי מניסיונם. מר אנוך שמע שאני מעדיף להישלח לעבודה בשפיה, והתפלא לשמוע מפי דעה נחרצת. הוא הדגיש ששפיה אינו מוסד דתי במלוא מובן המילה.

הגבתי שהמתינות בענייני דת בכפר הילדים לא תהווה מכשול עבורי. הפדגוג נראה מופתע. תשובתי כנראה לא מצאה חן בעיניו, ובחיוך אירוני, שהיה אופייני לו, חתם את השיחה:

"אתה לא צריך להחליט מיד, עדיף לבדוק אפשרויות נוספות."

כעבור שבועיים קיבלתי מלשכת "עליית הנוער" הודעה להתייצב במשרדם בירושלים. במשרד נאמר לי, שבעוד כמה ימים יבוא לעיר ד"ר פירסט, מנהל כפר הילדים מאיר שפיה, ושעליי לתאם עמו פגישה

לשיחה כמועמד לעבודה כמחנך בכפר הילדים. התרגשתי. יהיה זה לי ראיון העבודה ראשון בחיי.

חששתי שהמנהל יפסול אותי בגלל גילי (הייתי רק בן ח"י שנים) ובשל חוסר ניסיוני כמחנך, ובכלל, הפגישה עם מנהל כללי של מוסד כה חשוב נראה לי "גדול עליי". נקבעה לנו פגישה בתיווך פקידה מלשכת "עליית הנוער", פגישה "על כוס תה" בבית הקפה הידוע בירושלים בשם "קפה מרקוס". הייתי כל כך טירון בעניינים כגון אלה, שהרי עד אז לא ערכתי פגישות בבתי קפה, ולא ידעתי איך מתנהגים במקום כזה. לא הייתי בטוח, למשל, מי צריך לשלם עבור הקפה, וליתר ביטחון הצטיידתי בכסף קטן בכיסי, על כל צרה...

כאשר נכנסתי לקפה מרקוס בשעה היעודה, ראיתי שבדיוק הד"ר פירסט נפרד מצעיר, שכנראה רואיין לפניי לאותה מטרה והנחתי, שהמנהל עורך סדרת ראיונות למועמדים לקראת פתיחת שנת הלימודים הקרובה. הוא קיבל אותי בחיוך ובלבביות והזמין אותי לשבת מולו ליד השולחן. ניגשה מלצרית ושאלה, אם אנו מבקשים להזמין דבר מה. ד"ר פירסט הזמין לעצמו כוס תה. כיוון שכך גם אני נהגתי כמוהו, למרות שרציתי קפה. המלצרית שאלה, אם נרצה גם לאכול משהו. המנהל ענה בשלילה, ואני בעקבותיו.

הפגישה הייתה קצרה ועניינית. ד"ר פירסט שאל אם יודע אני מה נדרש ממני בתפקיד המדובר, ומדוע בחרתי לעבוד דווקא בשפיה. עניתי מה שעניתי, הוא כנראה קיבל רושם טוב, אך ספק אם התלהב, ואם כן – לפחות לא הראה זאת. הוא היה תכליתי. הציע כי אתייצב בתחילת השבוע הקרוב בשפיה, ואביא עמי ציוד אישי. כמו כן הסביר לי, כיצד להגיע מזיכרון יעקב לשפיה. הוא הוסיף, שעליי לשהות ימים אחדים בשפיה כדי להתרשם, ואחר־כך להחליט. הרגשתי מאושר.

בסוף הפגישה נכונה לי הפתעה מוזרה; כאשר ניגשה המלצרית לקבל תשלום עבור התה, שילם המנהל עבור התה שלו, וכמובן מאליו שילמתי אני עבור התה שלי. תמהתי בליבי: האם לא היה ראוי, שהמנהל ישלם גם עבורי? עם זאת דנתי אותו לכף זכות. הנחתי, שהוא ביקש בדרך זו להדגים לי, כיצד נושא משרה ציבורית חייב לחוס על ממונו של הציבור, ואפילו ראיתי בכך התנהגות חיובית.

העתקת מקום מגוריי מירושלים לכפר הילדים "מאיר שפיה" הייתה עבורי צעד מהפכני. אמנם כבר הרגשתי שנה קודם מידה מסוימת של עצמאות, כאשר עברתי לפנימייה של הסמינר למורים ומדריכים של "עליית הנוער", אלא שזו לא הייתה עצמאות מלאה; גם כשלמדתי בסמינר הוספתי לבוא מדי פעם לבית הוריי, בעיקר בשבתות ובחגים. עתה, עם המעבר לשפיה, המשמעות הייתה עצמאות מלאה לטוב ולרע.

כעבור ימים אחדים ארזתי פריטי לבוש חיוניים בתרמיל ונסעתי באוטובוס שנסע בקו ירושלים־לחיפה. ירדתי בתחנה ליד הכפר הערבי פורידיס, כפי שהדריכו אותי ב"עליית הנוער", והמשכתי בהליכה מרחק של כ־30 דקות עד שפיה. הרגשתי שאני נוחת בבת־אחת לסביבה חדשה זרה לי, מפחידה ומרתקת כאחד. הימים היו ימים של ערב הכרזת המדינה, ימים של מתיחות בין יהודים לערבים. בסביבות זיכרון יעקב היו כמה כפרים ערביים, חלקם היו עוינים ליהודים. יוצא דופן היה הכפר פוריידיס, שחלק מתושביו עבדו בכרמים וביקב של זיכרון יעקב, וקיימו יחסים טובים עם היהודים. הכפרים, שהיו עוינים, בסופו של דבר, ברחו מכפריהם עם פרוץ מלחמת הקוממיות.

צעידתי מתחנת "אגד" עד לכפר הנוער הייתה מלווה פחדים; הרי אני הולך לבדי ליד כפר ערבי, ומי יערב לי שלא יתפתה אחד מנערי הכפר לפגוע ביי? חרדה זאת פגמה בחוויה שהייתה לי, לצעוד בין הכרמים בדרך אל הכפר.

הגעתי לשפיה בשעות אחר־הצהריים; עמדתי בכניסה לבנין המנהלה של הכפר תוהה: האם אפגוש פה את מנהל הכפר בכבודו ובעצמו, או אולי את אחד מעוזריו. עד שאני חוכך בדעתי אל מי עליי לפנות, והנה עבר לידי נער, שלפי חזות פניו הבנתי שהוא אחד מבני הנוער התימני, שנקלטו בשפיה בחסות "עליית הנוער". הנער הציג את עצמו כאחד התלמידים הבוגרים, ושמו שמואל שער. הוא שאל אותי, את מי אני מחפש, ואם יוכל לסייע בידי. אחרי שהסברתי לו את מטרת בואי, הוא שאל אם אני מבקש לפגוש את מנהל הכפר או את מנהל בית הספר, עניתי שיש לי פגישה עם מנהל הכפר, וכי יש אפשרות שאתחיל לעבוד כמדריך בכפר. לא נראה לי שהנער האמין לי ובצדק, כי אני נראיתי כבן גילו, ולהיות מחנך שלו – באותו רגע היה זה יומרני מדיי. שמואל, כחניך וותיק בכפר, הרגיש כבן־בית במקום, נכנס למשרד והציג אותי בפני מזכירתו של ד"ר פירסט. זו קיבלה אותי בחמימות, אך הודיעה שהמנהל יגיע יותר מאוחר. שמואל, שכבר ראה עצמו כמארח שלי, הציע לי לבוא עמו לחדר האוכל, לשתות קפה, ואחר־כך לשוב לפגישה עם מנהל הכפר. כאשר נפגשתי עם המנהל, הוא הפנה אותי לימימה גלעדי, אם הבית, שהוליכה אותי לחדר שהיה מיועד לי.

נחיתתי בשפיה לא הייתה קלה כלל. בימים הראשונים עוד לא הבנתי "מי נגד מי" במקום. כפר נוער זה קלט מגוון של חניכים. היו שם ילדים ילידי הארץ, בני משפחות וותיקות שהיו משפחות

הרוסות, והיה צריך למצוא לילדיהן בית חם. אלה קיבלו חינוך במסגרת החינוך ה"כללי", כינוי לחינוך חילוני, עם סממנים קלים של מסורת יהודית. והיו שם שתי קבוצות של נערים, שהגיעו ארצה במסגרת "עליית הנוער"; הקבוצה האחת הייתה נערים, שהובאו לארץ מסוריה, והקבוצה השנייה – ילדים ונערים בני תימן, חסרי בית, שנקבצו מרחובות עדן. אלה קיבלו חינוך במסגרת מדור דתי, מתוך מגמה לסייע להם לשמור על מסורת אבותיהם. למען האמת, המסגרת הזאת לא הייתה נוקשה מבחינת שמירת המצוות.

פגשתי פה ילדים ונערים מגיל עשר שנים ועד גיל שבע־עשרה שנה. נפל בחלקי לעבוד גם כמדריך וגם כמורה גם בכיתות של הילדים וגם בכיתות של הנוער. מרחק הגיל ביני לבין הנערים לא היה גדול. אדרבא, התרשמתי שלחלק מן הנערים, בחיי יום־יום, היה כבר ניסיון חיים גדול משלי, והתלאות שהם עברו הטביעו בהם חותם קשה, וכל יתרוני עליהם התבטא בכך, שהייתה לי הסמכות של מורה, וכן הידע, שאמור הייתי להקנות להם, והם קיבלו זאת בהערכה ובאהבה נוגעת ללב.

תקופת עבודתי בשפיה הייתה עבורי תקופת מעבר קריטית; הייתי כבן שמונה עשרה שנה, וזאת הייתה פעם ראשונה שאני מנהל חיים עצמאיים, פעם ראשונה שאני מקבל משכורת בצורה סדירה (אמנם עבדתי קודם תקופה קצרה, בחופשת הקיץ, כחניך בלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל, אבל תקופה זו לא נחשבה בעיניי, כי אז חייתי בבית הוריי, ורחוק מעצמאות). זאת הייתה שנה ראשונה של עבודתי כמחנך. בתפקיד זה היה שילוב של מדריך חינוכי, הדואג לפעולות תרבות וחברה, וכן תפקיד של מורה בכיתות של ילדי עליית

הנוער בני ארצות שונות ורקע חברתי ומשפחתי מגוון.

נמצאתי אז לא רק במעבר מנעורים לבגרות, עם המתח הכרוך בגיל ההתבגרות ובניצני הקשרים בין בנים לבנות, אלא שבתקופה זאת התחילה להתרופף בי הזיקה לקיום מצוות ולדת בכלל. לא העסיקו אותי השאלות, שנגעו למצווה זו או אחרת, אלא תהיות בתחום האמונה והדת, וככל שהעמקתי בסוגיות הללו, כן הלכתי ושקעתי בהרבה תהיות ובמבוכה גדולה.

בשפיה היה קיים רשמית מטבח כשר, ואולם, אין ספק, שאילו ביקר במקום מפקח כשרות מטעם הרבנות האורתודוקסית המחמירה, ספק אם היה נותן לו תעודת כשרות מלאה. בראשית עבודתי בשפיה אבא שאל אותי אם יש במקום מטבח כשר. עניתי לו כי מובן מאליו שהמטבח כשר, אך לשם הזהירות הוספתי, ספק ברצינות, ספק בבדיחות הדעת, שאני לא בטוח שרבנים ממאה שערים היו סומכים את ידם על מטבח כזה. אמרתי זאת, אף שידעתי שאבא לא תמך בדרך כלל בגישה המחמירה של החרדים בנושאים שונים. בנושא כשרות – אבא החמיר לא פחות.

לא יכולתי לבקר את משפחתי בירושלים לעתים קרובות, הן מטעמי חיסכון בהוצאות הנסיעה, והן מפני מצוותו של אבא למעט בנסיעות לירושלים בכביש, שהיה חשוף אז להתנכלויות של כנופיות ערביות ששלטו לאורכו. ההתכתבות עם הוריי ואחיותיי בירושלים, ועם אחיי בחולון, הייתה הקשר העיקרי שלי עם המשפחה. המכתבים היו שבלוניים ומשעממים למדיי. אבא לא היה איש דברים, וגם לא איש כתיבה, ועל כן מכתביו היו קצרים ותכליתיים. בדרך כלל הם נפתחו בשאלה על מצב הבריאות, המשיכו בדיווח קצר על המשפחה (אירועים שמחוץ למשפחה לא היו נושא למכתבים אלה), ונסתיימו

בדברי אזהרה מפני הסכנות בדרכים, וכן בברכות ואיחולים לבריאות ולהצלחה.

באחד הימים כתב לי אבא, כי בדרכם לטבריה, לטיפולים בחמי טבריה, יבקרו הוא ואימא אצלי בשפיה. ההודעה הזאת הייתה לי הפתעה נעימה, אם כי חששתי משאלות מטרידות של אבא ביחס לשאלת השמירה על הכשרות במקום.

באותם ימים עמדו לרשות הציבור מקומות נופש מעטים בארץ. למיטב זיכרוני, הוריי לא הרשו לעצמם חופשות או נופש, גם מסיבות כלכליות ובעיקר מפני שבמשפחה דתית חגי ישראל היו ימי החופשה הטבעיים. יש לזכור, שהנסיעה מירושלים לטבריה לא הייתה אז עניין יום־יומי. הוריי נהגו לנסוע לטבריה אחת לכמה שנים, עיר שהייתה אהובה עליהם, ועל שום האפשרות להתרפא בחמי טבריה. נכון, משפחות אחרות, בעיקר מעדות המזרח, נסעו לטבריה בעיקר, כדי להשתטח על קברות צדיקים, אך כבר הזכרתי, כי הוריי קיבלו בעניין זה את תורתו של הרמב"ם, אשר ראה בתופעה הזאת מעין "פולחן מתים" וסטייה מרוח היהדות וסלדו ממנה אף הם.

בשל מיעוט בתי המלון, ובעיקר בגלל חסרון כיס, התארגנו מפעם לפעם כמה משפחות, שכרו חדרים בטבריה לשבוע או יותר, ארגנו לעצמם את המזון, הביאו מן הבית כלי אוכל, פתיליות ואביזרי בישול, ובטבריה בישלו יחד וסעדו בצוותא. כך עשו גם הוריי. הם חברו לכמה קרובים וידידים מירושלים ויצאו לחופשה משותפת בעיר הנושקת לכינרת.

כשהגיעו הוריי לשפיה שמחתי לערוך להם סיור, הכרתי להם אחדים מעמיתיי לעבודה, אך נמנעתי מלסייר איתם בחדר האוכל

והמטבח. הייתה להם זו פעם ראשונה שביקרו בכפר ילדים, המנוהל בידי הילדים עצמם, והם התפעלו מכל מה שראו. לפנות ערב, כאשר צלצל הפעמון הקורא לארוחת הערב, ביקשתי מאחת התלמידות ללכת למטבח ולהביא משם ארוחת ערב לי ולהוריי. להוריי אמרתי שהרעש וה"בלגן" בחדר האוכל "לא בשבילם". התעלמתי מן השאלה שהדאיגה אותי, שאלת השמירה על הכשרות. שניהם קיבלו את דבריי ללא עוררין, וגם הביעו שביעות רצון מן השירות המיוחד שזכו לו. אימא, כנראה, חשדה שאני מבקש להסתיר משהו, ולאחר הארוחה העירה, קרצה: "מדוע אינך רוצה שנאכל בחדר האוכל כמו כולם, הרי אנחנו לא מיוחסים!"

במקום לענות, עברתי לנושא אחר והערתי:

"עוד מעט נרד לחדר האוכל, שם תתחיל הצגה של ילדים ותופיע תזמורת מנדולינות, של ילדי שפיה. אתם תיהנו מן התזמורת, ותפגשו שם את כל ידידיי. לא כדאי להחמיץ את ההצגה."

כעבור שנים, כאשר העירה לי אימא, שאינני מקפיד בענייני כשרות, לא חששה להזכיר לי פרשה ישנה:

"אני חושבת, שאז בביקורנו בשפיה חששת מן האפשרות, שנגלה שבכפר הזה לא כל כך הקפידו בענייני כשרות".

מפגש יוצא דופן הזדמן להוריי בשפיה עם משפחת גלעדי. ראש המשפחה, ישראל, היה אחד החלוצים, שהגיעו לארץ ישראל ממזרח אירופה בראשית שנות השלושים למאה העשרים. הוא הכיר ברחובות צעירה נאה, בת ליוצאי תימן, ונשא אותה לאישה. הם התגוררו זמן מה בשכונת מרמורק ברחובות, תקופה קצרה חיו בקיבוץ, ומשם נדדו והגיעו לעבודה בשפיה, שם שימש ישראל כמדריך חקלאי. החניכים יוצאי תימן אהבו אותו, בייחוד כאשר השגיחו כיצד ה"אשכנזי" הזה

משוחח עמם בחיבה במבטא עברי־תימני, שאותו למד מהורי אשתו ימימה. הרעיה נשאה בתפקיד אם הבית במדור לילדי תימן בשפיה, והיא הייתה לחניכים אלה כמו אימא. לי היו עמה קשרי ידידות חמים, והיא לקחה על עצמה את הדאגה למקום לינה עבור הוריי, והעמידה לרשותם את חדרה של אחת המדריכות שיצאה לחופשה.

סגנון דיבורו ה"חצי תימני" של ישראל גלעדי, החלוץ מרוסיה, עשה רושם עז על אבא. שהרי המרחק בין ישראל לבין יהודים מתימן היה כרחוק מזרח ממערב. עד אז הוריי לא הכירו מקרוב משפחות "מעורבות", ובמפגש הזה של הוריי עם משפחת גלעדי היה מן החידוש. אלא שלאחר שישראל הכיר את ימימה ואת משפחתה ברחובות, התאהב בהם ואף סיגל לעצמו מבטא תימני, אשר נשמע משובב נפש בפי חלוץ כמוהו.

עם משפחת גלעדי ועם בניהם קיימתי קשר כל השנים, גם לאחר שעזבנו כולנו את שפיה.

בתום הביקור בכפר הילדים יצאו הוריי באוטובוס של "אגד" לחיפה, ומשם לטבריה, עיר שבה ניכרה אז נוכחות ערבית בולטת. ברוב החנויות ובשוק שלטה השפה הערבית, והיא רווחה אפילו בקרב תושבי טבריה היהודיים. היחסים ביניהם לבין שכניהם הערבים לפני הקמת המדינה היו טובים למדיי. היה זה ביקורם האחרון של אבא ואימא בטבריה, כי שנה לאחר מכן, לאחר החלטת האו"ם על חלוקת הארץ, פתחו הערבים בהסתה נגד "הציונים", והיחסים בין שתי האוכלוסיות רק הלכו והחמירו, עד כי במלחמת העצמאות, רוב תושבי העיר הערביים נטשו את בתיהם ועברו למדינות השכנות.

בסירה אחת עם אחי יוסף

אחי יוסף המנוח היה בוגר ממני בשבע שנים, אבל שררה ביניינו קִרבה בזכות ראייה זהה של המציאות בארץ. כאשר עלינו ארצה, יוסף היה בן ארבע עשרה, כבר מעבר לגיל בית הספר, ועל כן, הוא החל מיד לעבוד כפועל בניין. עם זאת, ביוזמתו השתתף בקורסי ערב למיניהם. ראיתיו מעיין בספרים, ולאו דווקא בספרי קודש. הוא אף למד בסמינרים למדריכים שערכה המחלקה לחינוך של ההנהלה הציונית. עוד אני זוכר שהיו ליוסף קשרי ידידות עם הרב יוסף קאפח, שנמצא אז בשלבים הראשונים של קליטתו בארץ.

אשר לשמירת המצוות יוסף לא הלך בתלם, אבל התנתקותו מן הדת הייתה הדרגתית. הוא הרבה לעיין בספרי הרמב"ם ובספרי פילוסופיה יהודית מימי הביניים, ולא פעם נתן ביטוי ללבטיו בענייני דת, ובהקשר לכך אני זוכר מקרה מביך, ואולי קצת משעשע, שאירע באחת השבתות, בתקופה שבה התחלתי לעבוד כמורה בכפר הילדים "מאיר שפיה".

היה זה כשנתיים לפני מלחמת העצמאות, ואני כבן שמונה עשרה שנה. באותה שנה, בערב שבת, נערכה בקיבוץ "דליה" עצרת רבתי, שהוקדשה לריקודי עם, כנס מחולות עם בדליה, בהשתתפות עשרות להקות מחול, בעיקר, מן ההתיישבות העובדת ומתנועות הנוער החלוציות. המדריכים והמורים בשפיה, ובהם מורי המדור הדתי, הוזמנו להשתתף. יצאנו לדליה ביום שישי אחר הצהריים, והכנס

נמשך במשך כל ליל השבת. למען האמת, אני לא הקדשתי מחשבה לשאלה אם חוזרים ביום שבת או במוצאי שבת. לא העליתי כלל על דעתי את האפשרות, שאאלץ לחזור ביום שבת לכפר.

באותו ערב עברנו כולנו חוויה גדולה. העצרת נערכה בחיק הטבע, הנוף ההררי שימש תפאורה עשירה, ומורדות ההר שימשו כאמפיתיאטרון של הטבע. אלפי המשתתפים הגיעו לדליה קבוצות קבוצות מאורגנות מן העיר ומן הכפר, ויכולתי לפגוש כאן עולם אחר, שלא הכרתי בזמנו בעירי הקטנה, בירושלים. פגשתי את הנוער של ארץ ישראל העובדת, בני קיבוצים וחברי תנועות נוער, שנוכחותם הפגינה עוצמה שלא הכרתי – ארץ ישראל המורדת במוסכמות, המאמינה במהפכה חברתית בארץ ובעולם. בלילה זה עלו בלבי הרהורים: מה היה אומר אבא לו ידע, שאני משתתף בליל שבת בעצרת שבה מחללים שבת בפרהסיה? לרגע אמרתי לעצמי, שאולי שגיתי, כשנתפתיתי לבוא לעצרת הזאת. עוד לא הייתה לי הכנה נפשית לצעד דראסטי זה.

למחרת בבוקר, ביום שבת, בתום עצרת המחול, החלו כל המשתתפים להתארגן לשוב למקומותיהם. אף קבוצת המדריכים משפיה נקראה לעלות על המשאית לנסוע לכפר הילדים. ניצבתי בפני ברירה קשה: אם אשוב ביום שבת ברכב לשפיה, כיצד אסביר את נסיעתי בשבת? הרי עדיין נחשבתי בעיני תלמידיי כשומר מצוות, ואף על פי שבשפיה היינו מאוד ליברלים בענייני דת, נסיעה בשבת ודאי תיחשב לחריגה בוטה, שתותיר רושם רע על חניכיי במדור הדתי! הודעתי לנהג המשאית, כי עליי לבקר אצל אחי בחולון ולא אצטרף לנסיעה. רעיון הביקור אצל אחי בחולון עלה בליבי רק ברגע האחרון, כי גם להגיע אליו בשבת לא שִׁשתי. בינתיים החלטתי להצטרף לאחת

ההסעות, שיצאה לתל אביב, ואשר להמשך, אמרתי לעצמי: דיה לצרה בשעתה.

המשאית שבה נסעתי מקיבוץ דליה הגיעה לתל אביב בשעת הצהריים, והורידה כמה מאתנו בכיכר המושבות. זכרתי שתחנת שירות המוניות לחולון בשבת נמצאת ברחוב העלייה. מיהרתי לשם ונעמדתי בתור, והנה להפתעתי, כמה צעדים לפני עומד בתור אחי יוסף. הוא לא הבחין בי, אבל צפיתי שבכל רגע הוא יפנה את ראשו ויגלה אותי עומד בתור כדי לנסוע בשבת. באותם ימים ידעתי, שיוסף כבר אינו מקפיד בקיום המצוות, אך לא תיארתי לעצמי שהוא נוסע בשבת. גם הוא, כך שיערתי, לא האמין שיפגוש אותי בתחנת המוניות בשבת, שהרי זאת לי הנסיעה הראשונה בשבת. נמלאתי מבוכה: איך יוצאים מהמלכודת? היה זה יוסף, שברוב חכמתו הבין את המצב. הוא הסתובב, ניגש אליי, חייך, וכמו כלום לא קרה שמח לקראתי: "איזה אורח! אתה ודאי בדרך אליי! טוב שנפגשנו, לא ידעתי שתבוא. תאר לך, שהיית מגיע לחולון ולא היית מוצא אותי. עכשיו נגיע הביתה, ותראה אילו מטעמים הכנתי לשבת. אתה ודאי תאהב את צלי העוף. הכנתי אותו במו ידיי."

התחלתי לספר ליוסף כיצד נקלעתי למצב הזה, אבל הוא קטע אותי:

"עזוב, יש מספיק זמן לדבר על כך בבית."

קשה לתאר כמה אסיר תודה הייתי לו, שבטקט ובחוכמה רבה חילץ אותי מן המבוכה ומהרגשת ה"חוטא" שאפפה אותי באותה שעה. יוסף גר אז בדירת רווקים בחולון, בבית שעמד בעיצומה של בנייה. הוא בנה אותו במשותף עם אחי הגדול שלמה, שהתכונן לעזוב את ביתו במושב "גאולים" ולעבור לגור בחולון. יוסף עבר מירושלים

לחולון בעיקר מסיבות כלכליות. בתל אביב הוא מצא עבודה לטעמו בטכנאות שיניים, מה עוד, שדי שמח להתנתק מהמשפחה בירושלים, שהצרה קצת את צעדיו בכל הנוגע לשמירת המצוות.

לאחר ארוחה דשנה מעשה ידיו של אחי יוסף, על כוס קפה עשוי כהלכה, יוסף, כנראה, ראה צורך לגולל באוזניי את התהליך שעבר בשנתיים האחרונות. הוא סיפר כיצד החלו לכרסם בו ספקות ביחס לאמת המוחלטת של כל מה שקיבל מן הבית בילדותו, הוא ביטא את המסקנה שלו במשפט אחד: "אין אמת אחת ביהדות!" הוא סיפר על הזעזוע שקיבל, כאשר קרא על שריפת ספרי הרמב"ם בידי אלה, שהאמינו כי חלק ממה שכתב הרמב"ם אינו אלא דברי כפירה שמקורם ב"חוכמה יוונית". לא פחות השפיעה עליו המלחמה הגדולה בין "חסידים" לבין "מתנגדים" בקהילות מזרח אירופה, וכדי להדגיש בפניי את עצמת ספקותיו אמר:

"האם העלית בדעתך, שיהודים ילשינו בפני גויים על רבנים של יריביהם? והאם ידעת שיש יהודים, הפוסלים שחיטה של יריביהם ומתייחסים לבשר משחיטה זו כבשר טרף?"

ידעתי כבר אז מה רבו ההבדלים והפרשנויות בענייני ההלכה, ואפילו ביסודות האמונה, בין כיתות שונות ביהדות. במשפחתנו נהגו על פי רוב לפי הרמב"ם, ופגיעה במשנתו נראתה בעינינו כפגיעה ביסודות הדת. יתר על כן, בית אבא נטה בדעותיו ל"דרדעים" – כת שצמחה בתימן בסוף המאה התשע עשרה, שבעיני חסידיה ביטאה קידמה, וכָּפְרה בספר "הזוהר" ובקבלה בכלל. לחסידי ה"דרדעים" הייתה תפיסה מגובשת שהעזה לפסול דעות מקובלות ביהדות הדתית ופתחה מקום להרבה שאלות בענייני דת. דוד, בנו של מייסד כת זו, הרב יחיא קאפח, יסד בצנעא "חדר" מתוקן, שבו לימדו גם לימודי חול

– מהלך שהיה חידוש גדול בקהילה היהודית בתימן. הרב יחיא קאפח ראה ב"ספר הזוהר", ספר שנכתב מאוחר בימי הביניים בהשפעות זרות ליהדות, וגרס שאין לייחסו בשום אופן לר' שמעון בר יוחאי.

למען האמת, את תיאור תהליך ה"יציאה בשאלה" שעבר יוסף אחי, קיבלתי בעירבון מוגבל. ידעתי שגם אצלו, כמו אצלי, הכול החל בהתערערות האמונה, ומכאן ואילך נראה הכול פלפול להצדקת מצב קיים, שאין לו תקנה. כאן עליי להדגיש, שגם אצל יוסף, כמו אצלי, לא הייתה פה "חזרה בשאלה" קלאסית, אלא שחיקה אטית, גוברת והולכת. לא פלא, ששנינו הוספנו לקיים מטבח כשר, לבקר בבית הכנסת אחת לשבוע, ולקיים מנהגי מסורת, במידה רבה מתוך כבוד להורים ולדרך חייהם. מכל מקום, לאחר אותה שבת גורלית לא שבנו לשוחח בנושאי דת. כל אחד משנינו הבין מן הסתם, כי יש לתת לזמן לעשות את שלו, ובינתיים להמשיך לקיים אורח חיים מסורתי, גם אם לא לדקדק כחוט השערה בכל מצווה ובכל תקנה.

יוסף איננו

על החלטת האו"ם להקים את מדינת ישראל שמעתי לראשונה בשידור חי ב"קול ירושלים". הידיעה חשמלה את היישוב העברי בארץ, ורבים יצאו עוד באותו לילה במעגלי ריקודים נלהבים. בשפיה התפשטה הידיעה רק למחרת בבוקר. בדרך כלל, העירו אותנו בשפיה בדרך מקורית: מדי בוקר התעוררו התלמידים והמורים לקול מנגינות ממיטב שירי ארץ ישראל, שבקעו מן הרמקולים, שהיו פזורים ברחבי הכפר. והנה למחרת החלטת האו"ם התעוררתי לקול נעימות בקצב ריקודי ה"הורה". כשהצצתי מבעד לחלון חדרי שגבל במגרש הכדורגל, נגלו לעיניי מעגלם של חניכים, מורים ומדריכים מן הכפר, המחוללים ב"הורה" סוערת. מובן מאליו, שגם אני הצטרפתי למעגל הרוקדים.

לאחר התפרצות השמחה הספונטאנית באו שעות הרצינות. עוד באותו יום נכנס כפר הנוער בשפיה למשטר נוקשה של שמירות ואימונים. עד אז נערכו האימונים במסגרת ארגון ה"הגנה" בכפר "על יבש". על הדרכים בהם הגיע נשק אלינו הס מלהזכיר, ורק אנשי סוד מעטים ידעו על ה"סליק" – מקום מחבואם של כלי הנשק, שאנשי ה"הגנה" רכשו בדרכים נפתלות ועלומות. כאשר הגיעה השעה וניתן אישור לפתוח את ה"סליק", חילקו נשק רק למבוגרים, רובם מורים ומדריכים. מי שזכה לקבל רובה (על נשק כבד יותר איש לא חשב) ראה בכך זכייה גדולה. רובים אלה היו תערובת של רובים ישנים, חלקם מימי הטורקים, חלקם איטלקיים, ורק מעטים אנגליים או קנדיים. אחת המשימות הקשות הייתה לנקות רובים ישנים אלה מן

ה"גריז", שבו היו עטופים במשך שנים. אינני יודע בן כמה היה הרובה ש"זכיתי" בו. זה היה רובה ארוך וישן, ולא היה לי ספק, שברובה זה השתמשו התורכים עוד במלחמת העולם הראשונה, אבל גם במעט הזה שמחנו בחלקנו.

חיזוק השמירה והגברת האימונים התבקשו מאליהם. סיפרתי כבר, כי באותם הימים שפיה וזיכרון יעקב היו מוקפות כמה כפרים ערביים עוינים, והיה חשש מפני התקפות יושביהם, ביניהם טנטורה, איגזים ועין רזאל. היחיד מבין הכפרים בסביבה, שנראה רגוע, היה הכפר פוריידיס, השוכן בקרבת תחנת המשטרה של זיכרון יעקב. רבים מתושביו עמדו בקשרי עבודה וכלכלה עם איכרים מזיכרון יעקב, ובין שני היישובים נרקמו יחסי גומלין יפים, בדומה ליחסים שהיו בין הכפר כפר אבו גוש, בדרך לירושלים, לבין הקיבוצים השכנים – קריית ענבים ומעלה החמישה. הכפרים הערביים האחרים בסביבות זיכרון יעקב נכבשו על־ידי כוחות צה"ל ימים אחדים לאחר הכרזת המדינה, ותושביהם ברחו. רוב המדריכים בשפיה, בייחוד הצעירים, גויסו לצה"ל.

בתקופה זאת משפחתי הייתה מפוצלת: הוריי גרו בירושלים הנצורה. אחותי בתיה, שהייתה פעילה ב"הגנה", סייעה לנפגעים במסגרת "מגן דוד אדום". אחי יוסף התגייס לחטיבת "כרמלי" ונשלח לגבול הסורי. אחי שלמה שובץ לתפקידי שמירה בסביבת חולון, ואני שובצתי בחטיבת "אלכסנדרוני", ונמצאתי קרוב יחסית לביתי הזמני בשפיה. הקשר היחיד, שהיה לי אז עם משפחתי נשמר דרך אחי הגדול, שלמה, בחולון, ומפעם לפעם "קפצתי" אליו בחופשות כדי להתעדכן במתרחש במשפחה. ירושלים הנצורה סבלה ממחסור חמור במזון, ויושבי אזור המרכז שלחו בכל מיני דרכים חבילות

לקרוביהם בעיר. גם אחי שלמה ואני ארגנו חבילות מזון ושלחנו להורים בירושלים. אחת נשלחה אליהם על ידי אחד מחניכיי, ששירת אז בחטיבה הירושלמית.

המכתבים שקיבלתי באותם ימים מאבא מירושלים היו מלאי דאגה לְמה שעלול לקרות בירושלים הנצורה. עם זאת, כמעט בכל מכתב היה אבא חוזר ומבקש למעט בנסיעות, כי הכנופיות הערביות פגעו אז בראש וראשונה בתחבורה הציבורית.

דאגות חוזרות ונשנות הביע אבא במכתביו ביחס לַנתק מיוסף, שלחם אז בגבול הסורי בסביבות גשר "בנות יעקב". בצד הברכות והתפילות אבא ביקש, שאברר מדוע יוסף אינו כותב להם. אמנם ידעתי שיוסף משרת בחטיבת "כרמלי", אך לא ידעתי פרטים נוספים, ובתוך כל האנדרלמוסיה של ימי הקרבות קשה היה לקבל מידע מוסמך. בסופו של דבר ביקשתי יום חופשה ממפקדי בחטיבת "אלכסנדרוני" ונסעתי לביתו של אחי שלמה בחולון. שכנים אמרו לי, כי כבר יצא לעבודה ויחזור רק בערב. הוא עבד אז בריצוף בבניינים שהוקמו בגבולה הצפוני של תל אביב, כיום בסביבות היכל התרבות. נסעתי אז למקום עבודתו של שלמה. במדרגות הבניין פגשתי את אחד משותפיו לעבודה, את יחיאל לוי מחולון. הוא הופתע לראות אותי ושאל, איך הצלחתי לקבל חופשה, ומה קרה שאני מחפש בדחיפות את שלמה. סיפרתי לו, שהוריי מודאגים מכך שאינם מקבלים מכתבים מיוסף, ושגם שלמה אינו כותב להם. יחיאל לא הגיב, אם משום שלא ידע, ואם משום שלא רצה להכאיב לי.

כשנכנסתי לדירה, שריצף שלמה באותה שעה, הוא הקדים אותי:

"שמעת משהו מיוסף?"

"באתי לשאול אותך אותה שאלה," עניתי.

קולו נשבר כשדיבר, והוא החל לבכות. ציפיתי לרע מכול, אך התאפקתי ואמרתי:

"מה אתה בוכה, אתה יודע משהו שלא ידוע לי?"

שלמה ניסה לשווא לעצור את דמעותיו, ואחר כך הוסיף:

"ביקרתי במשרד הביטחון כבר שלוש פעמים," ובכל פעם אותה תשובה: הם מחכים לדו"ח מן 'הצלב האדום'."

לא הבנתי מה הקשר בין יוסף ל"צלב האדום", ושלמה הסביר:

"לדברי האנשים במשרד הביטחון היה קרב קשה בגבול הסורי, ליד גשר 'בנות יעקב', והיו לנו נפגעים רבים, אך עוד לא ברור מי נהרג, מי נפצע ומי נפל בשבי. המקור היחיד לקבלת מידע מוסמך הוא 'הצלב האדום', שבודק את הנושא אצל הסורים."

שביב של תקווה ניצת בי.

"כרגע אין מה לעשות," הרגעתי את שלמה וגם את עצמי, "אלא לעקוב יום־יום ולצפות לדו"ח של 'הצלב האדום'. כל עוד יוסף בחזקת נעדר צריך לקוות, שהוא ברשימת השבויים, ואני משער, שאם חלילה היה בין הנופלים, היינו כבר מקבלים הודעה מתאימה מאת הרבנות הצבאית!"

לא ידעתי אז, עד כמה יכולים הסורים להיות אכזריים עד כדי כך שלא יאפשרו את איסוף גויות החללים, ואפילו ימנעו מידע בסיסי מן המשפחות.

כעבור חודשים רבים, כשניתנה לרב הצבאי הראשי, הרב שלמה גורן, האפשרות לבקר בשדה הקרב עם אנשיו מהרבנות הצבאית, הם אספו את עצמות הנופלים, ולא ניתן היה לזהות אותם. זמן רב עבר, ואנו דבקנו בתקווה הקלושה, שיוסף הוא בין אלה שנפלו בשבי הסורי. להוריי בירושלים כתבתי, כמובן, שיוסף, כנראה, נמצא בשבי

הסורי. אינני יודע, אם הם קיבלו את דברי הארגעה שלי, או שהעדיפו להאמין, במה שקיוו בלבם. לאחר חתימת שביתת הנשק בין ישראל לסוריה, הודיע לנו משרד הביטחון, שיוסף נמצא ברשימה של קרוב לשבעים חללים, שנקברו בקברי אחים בבית הקברות הצבאי בראש פינה.

באחד הימים נסעתי לראש פינה בלי להודיע מראש להוריי, לראות במו עיניי את המצבות הזמניות שהוצבו בבית הקברות הצבאי במקום. מצאתי חלקת קבורה, עליה מוצבים שני לוחות, ועל כל לוח למעלה משלושים שמות של נופלים, שנקברו בקבר אחים. כאשר ראיתי את שמו של יוסף על גבי אחד הלוחות, ניצת בי זיק של תקווה, כי על הלוח היה רשום יוסף בן **אהרן** סרי, והרי שמו של אחי הוא יוסף בן **אברהם!** לרגע השליתי את עצמי. הודעתי לאחי שלמה שמדובר ביוסף אחר, וכי כל הסיכויים הם שאחינו נפל בשבי. רק לאחר כמה וכמה בירורים מרגיזים הסתבר, שמישהו טעה ברישום השמות. רק יוסף סרי אחד נפל בקרב הזה. הרשימות תוקנו בסופו של דבר, והאמת המרה הגיעה סוף סוף לידיעת ההורים.

לאחר מלחמת העצמאות, בביקורים נוספים שערכתי בבית הקברות הצבאי בראש פינה, מצאתי כי שני הלוחות עם רשימות הנופלים הוסרו, ובמקומם הוצבו מצבות בודדות – מצבה לכל נופל, ועליה חקוקים פרטיו של מי שכביכול קבור מתחתיה. למבקרים היה ברור כשמש, שמתחת למצבות לא נקברו חללים, וכל החקוק על המצבה לא בא אלא להנציח את הנופל שזהו שמו. מאז ביקרנו אחיי ואני פעמים אחדות בבית הקברות הצבאי בראש פינה. אימא ואבא ביקרו שם פעם אחת בלבד, לא יותר. אבא אמר בכעס:

"אין שם קבר, יש רק מצבת אבן, ואני לא צריך פולחן של אבנים!"

היות ולא הוצגה לנו הוכחה ברורה על מותו של יוסף, טבעי היה שבמשפחה הוספנו במשך שנים לשגות באשליה שהסורים מחזיקים ביוסף מסיבות עלומות, ומי יודע, אולי ביום מן הימים נופתע כאשר יוסף אחינו יחזור מן השבי. ברבות הימים גם תקוה קלושה זו נמוגה.

י"ב.

בחזרה לירושלים

ושוב בירושלים שלי • תקופת הלימודים באוניברסיטה העברית • במסעדה הקואופרטיבית • כשהיינו ילדים...

ושוב בירושלים שלי

ירושלים, שאליה חזרתי לאחר מלחמת העצמאות, הייתה שונה בתכלית מן העיר שהכרתי לפני המצור ולפני המלחמה. הייתה זאת עיר מצולקת ופגועה לאחר קרבות קשים. ההרס והפגיעות ניכרו בכל מקום, השמחה כמו נגוזה. הייתה זאת עיר אבלה ושוממה. סטודנטים רבים נפלו או נפצעו במהלך הקרבות, וכך גם בקרב סגל מורי האוניברסיטה. עשרות תלמידים נמצאו עדיין בשבי הירדני. לשנת הלימודים 1949–1950 נרשמו כשמונה מאות תלמידים בלבד, זהו מספר דל בהתחשב בכך שזאת הייתה האוניברסיטה היחידה בארץ, מלבד הטכניון העברי בחיפה. התנועה ברחובות הייתה דלילה. יחידי סגולה יכלו להחזיק רכב פרטי, ואני זוכר סטודנט אחד, האלוף משה כרמל, שנסע במכונית קטנה מסוג פיאט 500. לא העזתי לחשוב שיום אחד גם אזרח רגיל, שאינו אלוף, יוכל לרכוש לו מכונית. השקט והצניעות ניכרו בכל פינה ועל כל צעד ושעל בחיינו בימים ההם.

לפני מלחמת העצמאות האוניברסיטה העברית שכנה על הר הצופים, המשקיף על העיר העתיקה ועל הר הבית. לאחר המלחמה נותק הקשר בין העיר לבין ההר, והפרידה ביניהם השכונה הערבית, שכונת שייח' ג'ראח, מקום משכנו של המופתי הירושלמי, צורר ישראל הידוע לשמצה. הכול בירושלים זכרו את האירוע הנורא, כאשר סמוך להכרזת המדינה פורעים ערביים משכונת שיך ג'ראח תקפו אוטובוסים, שהובילו עשרות חוקרים, מרצים ועובדי בית החולים

"הדסה", ששכן על ההר, וערכו בהם טבח נורא, שבו קיפחו את חייהם כ־70 איש, בעוד שלטונות המנדט הבריטי עושים מעט מאוד להגנת השיירה. מעתה הדרך להר הצופים הייתה חסומה, אך חלק מן ההר נשאר בידי ישראל כמובלעת, ומדי שבועיים הוחלפו בה המשמרות הישראליים, עובדי "הדסה" והאוניברסיטה בהר בחסות משקיפי האו"ם. משכן האוניברסיטה העברית פוזר במספר בניינים במרכז העיר, ולא פעם היו התלמידים צריכים לרוץ מבניין אחד לאחר על פי לוח ההרצאות.

בשנת 1950 נרשמתי ללימודים באוניברסיטה העברית. בשעות היום למדתי, ובערב התפרנסתי מעבודתי כמורה בבית ספר לנערים עובדים. בבית הוריי בנחלת אחים לא יכולתי להוסיף להתגורר הן בשל הצפיפות בדירה בת חדר וחצי, ובה זוג הורים, שתי אחיות ואח, במצב שלא אפשר לי פינה מתאימה ללימודים, והן מפני שאורח החיים הדתי הקפדני בבית אבא, הגביל את צעדיי ועל כן העדפתי שלא להעמיד את אבא ואת עצמי בניסיון. התחלתי אפוא לחפש מקום מגורים בדיור לסטודנטים, או לשכור חדר אצל אחת המשפחות בירושלים, כפי שעשו רבים מחבריי. בסופו של דבר התברר לי, שלא אוכל לעמוד בהוצאות הדיור, והנה באה לי ישועה ממקום שלא ציפיתי לו.

באותם ימים עבדה אחותי בתיה כמורה במשרה חלקית בבית הספר המקצועי על שם זליגסברג בירושלים, והשלימה את הכנסתה על ידי תפירת איכות לנשים לפי הזמנה. לשם כך שכרה לה חדר, אצל משפחת כהן, שבו עבדה בשעות היום בתפירה. היה זה לא רחוק מבית הוריי, והציעה לי להשתתף אתה בשימוש בו. החדר יעמוד לרשותה

לא יותר מחמש שעות ביום, ובשאר הזמן החדר יעמוד לרשותי, ובדרך זאת נחסוך שנינו בהוצאות. היא הציעה לבעל הבית, הא׳ כהן תוספת צנועה לשכר הדירה, והוא קיבל את הצעתה.

כאשר הציעה לי אחותי שותפות בשימוש בחדר היססתי לא מעט. לגור כדייר משנה אצל משפחה זרה נראה בעיניי מאוד לא פשוט, מה גם שאחותי הציגה בפניי מספר תנאים, שלדעתה ימנעו אי־נעימויות עם בעל הבית. אני אמנם הכרתי את מאיר כהן מספר שנים לפני כן, כאשר התפללתי עם אבא בבית הכנסת, בו שימש מאיר כהן כאחד הגבאים, אך אחותי עדכנה אותי בדברים, שלא ידעתי עד אז.

מאיר כהן היה בעל מקצוע מעולה בתחום הריצוף, ומצבו הכלכלי היה טוב. במו ידיו בנה לו בית בן שלוש, או ארבע דירות, בשכונת נחלת צדוק בגבול שבין נחלת אחים לבין שכונת שערי חסד. בביתו החדש הוא התגורר עם אשתו, שהייתה אישה טובה ונעימת סבר. לכאורה, צריך היה לשמוח בחלקו, אלא שהיה חשוך בנים, מה שהעכיר את רוחו עד למאוד. באותם ימים, ולפי התפיסה המעוותת, שהייתה מקובלת אז, לא מיהרו בני הזוג לברר את סיבת העקרות, ואין צריך לומר, שפנייה לרופא בנושא זה, לא הובאה כלל בחשבון אצל משפחות דתיות, שהאמינו ש״הכול מאלוהים״. מאיר כהן תלה את העקרות באשתו, ואף על פי שעד אז נראו שניהם כזוג מאושר, לא היה לו מנוס אלא לגרש את אשת נעוריו ולשאת אישה אחרת תחתיה.

בתיה אחותי הזהירה אותי, שלא להעלות בבית כהן את נושא הנישואין החדשים של בעל הבית, ועוד זאת הוסיפה: ״אל תשכח, שהאדון כהן הוא אדם קנאי בענייני דת, ותצטרך להתרגל לכך, ששמירת שבת כהלכתה בדירה זו היא דבר מובן מאליו, ושאירוח חברים וחברות בחדר שלך מוגבל ביותר.״

כל האזהרות עוררו בי את החשש, שהנה אני מכניס את עצמי למצב בלתי אפשרי, אלא שבתנאים בהם נמצאתי אז, לא היו לי הרבה אפשרויות. הבאתי בחשבון, כי בסופו של דבר אצל משפחת כהן אוכל ליהנות משני יתרונות: החיסכון בשכר־דירה, והקִרבה אל בית ההורים, ששם אכלתי את ארוחותיי ממטבחה של אימא. על כן לקחתי סיכון, העברתי את חפציי המועטים לחדר החדש, וכן רכשתי בשוק "מחנה יהודה" ארון קטן לבגדים, כוננית לספרים ושולחן כתיבה צנוע.

בימים הראשונים היו יחסיי עם מאיר כהן טובים למדיי, אך בימים הבאים עשיתי שגיאות, שנבעו מחוסר ניסיוני. אני, למשל, רווק מוזנח שכמותי, לא הייתי מודע לצורך לשטוף את האמבטיה ולהבריק את האריחים, לאחר שימוש בחדר הרחצה. התנהגות זו לא מצאה חן בעיני בעלת הבית, והדברים הגיעו לאוזניו של בעלה, דבר שגרם להעכרת היחסים בינינו. ואולם, פרטים אלה לא היו הסיבה האמיתית למתח ביני לבין בעל הבית. האמת היא, שלא עשיתי את המינימום ההכרחי לבניית "יחסי ציבור" ביני לבינו. דעתי הייתה טרודה מן הסתם בדאגות אחרות, וגם לא תמיד נזהרתי בלשוני. זכורני שפעם, כאשר משום מה לא שילמתי בזמן את שכר הדירה החודשי, פגש אותי מאיר כהן כשאני עומד ומשוחח עם חברים בפתח הבית, ובטון רציני הזכיר לי, שטרם העברתי לו את שכר הדירה לחודש שעבר. הצדק כמובן היה אתו, אבל אני, במקום להתנצל, נסחפתי להתחכמות, אולי ב"אשמת" נוכחות חבריי שעמדו שם, ועניתי בזלזול מה:

"מאיר, מה אתה דואג כל כך לכסף שלך, אני הרי לא אברח ממך!"

מיד אחרי זה, חשתי שאמירה זו לא הייתה במקומה, משום שהאדון כהן היה בסך הכול אדם רחב לב. הוא לא הגיב, אך הרגשתי שהוא לא

אהב, בלשון המעטה, את הסגנון שלי. הרי היה מבוגר ממני, והנה אני מתעלם מן הרגישות שלו, ועוד בנוכחות חברים מבני השכונה!

בשנה הראשונה ללימודיי באוניברסיטה העברית לא שהיתי הרבה זמן בחדר הזה. במשך היום ישבתי בספרייה של האוניברסיטה, ולחדר הייתי מגיע בשעות הערב, לאחר ארוחת ערב אצל אימא. בשבתות הייתי רוב הזמן בבית ההורים, או שנסעתי אל שלמה אחי לחולון. בשנה השנייה היחסים ביני לבין משפחת כהן נעשו יותר מתוחים. אחותי הייתה עסוקה בעבודת ההדרכה בבית הספר המקצועי. מאיר כהן לא ראה בעין יפה את הביקורים של חברים אצלי, מה גם שלפעמים הם הרעישו מדיי לטעמו, ולי לא היה נעים לבקשם לרסן את עצמם, כך נמצאתי בין הפטיש לסדן. אמת, הוא מעולם לא העיר לי על ביקורי החברים בחדרי, אך לרוב לא האיר פנים לאורחים שלי. עד כאן מצב היחסים ביני לבין בעל הבית היה נסבל, אך הנה קרה דבר שמאיר כהן, כנראה, לא יכול היה לסלוח.

הגיעה תקופה ובה עומס העבודות והבחינות חייבו אותי לנצל את השבתות ללימודים אינטנסיביים. באחת השבתות גיליתי שמאיר כהן חיבר את שעון השבת גם לחדר שלי. ייתכן שעשה זאת בהיסח הדעת, ואולי בדרך זו ביקש לרמוז לי שבביתו אין מדליקים חשמל בשבת, ואולי יותר מכך: בדרך זו ביקש להזכיר לי שהוא בעל הבית. ידעתי שבנושאי דת אין לדעת לאן יידרדר הוויכוח, וחששתי לברר עימו את הסוגיה. יחד עם זאת ראיתי במעשהו של כהן פלישה לתחום הפרטי שלי, ומצאתי דרך לעקוף את שעון השבת שלו ולהבטיח שלפחות את מנורת השולחן אוכל להדליק כאוות נפשי. המאבק בינינו היה סמוי ולא קולני, ואני השתדלתי שלא להחריף את היחסים, אך כאשר באו

לחדרי חברים וחברות חרדתי מאוד פן האדון כהן יתפרץ ו"יעשה לי בושות" בפניהם.

ערב אחד גילתה לי אחותי בתיה דבר שלא ידעתי.

"אתה צריך להבין, שמאיר כהן הסכים להשכיר לי חדר לא בגלל התמורה הכספית, ענייני כסף לא תפסו אצלו מקום מרכזי. הוא היה מעוניין שאגור בביתם כדי לשמש חברה לאשתו החדשה, שבינתיים גם היא לא נכנסה להריון. אני שיתפתי פעולה וגיליתי אורך רוח כאשר פה ושם היא העסיקה אותי גם כשלא היה לי נוח, ומכיוון שהיא הייתה אישה נעימה הסתדרנו יפה, ללא קשר עם היחסים בינינו לבין בעל הבית."

אחרי ההקדמה הזאת הגיעה בתיה למסקנה, שאמורה הייתה להאיר את עיניי:

"בדיעבד נראה לי שהאדון מאיר כהן פירש הכנסתך לחדר, כדייר נוסף, כחריגה מן ההסכם, אך השלים אתה. אבל, כשאני עזבתי, ואתה נשארת הדייר היחיד בדירה, הוא ראה בכך תחבולה מצידי, ובלי מילים ביקש להבהיר לך, כי דעתו אינה נוחה מן הסיפור הזה."

ההסברים של בתיה להידרדרות היחסים ביני לבין משפחת כהן נראו לי כמסקנה שאינה דרושה הוכחה. עוד סיפרה לי, שבשנה האחרונה מצאה הגברת כהן סיבה "משכנעת" לכישלון כניסתה להריון: היא חשדה, שאחת השכנות עושה עליה "כישוף", והא ראיה שמפעם לפעם, עם שחר, מצאה הגברת כהן בפתח הבית שלולית של שתן, שמקורה לא ידוע.

"ואיך הגב' כהן משוכנעת שעושים עליה 'כישוף'," שאלתי את בתיה, "ואולי השתן היה מעשה של כלב או חתול המסתובבים בשטח?"

שום הסבר הגיוני לא הסיר מליבה של גברת כהן את חשדותיה. היא אפילו הייתה בטוחה, שראתה את השכנה חומקת במדרגות, ממש כמה דקות, לפני שגילתה את השלולית בפתח ביתה.

כך או כך, התחלתי להרגיש מאוד לא נוח בחדר אצל משפחת כהן. והיחסים עם בעל הבית הידרדרו. חשתי שאני מוגבל בתנועותיי וכבר חשבתי על אפשרות להחליף את מקום מגוריי, אלא שבינתיים לא נמצאו לי אפשרויות אחרות, והחלטתי להמשיך כאן שנה נוספת, עד שיתבהר המצב. המשימות שלקחתי על עצמי בשנות הלימודים הראשונה והשנייה היו בלי ספק עול כבד מנשוא. בנוסף להשתתפות בהרצאות ובתרגילים השוטפים צריך הייתי להתכונן להשלמת בחינות, לעבוד לפרנסתי בהוראה בבית ספר ערב, וכאילו לא היה די בכל זה, הנה בסוף שנת הלימודים הראשונה השתתפתי בקורס אינטנסיבי, בן שלושה חודשים, המיועד לקציני חי"ר במילואים.

ההשתתפות בקורס זה הייתה בגדר רשות, ועל אף כל המשימות, שהיה עליי למלא באוניברסיטה, כדי להגיע לציונים סבירים, קסמה לי מאוד ההזדמנות להשתתף בקורס מקוצר זה, ובסופו של דבר, עמדתי במטלות כולן.

לימודים באוניברסיטה

בתקופת לימודיי באוניברסיטה, לא הטרידה אותי בעיית האוכל. ארוחות בוקר וערב סעדתי אצל הוריי, וארוחת צהריים אכלתי לרוב במסעדה הקואופרטיבית שליד מועצת הפועלים בירושלים, שהגישה ארוחות משביעות במחיר מוזל, ואפשר היה לפגוש שם תלמידים וגם מורים מן האוניברסיטה. אז, מלבד מסעדה קטנה, ה"מנזה", שנועדה לסטודנטים, לא עמדו לרשותנו הרבה מסעדות, ולעתים סעדנו אצל משפחות מתושבי רחביה, שסיפקו בביתן אוכל ביתי לסטודנטים במחירים שווים לכל נפש. הואיל וכל המדינה נמצאה בתקופת צנע, אפשר לומר, כי הכול שמחו בחלקם, ותלמידי האוניברסיטה בכלל זה. אני עצמי עשיתי מאמץ עליון, שלא ליפול למעמסה על הוריי, שממילא לא יכלו לעזור לי הרבה, ודי היה לי בכך, שלא דרשו ממני עזרה בהוצאותיהם.

בתקופת הלימודים לתואר האקדמי הראשון שלי הייתי בלחץ יוצא דופן, והייתי צריך לתמרן הרבה כדי לעמוד במשימות. הנה דוגמה:

לפרנסתי עסקתי, כאמור, בהוראה בבית ספר ערב לנערים עובדים. הייתי צריך להתייצב בבית הספר בכל ערב בשעה שבע. העבודה נמשכה, בדרך כלל, עד שעה עשר בלילה. בשנה השנייה ללימודיי השתתפתי בכל יום ב׳ בסמינריון אצל פרופ׳ ש"ד גויטיין, שנמשך עד שעה שבע בערב, והייתי צריך למצוא פתרון לבעיית לוח הזמנים: מצד אחד חייב הייתי להמשיך להשתתף בסמינריון שנערך בבניין טרה־סנטה בעיר, ועם זאת, להגיע בזמן לכיתה שלי בבית

הספר "גאולים" בשכונת בקעה, מרחק של חמש עשרה דקות נסיעה מן האוניברסיטה. חשתי, כי פרופ' גויטיין רוחש לי ידידות ואהדה, ולפיכך לא היססתי וביקשתי את אישורו לצאת מן השיעור מספר דקות לפני סופו. הוא, כמובן, הסכים, וברכיבה על האופניים הצלחתי, בדרך כלל, להגיע בזמן לבית הספר. במקרים בודדים שלא הצלחתי לדייק הגעתי לכיתה באיחור מה, ואז התלמידים כבר ישבו בכיתה וחיכו לי. היו אלה מצבים מאוד לא נעימים, ובאחד המקרים מנהל בית הספר, ידידי צבי אנקורי (לימים פרופ' אנקורי) כבר המתין לי בפתח הכיתה. הוא לא העיר דבר, אך מבטו הזועם אמר, כי המצב הזה לא יכול להימשך.

מובן מאליו שבנסיבות הללו לא נותר לי זמן פנוי לפעילות חברתית או פוליטית. לחלק מחבריי היה פנאי לפעילות מחוץ למסגרת האוניברסיטה, אך לאמתו של דבר, לא קנאתי באלה – שלא היו רבים – אשר מצבם הכלכלי אפשר להם לימוד בתנאים נוחים יותר. אפילו לא הייתי צריך לחקור לאשורן את הסיבות לכך. גם לא הסתכלתי על מציאות זו בזעם. פשוט שמחתי בחלקי. האפשרות שניתנה לי ללמוד באוניברסיטה הייתה עבורי זכות גדולה. ואין לשכוח שבאותה שנה, שבה התחלתי את הלימודים האקדמיים, לא היו יותר משמונה מאות (!) תלמידים באוניברסיטה היחידה שהייתה בארץ!

במסעדה הקואופרטיבית

ליד מועצת הפועלים בירושלים פעלה מסעדה קואופרטיבית, שנוהלה על ידי נשים מקרב הפעילות ב"ארגון אמהות עובדות", הוא נעמ"ת של היום. מסעדות מסוג זה נמצאו בכמה ערים בארץ, ולי נזדמן לסעוד בשלוש מהן: בחיפה, בתל אביב ובירושלים. בזו שבירושלים אפשר היה שם לאכול לשובעה אוכל טעים, מבושל בסגנון ביתי ולא יקר, וסעדו בה הרבה מתלמידי האוניברסיטה העברית, ופה ושם גם מורים ומרצים מן האוניברסיטה. הצפיפות בשעת הצהריים הייתה גדולה.

פעם אחת הופתעתי כאשר התקרב לשולחני אחד המרצים הנערצים עליי – חוקר שירת ימי הביניים הפרופסור חיים שירמן, שבלטו בו כל הגינונים של ה"ייקה". הוא פנה אל תלמידיו בגוף שלישי, צורת דיבור שלא הכרתי. כאשר שוחחתי עמו לראשונה פנים אל פנים על עבודה סמינריונית שאמור הייתי לכתוב, הוא שאל אותי:

"האם **הוא** הכין רשימת מקורות לנושא?"

ברגע ראשון תהיתי למי הכוונה, אך מיד הבנתי שהכוונה היא אליי. וכך, כשהתיישב אותו מרצה ליד שולחני בארוחת הצהריים הרגשתי נבוך. הייתי אז תלמיד השנה הראשונה, והנחתי שאינו זוכר אותי בכלל משיעורי הספרות. לא הייתי בטוח בכך, כי הוא לא היה איש שיחה, ומכיוון שהיה עסוק באכילה ספק אם השגיח בתלמיד שסעד לידו. לסטודנטים של ימינו קשה לשוות בנפשם מה גדול היה המרחק בין מרצה לסטודנט בשנים ההן. ברבות השנים השתנו היחסים בין השניים, והמרחק הצטמצם.

אחד מן המורים יוצאי הדופן, שמשך את תשומת לבי במיוחד היה פרופ׳ דב סדן. לעתים קרובות, לאחר ההרצאה, היה ממשיך לשוחח עם התלמידים, ואלה ליוו אותו בדרכו מאולם ההרצאות עד תחנת האוטובוסים, שממנה נסע לביתו בשכונת בית וגן. עשיית כברת הדרך הזו עם פרופ׳ סדן זימנה לנו חוויה מיוחדת במינה, כי תוך כדי הליכה הוא סיפר וסיפר כמעט בכל נושא, מפגין זיכרון בלתי רגיל וידע מדהים, ונוטע בנו הרגשה שאנו מתלווים אל אנציקלופדיה מהלכת. אז לא ידעתי עליו הרבה, אלא שהוא היה בעבר עורך העיתון ״דבר״, אחד החשובים בעת ההיא, ושימש גם עורך ראשי של הוצאת הספרים החשובה ״עם עובד״, תפקידים שנשא בהם לפניו אחד מראשי תנועת העבודה, ברל כצנלסון.

הזדמנות ללמוד יותר על דב סדן נקרתה לי בערב שנערך לכבודו באוניברסיטה העברית, במלאות לו חמישים שנה. לאחר כל דברי השבח של המברכים קם חתן המסיבה, ובלשונו העשירה סיפר קצת על חייו, על פעילותו הציונית בבחרותו, ועל גירושו מבית הספר התיכון בפולין בגלל פעילותו. דבריו עוררו בי סקרנות לשמוע על הדרך שבה עבר מאז הגירוש מבית הספר ועד הגיעו למעמד של סופר וחוקר חשוב באוניברסיטה העברית. היה בסיפורו יותר מרמז על ההשפעה שנודעה למות אמו, בלידתה אותו, על כל מהלך חייו.

באחד המפגשים ב״בית ברל״, שהוקדש לכתיבתו של חיים הזז על יהודי תימן, היה לי הכבוד כסטודנט צעיר לקרוא תמצית של עבודת תרגיל שכתבתי במסגרת לימודיי אצל פרופ׳ שמעון הלקין בנושא מה כתבו המבקרים על יצירתו של הזז. הייתה זו לי פעם ראשונה

שנקראתי לדבר בציבור על כתיבתו של הזז, ומטבע הדברים הייתי נרגש ומודאג ממעמד זה.

מאז אותה פגישה ב"בית ברל" לא פגשתי בפרופ' סדן, אך יום אחד נתקלתי בו בפרוזדור בבניין "טרה־סנטה", והופתעתי ללמוד שדב סדן לא רק זכר אותי, אלא זכר אף כי פעם כתבתי משהו על הזז, והתעניין אם אני ממשיך לעסוק בו. נאלצתי לאכזב אותו. סיפרתי לו שאני אמנם ממשיך לקרוא על הזז, אלא שעיקר זמני מוקדש לעבודת מוסמך בשירת ימי הביניים, שהטיל עליי פרופ' שירמן על הנושא: "מוטיבים ערביים בשירת היין של ר' שמואל הנגיד." לא נזקקתי להוכחות נוספות לזיכרונו המופלג של פרופ' דב סדן.

כשהיינו ילדים...

כשאני משקיף היום על ימי ילדותי בימים של טרם־מדינה, דומה שלא רק אני ובני גילי היינו ילדים; דומה שכולנו, כל תושבי הארץ הטובה והקשה הזאת, היינו ילדים. כמה תום, כמה תקוות והתלהבות ליוו את כולנו, ילדים ומבוגרים גם יחד. זה היה לפני שאכלנו מ"עץ הדעת", לפני שטעמנו טעמה של חירות מדינית, וממילא טעמה של אחריות, על כל הכרוך בהן.

כשהיינו ילדים, ידענו שוויון גם בשמחה וגם בעצב. המחסור החומרי היה מנת חלקם של כל תושבי הארץ. למושגים כמו "עושר" ו"עוני" הייתה משמעות שונה מזו של ימינו. "עני" היה מי שאין לו לחם לאכול ובגד ללבוש, "עשיר" – מי שיש לו יותר מכפי צורכי משפחתו. בני הדור הצעיר אפילו התהדרו בחיי צניעות. "עשיר" הייתה כמעט מילה מגונה, והתנהגות לא ראויה יוחסה למי שהתהדר ב"לבוש בורגני", היינו חליפה או מעיל איכותי. זאת הייתה התקופה שבה מושגים כמו "תנועת עובדים" ו"עובדי כפיים" עוד לא היו מושגים מגונים. והאווירה הזאת תרמה במידה רבה לסולידאריות של בני היישוב העברי בארץ, שהיה אז מיעוט בקרב האוכלוסיה של הימים ההם בפלשתינה.

את המשפחות העשירות בקהילה היהודית בירושלים אפשר היה לספור על אצבעות יד אחת, רובן משפחות ספרדיות ידועות: ולירו, קוקיה, אלישר או נחמיאס. המשפחות האלה לא החזיקו בנכסים חובקי עולם, כמו אילי ההון שבימינו, והיו רחוקות מן הסגנון האמריקני הרווח היום, ולפיו כל המרבה להתהדר בעושרו הרי זה

משובח. "מיליונרים" היו דמויות מן האגדות, שוכני ארצות רחוקות כמו "אמריקה". בבית הכנסת שלנו התפלל יהודי אחד, בעל נכסים, האדון עמר היה שמו. וכשביקש אחד השכנים לתאר את גודל עושר הוא סיפר בלחישה, כי האדון עמר הפקיד בבנק מסוים במצרים סכום ענק של שמונים אלף לי"ש – סכום שאכן נחשב גדול במושגים של הימים ההם.

כשהיינו ילדים, התקנת טלאים על מכנסיים, ואיחוי קרעים של החולצה או של המעיל היו מעשה של יום־יום שהופקד בידיה של אימא. וכשקנו מלבושים אחד השיקולים לבחירת הבגד היה מה יהיה אורך חייו, כי קניית בגד חדש הייתה בבחינת אירוע, לרוב בסמוך לחגים או לרגל חגיגה משפחתית – חתונה, בר מצווה, או ברית. בדרך כלל לא היו קונים בגד בחנות, מן המוכן, אלא הזמינו בגד לפי מידות.

ומה הייתה עושה סבתא לעת זקנה, אם לא לסרוג סוודרים לחורף או לתקן את הגרביים של בני המשפחה? החייט הפרסי ב"מחנה יהודה", או החייט הבוכרי בשכונת הבוכרים, היה תמיד מוכן לקבל בגד משומש לתיקון, לקיצור או להרחבה.

ולא בבגד בלבד מדובר. ברור היה לכול, שסנדלר נועד כדי להאריך חייהם של זוגות נעליים, על ידי התקנת טלאים על גבי טלאים עד הסוף המר. את החדשות קנו מחנויות במרכז המסחרי בעיר, והמהדרין אף רכשו נעליים "בהזמנה", לפי מידות של המזמין ולפי טעמו.

ספק אם מישהו מבני הדור הצעיר בימינו שמע על תיקון פרימוסים, לוקסים ופתיליות. ברחוב המוביל מנחלת אחים לשוק "מחנה יהודה", בשכונת "נחלת ציון", ישב יהודי זקן, יוצא גולת פרס, בטבורה של חנות קטנה והוא מוקף בגרוטאות מתכת: חלקי פתיליות, פרימוסים

ישנים, מנורות ולוקסים פגומים. כאן שכנה ה"מעבדה" שאליה הובאו שברי הכלים, ומבית היוצר הזה הם יצאו מתוקנים, משופצים ומחודשים.

כל התיקונים, ההטלאות והשחזורים נראו סבירים במושגי הימים ההם. אולם היו כאלה שעוררו בי תמיהה, עד כדי גיחוך, אפילו אז, ומדובר בכלי אוכל. היו אלה התיקונים וההלחמות של כלי אוכל; זוכר אני יהודי נחמד משכונת נחלת אחים, האדון תורכי, בעל מקצוע מאוד עדין ואחראי: איחוי קדירות חרס, חפצי קרמיקה ואפילו צלחות חרסינה שנסדקו או נשברו. לא אחת שלחה אותי אימא אליו כדי לאחות קדרה או צלחת ובסקרנות של ילד הייתי מתבונן בו בזמן עבודתו. הוא היה קודח חורים דקים בכלי השבור (תמיד חששתי שמא יתנפץ הכלי תוך כדי קדיחה). אחר כך היה משחיל חוטי מתכת דקים, מלפף, קושר, ומוסיף מילוי של גבס לבן. נכון, לא הייתה זו מלאכה מושלמת מבחינה אסתטית, אבל מה לא עשו אז כדי להאריך חייהם של חפצים, שרכישת תחליפים חדשים לא הייתה בהישג יד.

פסוקו של ספר:

כשהיינו ילדים...כל תושבי הארץ הטובה והקשה הזאת, כולנו היינו ילדים.

תום, תקווה והתלהבות ליוו את כל מעשינו, ילדים ובוגרים גם יחד.

זה היה בטרם אכלנו מ"עץ הדעת", לפני שטעמנו חרות מדינית, ובטרם נשאנו באחריות כיחידים וכציבור, עם כל הכרוך בכך.

צילום העטיפה: יהודה חשאי - צלם אמן
עיצוב: www.greissdesign.com